

NIUATOPUTAPU PEAU KULA

Ngaahi fakamatala 'a e kau hao mo'ui 2009
mofuike mo e peau kula 'o e Pasifiki Saute

Faka'eke'eke 'e 'Anau Fonokalafi
Ta fakatata 'e Soakimi Maka Finau

Pulusi 'e he Komisoni Fakamafolalea 'a Tonga moe
Senita Ma'u'anga Fakamatala Fakatu'apule'anga ki he Peau Kula

Niutoputapu Peau Kula

Fika 1. Potu tahi hou 'i tu'a Falehau, Niuatoputapu hili e peau kula 'o e 'aho 30 Sepitema 2009.

Niutoputapu Peau Kula

**Ngaahi fakamatala 'a e kau hao mo'ui 2009
mofuike mo e peau kula 'o e Pasifiki Saute**

Faka'eke'eke 'e 'Anau Fonokalafi

Ta fakatata 'e Soakimi Maka Finau

**Pulusi 'e he Komisoni Fakamafolalea 'a Tonga
mo e Senita Ma'u'anga Fakamatala
Fakatu'apule'anga ki he Peau Kula
2013**

ISBN 978-982-98077-1-7

Komisiona Fakamafolalea 'o Tonga
Tonga Broadcasting Commission
Fasi, Nuku'alofa, Tonga, Pasifiki Saute.
Telephone: 676-23555
Facsimile: 676-24417

Senita Ma 'u'anga Fakamatala Fakavaha'apule'anga ki he Peau Kula
International Tsunami Information Center
A UNESCO/IOC-NOAA Partnership
Honolulu, Hawaii, USA
E-mail: itic.tsunami@noaa.gov
URL: <http://www.tsunamiwave.info>

© Komisiona Fakamafolalea 'o Tonga 2013

All rights reserved.

'I he fengaue'aki fakataha 'a e Komisoni Fakamafolalea 'a Tonga pea mo e 'Ulu ki he Ngaahi Fakamatala tsunami Faka Vaha'a Pule'anga, 'i he malumalu 'o e UNESCO/IOC-NOAA 'i he'ena polokalama pulisi tohi. Ko e polokala ki hono pulusi 'o e tohi ni na'e fakahoko ia 'o fakatatau ki he fale'i na'e fai 'e he Vava'u Press Ltd.

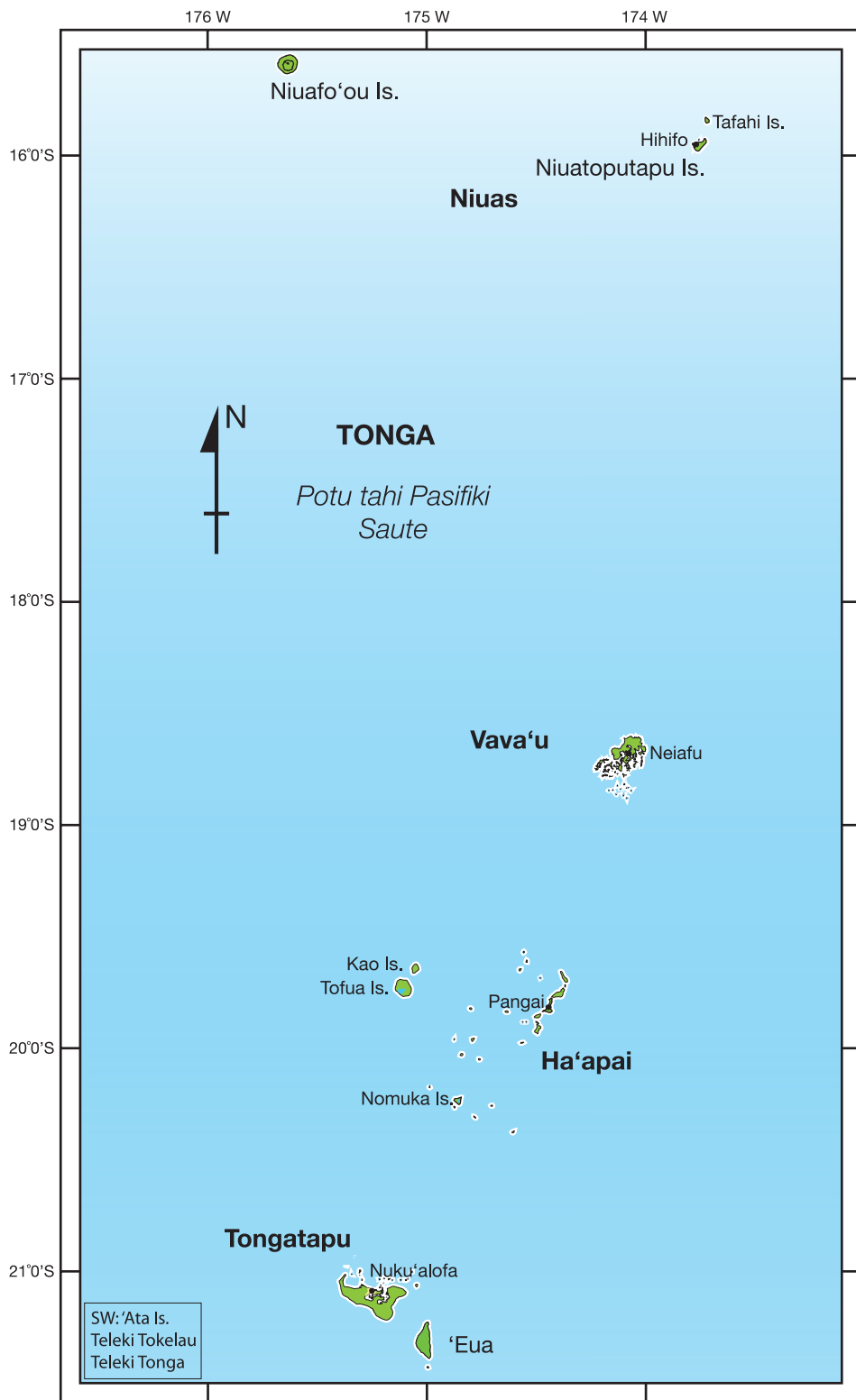
Faka'ikai'i: Ko e faipulusi pea mo kinautolu 'oku 'i ai 'enau fekau'aki pea mo e tohi ni, kau ai pea mo e 'Ulu ki he Ngaahi Fakamatala tsunami Faka Vaha'a Pule'anga, Komisoni Fakamafolalea 'a Tonga, kau fa'u tohi, kau 'etita, pea mo e kau tavalivali 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau fekau'aki pea mo ha ngaahi fehalaaki pe ko ha ngaahi maumau' e hoko koe'uhi ko ha ola 'o hano ngaue'aki 'o ha ngaahi fakamatala 'oku ha 'i he tohi ni; 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane fekau'aki 'ana mo e 'ilo pea mo e tefito'i tui 'aki nautolu na'a nau ngaue ki hono fatu 'o e tohi ni.

Ko hono fakafotunga 'o etahi na'e fai ia 'e he Vava'u Press Ltd., Nuku'alofa, Tonga.
Ko e takafi na'e fakatu'utuia ia 'e Peter Henwood.

Paaki 'i Hawai'i, International Tsunami Information Center (ITIC)
United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)
Intergovernmental Oceanographic Commission (IOC)
USA National Oceanic and Atmospheric Administration (NOAA)

Mo e manatu 'ofa ki he toko hiva ne mole 'enau mo'ui
he Peau Kula 'i he 'aho 30 'o Sepitema 2009

Kalolo Kīvalu (65), *Hihifo*
Sosefo Lefai (59), *Hihifo*
Losalio Lefai (53), *Hihifo*
Polasapina Lefai (2), *Hihifo*
Toni Lefai (1), *Hihifo*
Heneli Losalu (68), *Hihifo*
Lupe Ohi (85), *Hihifo*
Tulonia Tavake (69), *Hihifo*
Lesina Tupouto'a (74), *Hihifo*

Fika 2. Koe mape 'o Tonga.

Tala-mu‘aki

‘Oku ‘iloa ‘a e motu si‘i ‘i he Pasifiki Tonga ko Niuatoputapu, pea mo hono mo‘ungaafi kaunga‘api ofi ko Tafahi pea mo hono kaunga‘api mama‘o ko Niuatoputapu ‘o fa‘u ha ki‘i falukunga motu mama‘o ‘a ia ‘oku ‘iloa koe “Ongo Niua” ‘i he Tokelau mama‘o ‘o Tonga.

Kimu‘a ‘i Sepitema 2009, fakafuofua ki ha kakai ‘e toko 950 he nau nofo‘i ‘i Niuatoputapu ‘i he fanga ki‘i tukui kolo iiki ki he matafanga ‘o Hihifo, Falehau pea mo Vaipoa; pea mo ha toe toko 69 pe ofi ai ne nau nofo‘i ‘i he tafa‘aki ma‘olunga e motu ko Tafahi. ‘Oku fakafalala ‘enau ma‘u‘anga mo‘ui faka-fonua ‘i he toutai, ngoue pea moe lalanga; pea hoko ‘a ‘oseni koe konga mahu‘inga ‘enau mo‘ui.

‘Oku tu‘u ‘a Niuatoputapu ‘i he ngutungutu ‘o e tele‘a loloto ‘aupito ‘o e potutahi ‘o Tonga, ‘a ia koe taha eni ‘i he ‘elia ‘oku longomo‘ui ai ‘a e ngoto‘umu pe mo‘ungaafi ‘i lalofonua. ‘I Sepitema 2009, ne fakatupunga ‘e ha fu‘u mofuike lahi ‘i kilisitahi ‘i he uhohonga ‘o e konga tahi loloto taha ‘i he vaha‘a ‘o Niuatoputapu mo Ha‘amoa ha peau kula, ‘o faka‘auha ai e ‘ataakai matafanga ‘o Ha‘amoa Hihifo, Ha‘amoa ‘Amelika moe tafa‘aki faka-Tokelau ‘o Tonga ‘o mate ai ha toko 189; koe toko 9 ai mei Niuatoputapu. Koe ‘aho 29 eni ‘i Ha‘amoa; ka ‘i Tonga, koe ‘aho 30 ia ‘i he taimi 6:48am.

Ne ofongi ‘e he peau kula ni ‘a e tokotaha kotoa pe na‘e nofo ‘i he ‘elia ‘o e matatahi. Ko e ni‘ihi ‘o e Ongo Niua ne nau mata tonu e malohi ‘o e peau kula ni, he ‘ikai toe ngalo e ‘aho ko ia he‘enau mo‘ui. Ne fakatupunga ‘e he mofuike ha ngaahi fo‘i peau lalahi ‘e 3 ‘a ia koe peau na‘e aake ma‘olunga taha ai na‘e ‘i he mita ‘e 22.5 mei he fukahi tahi ‘i he tafa‘aki faka-Tonga ‘o e matafanga ‘o Tafahi; pea mita ‘e 16.9 ‘i Toma, ‘a ia koe ‘elia eni ‘i he tafa‘aki faka-Tonga-Hahake ‘oe matafanga ‘o Niuatoputapu ‘a ia ‘oku ‘ikai nofo‘i.

Ne hake ha peau ‘e 3 ‘i Hihifo, Falehau pae mo Vaipoa, ‘a ia ko e peau fika tolu na‘e ma‘olunga hake ia ‘i he ‘ulu niu ‘i he matatahi. Ne fakatu‘uta ha timi savea felave‘i moe fakatamaki ni, koe ma‘olunga ne a‘u ki ai ‘a e peau ‘i he‘ene hake ki lotofonua ‘i Hihifo mo Falehau, na‘e ‘i he mita ‘e 5.4 ki he mita ‘e 7 pea ko Vaipoa ki he mita ‘e 4.5 ki he mita ‘e 5.3. ‘I he aake mai pe ongo ki‘i fo‘i peau iiki ne kamata leva ai e hola ‘a e kakai ia ki ha ngaahi feitu‘u ma‘olunga ‘onau hao mo‘ui ai neongo e ngaahi maumau moe uesia ne fakatupunga ‘e he peau kula ki honau feitu‘u.

‘I Sanuali 2010, ne ‘oatu ai ‘e he Komisoni Fakamafolalea ‘a Tonga ha timi ki Niuatoputapu kenau faka‘eke‘eke e ni‘ihi ne nau hao mo‘ui mei he fakatamaki. Ko e timi fa‘u polokalama ni neu kau ki ai pehe kia ‘Anau Fonokalafi. Nemaui‘initaviu ha ni‘ihi ‘ova hake ‘i he toko 50, pea nemaui‘ave foki ai mo ha taha ta valivali ko Soakimi Maka Finau, ‘a ia na‘a ne ta valivali ai ha fakatata ‘e 31 ‘o fakatatau ki he ngaahi fakamatala ‘a e ni‘ihi ne hao mo‘ui mei he peau kula. Nemaui‘fa‘u ha fo‘i polokalama fe‘unga mo ha houa ‘e 1 ‘o fakahingoa ia koe “Ko Niuatoputapu hili e peau kula ‘o e 2009”, ‘a ia ne fakamafola atu ia ‘i he Televisone Tonga ‘i Ma‘asi 2010.

‘Oku aofangatuku atu e tohi ni ‘i he polokalama nemaui‘fa‘u, ‘o kau ai mo ha ngaahi faka‘eke‘eke kehe ‘e 3 ‘a ia ne hiki ia ‘i he ‘aho 3 ‘Okatopa 2010, mei falemahaki Vaiola ‘i Nuku‘alofa mei ha ni‘ihi ‘a ia ne fakafolau ki ai ke fai hanau ngaahi faito‘o. ‘Oku kau foki heni mo ha ngaahi la‘i ta mo ha ngaahi fakatata.

‘Oku ‘i ai ‘emau loto hounga‘ia moe fakamalo ki he kakai ‘o Niuatoputapu ‘i he‘enau fie vahevahe ‘enau ngaahi a‘usia moe talanoa pea mo kimautilu. ‘Oku malava ‘e he‘enau ngaahi

fakamatala matatonu ne fakahoko ‘o fakaha mai e anga hono ‘ohofia ‘e he peau kula ni honau motu mo tala e founa ne ngaue‘aki ‘e he kakai ‘i he‘enau feholaiki ‘o kumi mo‘ui ki he ngaahi ‘elia ma‘olungaange.

‘Oku ‘i ai e fakatauange ‘e malava ke ngaue‘aki e tohi ni ko ha ako‘anga ki he natula ‘o e peau kula, pea ke hoko e vahevahe ni ko ha me‘a ia ke fakahaofi ai ha ngaahi mo‘ui ‘i he kaha‘u.

- **Masaharu Ando**, *Talekita Fa‘u Polokama*.

Fekau‘aki mo e kau Fa‘u Tohi

‘Anau Fonokalafi

Ne folau atu e fakafongfa fa‘u polokalama ‘o e Televisone Tonga, ‘Anau Fonokalafi, ke fakahoko ha tanaki fakamatala ki he uesia ne fakahoko ‘e he mofuie moe peau kula ki he ki‘i ‘ataakai si‘isi‘i ‘o Niuatoputapu ‘i he ‘aho 30 Sepitema 2009 – ko e taha eni e fakata-maki fakaenatula lahi taha ‘a ia e hoko ia ‘o fakahisitolia.

‘I he lolotonga ni, kuo ta‘u 2 eni e ngaue ‘a ‘Anau ‘i he tafa‘aki fa‘u polokalama ‘a e televisone, ‘a ia kuo ne malava hono fa‘u ha ngaahi polokalama fekau‘aki moe ngaahi tukufakaholo pea pehe ki he ‘ataakai, koe konga lahi ‘o e ngaahi fa‘u polokalani ne fekau‘aki ia mo e ngaahi tokoni kuo fakahoko ki Tonga ni ‘e he Pule‘anga Sia-pani mo honau kakai ‘i ha ngaahi ngaue tokoni. Na‘e kamata ngaue foki ‘a ‘Anau ‘i he Komisiona Fakamafola Lea ‘a Tonga ko ha Faiongoongo ‘i he Letio Tonga pea moe televisone ‘i ha ta‘u ‘e 6. Na‘e hoko foki ‘ene ngaue ki he fo‘i polokalama ko eni ki he peau kula ‘i he 2009 ko ha fu‘u matu‘aki ngaue lahi, ‘a ia ne ngaue ai ‘i he malumalu ‘o e tangata mataotao ‘i he fa‘u polokalama televisone mei Siapani ko Masaru Ando.

Ko ‘Anau foki mei Pangai Ha‘apai, ka ‘oku ne nofo mo hono famili ‘i Sopa, Nuku‘alofa.

Masaharu Ando

Ko Masaharu Ando ko ha tokotaha ngaue‘ofa ia mei he JICA ‘i ha ta‘u ‘e 2 ‘i Tonga ‘i he Komisiona Fakamafola lea ‘o Tonga, ‘one tokoni ai ki he ngaahi fa‘u polokalama faka-televisone.

Na‘a ne hoko foki ko ha tokotaha faiongoongo, Talekita ki he Ngaahi Ongoongo faka-televisone, pea mo ha Talekita ki he fokotu‘utu‘u e ngaahi ‘imisi ki he ongoongo ‘i he NHK, ko e Kautaha Fakamafolalea ‘a Siapani, ‘i ha ta‘u ‘e 33. Na‘a ne toe hoko foki ko e Talekita Seniale ‘i he Polokalama fakamafola lea ‘o e NHK Kushiro. Kuo ‘osi ngaue foki ‘a Ando ki hano fakama‘opo‘opo fakamatala ha ngaahi polokalama lahi ki he ngaahi palopalema fakaenatula mo faka‘ataakai ‘i he‘ene hoko koe faiongoongo ‘i Siapani. Na‘a ne kau foki he kau a‘usia tonu e mofuie Kushiro, Peaukula Okushiri, koe puhi ‘o e mo‘ungaafi Usu, ko e puhi ‘a e mo‘ungaafi Mihara pea mo e ngaahi fakatamaki kehe pe foki. Kuo ne ‘osi fa‘u foki ha ngaahi polokalama televisone lahi foki ‘i hono uta ta‘efakalao mo hono faka‘auha e fanga monumanu pea mo e ngaahi uesia faka‘ataakai mo fakamamani lahi. Na‘a ne malava leva ke faitaa‘i vitio e ngaahi talanoa ‘o e kau hao mo‘ui mei he peau kula ‘o Niuatoputapu.

‘I he vakai ‘a Ando ki he ngaahi fakamatala ‘a e ni‘ihi ne nau matatonu e fakatamaki pea mo e ngaahi naunau kuo ala tanaki mei he polokalama ‘a e televisone, na‘a ne pehe ‘e malava ke fakaha mai ia ‘i ha tohi. ‘Oku makatu‘unga ‘i he‘ene ngaahi ngaue malohi pea moe poupu ‘a e kaunga ngaue‘ofa ‘oe JICA ‘i hono fakamatala‘i e hulu faita faka-Tonga, ke malava ai ‘o fa‘u e tohi ni ma‘aha ni‘ihi tokolahiangē. ‘Oku nofo foki ‘a Ando ‘i Tokyo.

Soakimi Maka Finau

Ko Soakimi ko ha talavou ta valivali foki eni mei Ha‘apai, ‘a ia ne fakaafe‘i ia kene kau fakataha mo e timi ‘a e Televisone Tonga ‘i hono fakama‘opo‘opo e ngaahi maumau ne hoko he peau kula ‘i Niuatoputapu he ‘aho 30 Sepitema. ‘i he‘enau takai holo he motu mama‘o ni moe fanga ki‘i nofo‘anga ne nofo‘i ki ai e kakai, ne lava ke talanoa ai ‘a Soakimi ki he ni‘ihi ‘o e kau hao mo‘ui pea ne tavalivali mei ai e anga e fakafotunga e ni‘ihi ni ki he me‘a na‘a nau a‘usia ‘o tautefito ki he anga ‘enau holo mei he ngaahi peau.

‘Oku manako ‘aupito ‘a Soakimi ki he ta valivali. ‘i he‘ene ‘i he ako ma‘olunga ‘i he ngaahi ta‘u mai kimui he 1990, na‘ane malava ai ke fakatupulaki ai ‘ene taukei pea mo ako ki he tavalivali‘aki e peni vahevahe. ‘Oku nofo foki ‘a Soakimi ‘i Halaleva, Nuku‘alofa.

Fakamalo

‘Oku fakaa‘u atu e fakamalo loto hounga‘ia ki si‘i kainga ‘o Niuatoputapu, ‘a ia ne lava ke vahevahe homou ngaahi talanoa mo kimautilo, mo lava kemou talitali lelei ‘emau timi ngaue ‘i he lolotonga e taimi faingata‘a.

Ne malava lelei foki e ngaue ki he tohi ni tu‘unga ‘i he fengaue‘aki mo e ni‘ihi ko eni, ‘a ia ‘oku fakamalo‘ia‘i ho‘omou ngaahi ngaue faitonunga ne fakahoko; timi ‘a e televisone, kau ki ai e Talekita Fa‘u Polokalama mo e tokotaha faita ko Masaharu Ando, ko e fakaafongfa-fa‘u polokalama, ‘Anau Fonokalafi, pea pehe ki he tokotaha tavalivali ko Soakimi Maka Finau, ‘a ia ne nau tukufolau atu ki Niuatoputapu ke faka‘eke‘eke e kau hao mo‘ui; ko e kau ngaue‘ofa ‘a e JICA ‘a ia ne nau fokotu‘utu‘u e e ngaahi tepi fakatonga; pea pehe ki he ‘Etita Fakama‘opo‘opo Mary Lyn Fonua pea moe kau ngaue ‘a e Vava‘u Press Ltd. ‘i Nuku‘alofa ‘a ia na‘a nau fokotu‘utu‘u ki hono paaki faka-palangi mo faka-tonga e ‘u tohi. Fakamalo foki ki he tafa‘aki Tau-malu‘i fonua ‘i Niuatoputapu, pea moe Komiti Tokangaekina Fakatamaki Fakaenatula ‘a e Pule‘anga Tonga, kau ai ‘a ‘Ofa Fa‘anunu, pea ki he ni‘ihi tokolahi na‘a nau fakangofua kimautilo kemau ngaue‘aki ‘enau ngaahi la‘i‘ata, ‘a ia ‘oku fakahingoa atu pe ‘i he‘emau lisi ta. Ko hono faka‘osi, ‘oku mau hounga‘ia foki ki he Senita Ma‘u Fakamatala Fakatu‘apule‘anga ki he Peaukula (UNESCO/IOC-NOAA) ‘i Honolulu, Hawai‘i, mo hono Talekita, Laura S. L. Kong ‘i hono poupu‘i e paaki ko ia e tohi Peaukula ‘o Niuatoputapu ki he ngaahi ‘uhinga faka-ako; pea pehe foki kia kimautilo ne nau fie tokoni mai ki hono fakapa‘anga e fa‘u moe paaki ‘o e tohi ni. Makatu‘unga ‘i he tokoni faivelenga ‘o e ngaahi tafa‘aki ni kuo malava ai ke paaki atu e tohi ni.

Malo Aupito.

- **Nanise Fifita**, *Komisiona Fakamafolalea ‘o Tonga.*

Kakano ‘o e Tohi

	<i>Page</i>
Tala-mu‘aki. Masaharu Ando	vii
Fekau‘aki mo e kau Fa‘u Tohi	viii-ix
Fakamalo	ix
Fakahokohoko ‘o e ‘ū tā mo e tāvalivali	xii-xiii
Ko e ha Peau Kula, “Tsunami”? Laura S. L. Kong	xiv-xvi
Ko e peau kula ne hoko ‘i he Pasifiki Tonga tupu mei he ongo mofuike lalahi ne hoko ‘i Ha‘amoa mo Tonga ‘i he ‘aho 29-30 Sepitema 2009. Laura S. L. Kong	xvii-xix
Talateu. Ko Niuatoputapu hiliange ‘a e peau kula, 30 ‘o Sepitema, 2009. ‘Anau Fonokalafi	xx-xxxii
Niuatoputapu peau kula kau hao mo‘ui Faka‘eke‘eke ‘e ‘Anau Fonokalafi:	
Hihifo	
1. Sililo Kīvalu (63)	1
2. ‘Ipeni Vakatā (70)	5
3. Mikaele Pātolo (50)	7
4. Fokikovi Lēfai (41)	10
5. ‘Uluaki Losalu (68)	13
6. Veteange ‘Akau (36)	17
7. Paea Kuma (24)	18
8. Mele Lēfai (30)	18
9. Sulifā Losalu (65)	20
10. Pouahi Holi (49)	20
11. Lu‘isa Vao (50)	22
12. Salesi Tūtoe (34)	24
13. Nōkisi Nau (36)	25
14. Leone Kīvalu (38)	27
15. Peatā Kīvalu (9)	29
16. Siaoisi Tupa (65)	30
17. Siaoisi Lino (75)	32
18. Hika Lino (29)	34
19. Polealisi Koloa (37)	36
20. Moti Fangupō (27)	38
21. Malia Nuku (42)	40
22. ‘Alisi (52) and Viliami Kolofo‘ou (55)	42
23. Lina Losalu (39)	45
24. Lōmano Losalu (46)	47

Falehau

25. Visesio Losalu (37)	52
26. ‘Enisema Kohinoa (43)	53
27. Mikaele Minoneti (52)	57
28. Sālōni Maea (27)	59
29. Malieta Tevesi (16)	61
30. Foloana Nau (10)	63
31. Manuake Fakaanga (39)	64
32. ‘Otolose Maea (25)	67
33. Uikelotu Langi (70)	69
34. Malakai Mini (49)	71
35. Louena Mini (37)	74
36. Malia Nive Afa (43)	77
37. Tevita Afa (16)	79
38. Nukonuka Hui (56)	81
39. Vātau Hui (63)	84
40. Mosese Veā (17)	85
41. Fakatu‘anoa Veā (52)	86
42. Hemaloto Afemui (12)	89
43. Kolo Po‘uli (41)	90
44. Leone Faka‘osi (41)	91
45. Sefilino Faka‘osi (51)	93
46. Siale Pongipongi (64)	96

Vaipoa

47. Manu Tangimausia (59)	98
48. Tou‘anga Tangimausia (19)	100
49. Mele Tangimausia (38)	102
50. Fatai Finau (70)	103
51. Maleko ‘Ōnesi (54)	105
52. Kakala ‘Ōnesi (51)	107
53. Maka Afei (52)	109
54. Ma‘ulolo Manu (56)	111

Tafahi

55. Visesio Faka‘osi (21)	114
---------------------------------	-----

Endnotes	115
References.....	116
Peau Kula! Ngaahi Me‘a Ke Fai.....	117

Fakahokohoko ‘o e ‘ū tā mo e tāvalivali

Fika:	Peesi
Fika 1. Potu tahi hou ‘i tu‘a Falehau, Niuatoputapu hili e peau kula ‘o e ‘aho 30 Sepitema 2009. <i>Faitaa ‘i ‘e Richard mo Rachel Caswell (SY Kachina) ma ‘u e ngofua tu‘unga ‘i he angalelei ‘a Sylvia Hochreiner (SY Galathe).</i>	ii
Fika 2. Mape ‘o e ‘Otu motu ‘o Tonga	vi
Fika 3. Ko e fakafotunga e aake ‘o e ngaahi peau. Ko e fakatata “Ko e Ngaue ‘a e Peau kula” ‘a ia ne fakama‘opo‘opo i Hauai‘i, 2011. <i>Senita Ma ‘u‘anga Fakamatala Fakatu‘apule‘anga ki he Peau kula.</i>	xiv
Fika 4. Koe fakatata e fua ma‘olunga ‘o e ngaahi fu‘u peau mei hono savea‘i e peau kula ‘i Niuatoputapu mo Tafahi, Tonga ‘i he ‘aho 30 Sepitema 2009. Hili e fakama‘opo‘opo fakamatala ki he peau kula ‘i he 2008. <i>Komisiona Fakavaha‘apule‘anga Ma ‘u‘anga Fakamatala ki ‘Oseni.</i>	xv
Fika 5. ‘Oku malava ‘e he ngaahi mofuike ‘o fakatupunga ha ngaahi peau kula. “Ko e Ngaue ‘a e Peau kula” ‘a ia ne fakama‘opo‘opo ‘i Hauai‘i, 2011. <i>ITIC (Kautaha Ma ‘u‘anga Fale‘i Faka-tekinolosia).</i>	xvi
Fika 6. Ko e uhohonga ‘o e ongo mofuike na‘e hoko ‘i Ha‘amoa mo Tonga ‘i he aho 29-30 Sepitema 2009. Na‘e mei hoko taimi taha pe ‘a e ongo mofuike ‘i he meimei feitu‘u tatau pe, ka ko e natula ‘o e ongo mofuike ne kehekehe ‘aupito. <i>ITIC (Kautaha Ma ‘u‘anga Fale‘i Faka-tekinolosia).</i>	xvii
Fika 7. Ko e fakatata ena ‘o e anga ‘o e fa‘unga ‘o lolofonua mo e ongo mofuike mo ‘ena felave‘i mo Tonga mo Samoa. ‘I he ‘elia koeni, ‘oku nga‘unu fakahihifo e Peleti Pasifiki ‘i lalo ‘i he Peleti ‘Aositelelia, ‘aki e vave koe senitimita ‘e valu pe hiva ‘i he ta‘u. Hili ia e “Satake” 2011. <i>ITIC (Kautaha Ma ‘u‘anga Fale‘i Faka-tekinolosia).</i>	xviii
Fika 8. Kapuhia ‘e he vai e tafa‘aki Tokelau ‘o e motu ko Oiatoputapu, Tonga. Ko e savea hifo mei he vakapuna ‘i he ‘aho 30 Sepitema 2009. <i>Faitaa ‘i ‘e Pesi Fonua.</i>	xix
Fika 9. Ko hano faitaai ‘i faka-satelaite hifo ena ‘aki ha GPS ‘i ha savea e loto fonua ‘o Niuatoputapu mo Hunganga ‘a ia ne a‘u ki ai e peau. <i>Ma ‘u ngofua tu‘unga ‘i he angalelei ‘a e Senita Fakafonua ‘i he Saenisi mo e Tekinolosia ki hono feinga mapule‘i e ngaahi uestia fakatupunga mei natula ‘i Taiuani; pea moe GNS Science.</i>	xix
Fika 10. Ko Hihifo, Niuatoputapu ‘i hono maumau‘i lahi ‘e he peau kula. Ko e savea hifo mei ha vakapuna ‘i he ‘aho 30 Sepitema 2009. <i>Faitaa ‘i ‘e Pesi Fonua.</i>	xx
Fika 11. Ko hono savea‘i hifo ena ‘o e kolo ko Falehau, Niuatoputapu mei he vakapuna ‘i he ‘aho 30 Sepitema 2009. <i>Faitaa ‘i ‘e Pesi Fonua.</i>	xx
Fika 12. Ko ha veeni ena kuo kau mo ia hono maumau‘i ‘e he peau kula ‘i he lotofonua ‘o Hihifo, Niuatoputapu, 30 Sepitema 2009. <i>Ma ‘u e ngofua tu‘unga ‘i he angalelei ‘a e Kautaha Kolosi Kula ‘o Tonga.</i>	xxii
Fika 13. Ko ha tengihia ‘o ha ki‘i famili ‘i ha ki‘i senita ki he ngaahi mo‘ui kuo matu‘utamaki ‘i he ‘apisiasi Mamonga ‘o Hihifo. <i>Ma ‘u ngofua tu‘unga ‘i he angalelei ‘a e Kautaha Kolosi Kula ‘o Tonga.</i>	xxii
Fika 14. Ko e ngaahi maumau ne fakahoko ‘e he peau kula ‘i Hihifo. 5 ‘Okatopa 2009. <i>Faitaa ‘i ‘e Susana Matangi.</i>	xxiii
Fika 15. Ko ha fakatata ‘o e ‘avalisi ma‘olunga ‘o e peau mei he funga fonua ‘i he kolo ko Hihifo. <i>Ma ‘u ngofua tu‘unga ‘i he angalelei ‘a e GNS Science.</i>	xxiv
Fika 16 & 17. Ko e ngaahi ‘ofisi ‘o e Pule‘anga ‘i Hihifo, ‘Aokosi 2008, kimu‘a e peau kula. <i>Faitaa ‘i ‘e Sione Ulakai.</i>	xxv
Fika 18. Ko e ngaahi ‘ofisi ‘o e Pule‘anga ‘i Hihifo hili e peau kula ‘i he ‘aho 30 Sepitema 2009. <i>Faitaa ‘i ‘e Masaharu Ando.</i>	xxv

Fika 19.	Ko e Senita ki he Mo'uilelei ko Likamonu moe falemahaki 'o Hihifo, 'Aokosi 2008 kimu'a e peau kula. <i>Faitaa'i 'e Sione Ulakai.</i>	xxvi
Fika 20.	Ko e Senita ki he Mo'uilelei ko Likamonu moe falemahaki 'o Hihifo, hili e peau kula 'i he 'aho 30 Sepitema 2009. <i>Faitaa'i Susana Matangi.</i>	xxvi
Fika 21 & 22.	Ko e Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga 'i Hihifo 'i 'Aokosi 2008. <i>Faitaa'i 'e Sione Ulakai.</i>	xxvii
Fika 23.	Ko e tu'u'anga 'o e pangike hili e peau kula 'i he 'aho 30 Sepitema 2009. <i>Faitaa'i 'e Masaharu Ando.</i>	xxvii
Fika 24.	Ko e vakai hifo mei he 'ata ki he kolo ko Hihifo, Niuatoputapu, 14 'Okatopa 2009, 'i he fakatu'uta atu ki ai 'a e HMNZS Canterbury. <i>Faitaa'i 'e he timi tokoni mei Nu'usila ko e LAC Grant Armishaw.</i>	xxviii-xxix
Fika 25.	Ko ha vakai hifo mei ha vakapuna ki he ngaahi maumau kuo fakahoko 'e he peau kula ki he kolo 'e 3 ko Falehau, Vaipoa pea mo Hihifo, 'aho 30 Sepitema 2009. <i>Faitaa'i 'e Pesi Fonua.</i>	xxx
Fika 26.	Ko e tafe atu e pelepele ki he lotovai fakalotofonua 'o Falehau, Niuatoputapu pea pehe ki he ngaahi matafanga. Ko e vakai hifo mei he 'ataa, 30 Sepitema 2009. <i>Faitaa'i 'e Pesi Fonua.</i>	xxx
Fika 27.	Ko e ngaahi maumau 'i he peau kula 'a ia kuo nau kavahia e tu'uta'anga vakapuna 'o Niuatoputapu. Ko e vakai hifo mei he 'ataa, 30 Sepitema 2009. <i>Faitaa'i 'e Pesi Fonua.</i> ..	xxxi
Fika 28.	Ko e ngaahi peau 'o e peau kula 'i he lotovai fakalotofonua 'o Falehau, Niuatoputapu, 'a ia 'oku lolotonga li taula ai e SY Tortuga. <i>Ma'u ngofua tu'unga 'i he angalelei 'a e 'Ofisi Tokangaekina e ngaahi Fakatamaki Fakatu'upake 'o Tonga.</i>	xxxi
Fika 29.	Ko e fakataha atu ena 'a e kau hao mo'ui ki he tafa'aki ma'olunga 'o e vao, 30 Sepitema 2009. <i>Ma'u ngofua tu'unga 'i he angalelei 'a e Timi Kolosi Kula 'o Tonga.</i>	xxxii
Fika 30.	Ko e feitu'u he talolo ai si'i kau hao mo'ui, Niuatoputapu 8 Sanuali 2010. <i>Faitaa'i 'e Masaharu Ando.</i>	xxxii
Fika 31.	Ko e ngaahi maumau 'i he vai faka-lotofonua 'i he tafa'aki Tokelau-Hihifo 'o Niuatoputapu. <i>Ma'u ngofua tu'unga 'i he angalelei 'a e GNS Science.</i>	115

Illustrations by Soakimi Maka Finau:

Sililo Kīvalu	2	Malieta Tevesi	62
'Ipeni Vakata	5	Manuake Fakaanga	65
Mikaele Pātolo	8	'Otolose Maea	67
'Uluaki Losalu	15	Uikelotu Langi	69
Pouahi Holī	21	Malakai and Louena Mini	73
Lu'isa Vao	23	Tevita Afa	80
Leone Kīvalu	28	Vātau and Nukonuka Hui	82
Hika Lino	34	Fakatu'anoa Vea	87
Polealisi Koloa	37	Sefilino Faka'osi	94
Moti Fangupō	39	Siale Pongipongi	97
Malia Nuku	41	Tou'anga Tangimausia	100
Viliami Kolofo'ou	43	Mele Tangimausia	102
Lōmano Losalu	49	Kakala and Maleko 'Ōnesi	105
'Enisema Kohinoa	54	Maka Afei	109
Sāloni Maea	59	Ma'ulolo Manu	112

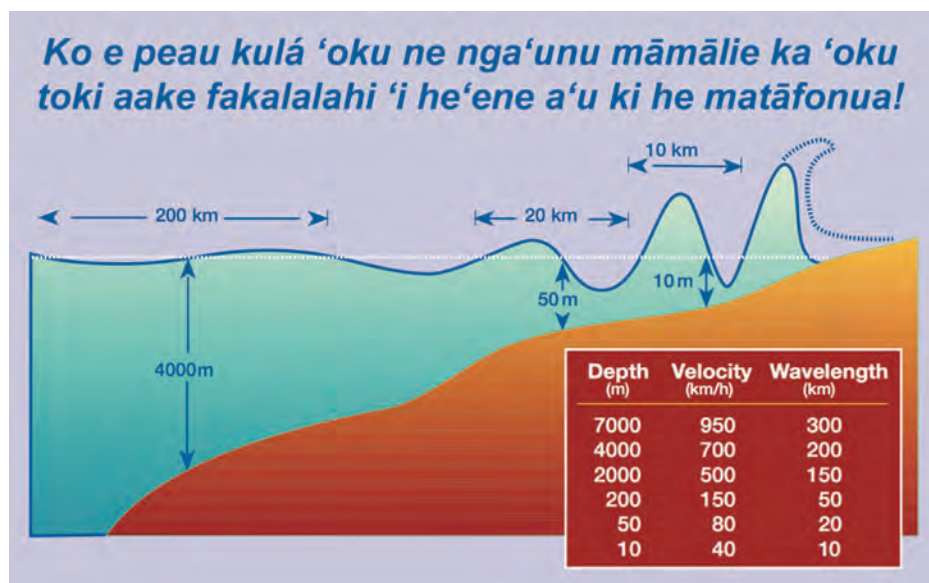
Ko e ha Peau Kula, “Tsunami”?

Ko e “Tsunami”, ko e fo‘ilea faka Siapani, ko hono ‘uhinga ko e peau (“nami”) ‘oku fasi atu ‘i ha taulanga (“tsu”). Ko e peau kula, peau kula ‘oku ‘uhinga ki ha ‘otu peau na’e fakatupu ‘e ha mofuike ‘i ha tahi loloto, ofi nai ki he kilisitahi. ‘I he hisitolia ‘o e peau kula, talu mei he 1410 BC, ko e peau kula ‘eni ‘e 2,100 ne to ‘i mamani katoa, pea ko e peseti ‘e 89 ‘o e ‘u peau kula koia na’e fakatupunga ia ‘e ha mofuike, pe ko ha holofa atu ‘a ha konga fonua ki he ‘oseni, mei ha mofuike; peseti ‘e ono mei ha puna ‘a ha mo‘unga afi, peseti ‘e tolu mei ha holofa atu ‘a e fonua ki tahi, pea ko hono toenga ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ia pe koe ha na’a ne fakatupunga.

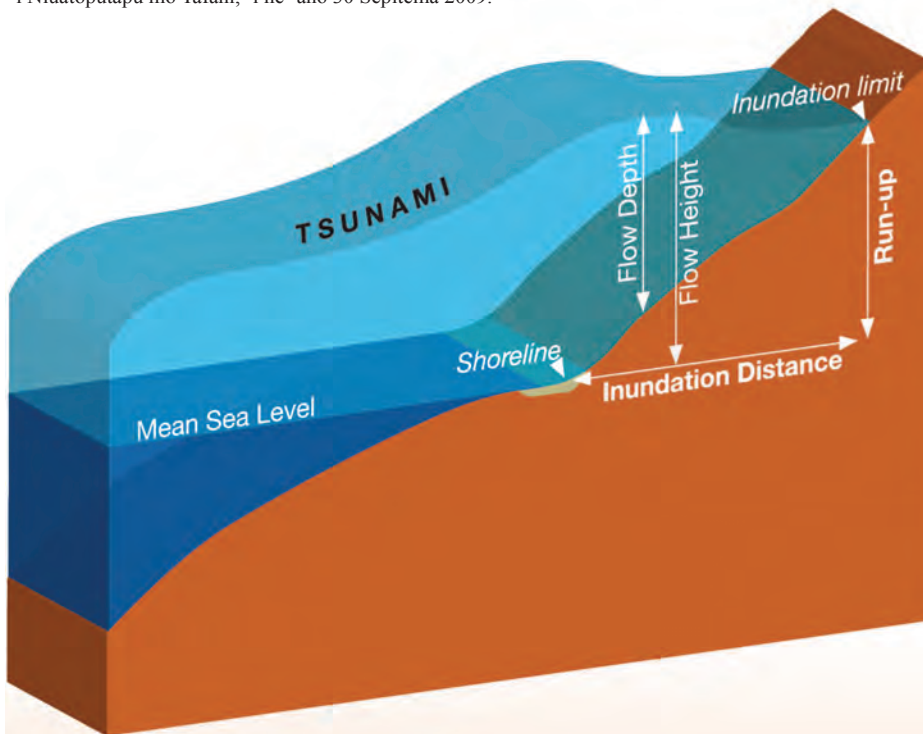
Ko e peau kula, fekau‘aki pea mo e lao faka saienisi ‘o e peau ‘i he fukahi vai. Ko e peau kula ‘i he tahi loloto ‘oku aake ia ‘i he vave ko e kilometa ‘e 800 ki he houa, neongo ai ko e peau ‘oku senitamita pe ‘e 100 hono ma‘olunga mei he fukahi tahi. ‘Oku kehekehe ‘aupito ‘a e natula ‘o e peau kula mei he fanga ki‘i peau angamaheni, koe‘uhi ko e vamama‘o ‘o e fo‘i peau mei he fo‘i peau. Ko e peau kula ‘oku a‘u pe ‘o kilometa ‘e 100 ‘a e vamama‘o ‘o e fo‘i peau mei he fo‘i peau, pea ‘i he tahi loloto ‘oku toe fu‘u mama‘oange ‘a e fo‘i peau mei he fo‘i peau, pea toe feto‘aki foki ‘a e vave ‘a e ‘auhia ‘a e fo‘i peau mei he fo‘i peau, mei he minite ‘e 10 ‘o a‘u ki he houa ‘e taha. ‘I he a‘u atu ‘a e peau ki he tahi mamaha ‘i he mata fonua ‘oku holo leva ‘a e vave ‘o ‘ene tafe pea kamata leva ke fakafuofuolahi hake ‘a e peau ke ne fa‘u “Holisi ‘o e Mate” ‘o lava pe ke a‘u ‘o mita ‘e 10 pe 30 ‘a hono ma‘olunga. ‘I ha fanga pe ko ha taulanga ‘e lava pe ke toe vaveange ‘a e ‘auhia ‘a e peau ‘i hano fakatafe atu ki ha hu‘anga fasi‘i ki loto fonua.

Ko e ngaahi peau kula lalahi ‘e lava pe ke hake ‘o a‘u ‘o kilometa ‘e ono ki lotofonua, pea a‘u foki hono ma‘olunga ‘o mita ‘e 40 (fika 3). Ko e fanga ki‘i peau kula iiki ‘oku senitamita pe ‘e 50 hono loloto ka ‘oku lavanoa pe kene tafia ha taha, pea ko e ngaahi peau kula ko ia ‘oku a‘u ‘o mita ‘e ua pe tolu honau loloto ‘oku lava noa ke nau holoki ha fale pea mo faka‘auha ha kolo. ‘I

Fika 3. Ko e fakafotunga e aake ‘o e ngaahi peau.

Fika 4. Koe fakatata e fua ma'olunga 'oe ngaahi fu'u peau mei hono savea'i e peau kula 'i Niuatoputapu mo Tafahi, 'i he 'aho 30 Sepitema 2009.

Runup, Maólunga taha ó e peau í lotofonua mei he fukahi tahi.

Tafa'aki fonua faka-Tonga-hihifo 'o Tafahi 22.4 m

Ngaahi tafatafa'aki-fonua 'o Tafahi 10-15 m

Ngutungutu fonua faka-Tonga 'o NTT 5.8 m

Falehau 4.7 m, Vaipoa 4.5 m, Hihifo 4.3 m

Tafa'aki fonua faka-hihifo 'o NTT 0.8-3.1 m

Flow heights, Avalisi ó e maólunga ó e peau mei he fukahi tahi.

Tafa'aki fonua faka-Tonga-hahake, Toma 16.9 m

Tafa'aki konga fonua kuo kapui 'e he vai 'i Hihifo, Tonga-hihifo 'o NTT 8-15 m

Ngutufonua faka-tokelau 'o NTT 6-10.8 m

Tafa'aki fonua faka-hihifo 'o NTT 4-7 m

Hihifo 5.4-7.0 m, Falehau 5.4-7.0 m, Vaipoa 4.5-5.3 m

Flow depth, Avalisi ó e maólunga ó e peau me ihe funga fonua. Hihifo 2-3.5 m

Inundation distance, Mamaó o e peau ki lotofonua (mei he mataatahi).

Tafa'aki Tonga-hihifo 'o NTT 1100 m

Tafa'aki fonua fak-Tonga-hahake 'o NTT 910 m

Hihifo 200-570 m, Falehau 190-310 m, Vaipoa 120-180 m

Inundation limit, Ngataánga ó e peau í lotofonua.

Shoreline, Mataatahi (fetaulakianga ó e tahi mo e fonua).

Mean Sea Level, Maólunga anga maheni ó e tahi (ávalisi ó e maólunga á e tahi).

he tafe ko ia 'a e peau kula ki loto fonua 'oku fakatupunga 'e ia 'a e 'au 'oku lavanoa ke ne tafia 'a e fanga ki'i vaka, tafia atu ai mo e fale, 'u me'alele, 'ulu'akau pea mo e 'u nga'oto'ota kehekehe 'one fakatupunga ai 'a e toe fakatu'utamaki ange 'a e peau kula ki he mo'ui 'a e kakai.

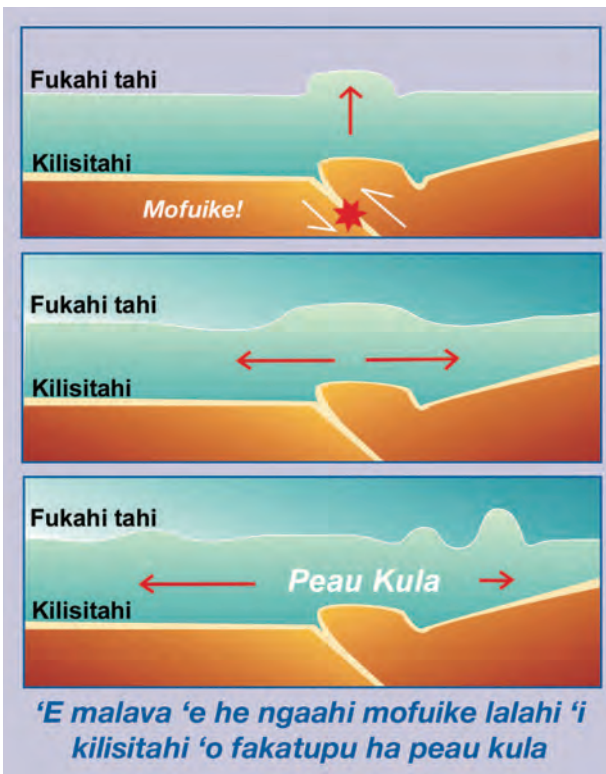
Ko e peau kula ko ha fakamanamana ki he mo'ui pea mo e koloa 'a e kakai 'oku nau nofo 'i he ngaahi mata fonua. 'Oku faka'avalisi ki he peau kula faka'auha 'e taha pe ua 'oku to 'i he ta'u 'i ha feitu'u pe 'i he mamani. Mei he 1975 ki he 2011, na'e laka hake 'i he kakai 'e took 260,000 ne nau mate mei he peau kula 'e 39 ne to 'i he ngaahi ta'u ko ia. Na'e laka hake 'i he took 20,000 ne mate 'i Ma'asi 'o e 2011 'i Tohku 'i he peau kula na'e to 'i Siapani; pea 124 ne mate 'i Fepueli 2010 'i he peau kula 'i Chile, pea 192 ne mate 'i Sepitema 2009 'i he peau kula 'i Ha'amoana na'e hake 'i Tutu'ila, 'Amelika Samoa, 'Upolu, Samoa pea mo Niuatoputapu, 'i Tonga. Ko e 'u peau kula ko ia na'e to 'i he 2009, 2010 pea mo e 2011 na'e 'iloa nautolu ko e fanga ki'i peau kula faka feitu'u pe, koe'uhi he na'e meimei ongo'i he'e taha kotoa pe 'a e mofuike na'e to kimu'a pea toki hake mai 'a e peau kula hili nai ia ha minitie 'e 10 pe 30, 'o haveki pea mo maumau 'i 'a e funga 'o e fonua. Ko e leseni ke ako meihe ngaahi maumau ne hoko 'a e fiema'u ke mateuteu 'a e kakai, pea mo e mahu'inga ke 'ilo'i 'e he kakai ha ngaahi faka'ilonga 'i he 'ea 'e to mai ha peau kula, pea mo nau 'ilo foki 'a e taimi ke nau fetukutuku ai ki lotofonua, 'oku ma'olunga ange (fika 5).

'Oku meimei ko e peseti 'e 75 'o e ngaahi peau kula fakatu'utamaki taha 'i mamani na'e to ia 'i he Potutahi Pasifiki. Kaekehe 'oku fakamanamana 'i pe foki 'e he peau kula mo e ngaahi potutahi kehe, kau ai 'a e 'Oseni 'Initia, Tahi Meteteliane, 'Otu Kalipiane, pea na mo e 'Oseni 'Atalanitiki. Ko e peau kula maumau lahi taha na'e to ia 'i Tisema 2004, hili ia 'a e to 'a e mofuike

na'e a'u hono malohi ki he M9.3 'i he mata fanga faka tokelau hihifo 'o Sumatra 'i 'Initonesia, 'one fakatupu ai ha peau kula na'ane faka'auha 'a e ngaahi mata fanga 'o e 'Oseni 'Initia, 'o 'alu 'o a'u ki 'Afilika, 'one fakapoongi ai 'a e kakai 'e took 230,000 pea faka-e-haua 'i 'a e kakai laka hake 'i he miliona, pea mo e maumau 'e lau I piliona ki he ngaahi 'api mo e koloa 'a e kakai.

- **Laura S. L. Kong, Director,**
Director, Senita Ma'u'anga
Fakamatala Fakavaha'apule'anga
ki he Peau Kula.

Fika 5. 'Oku malava 'e he ngaahi mofuike 'o fakatupunga ha ngaahi peau kula.

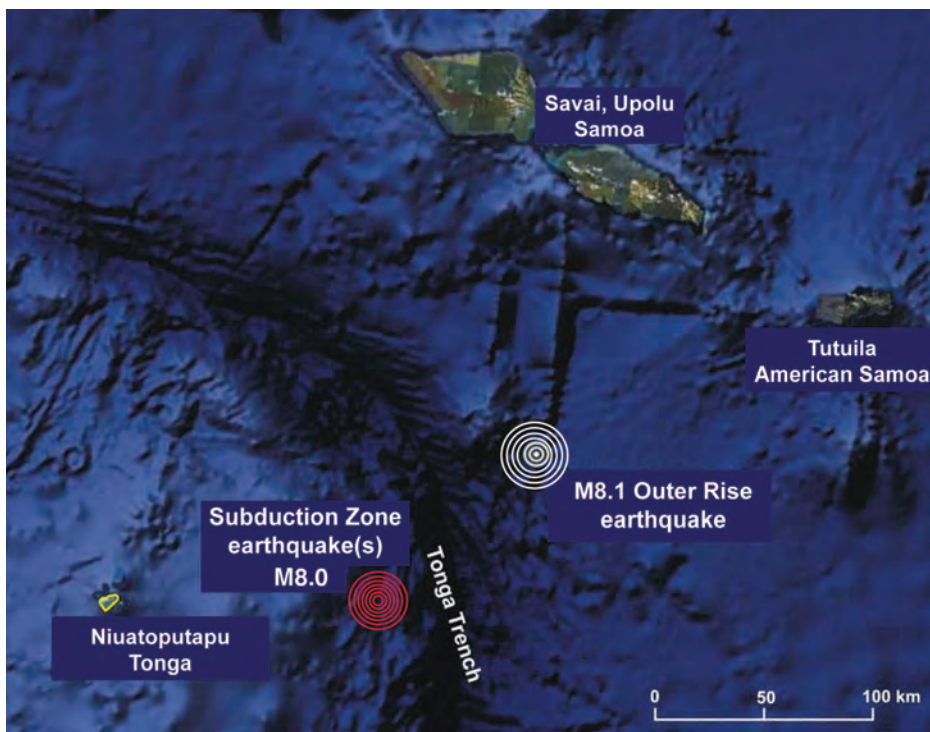

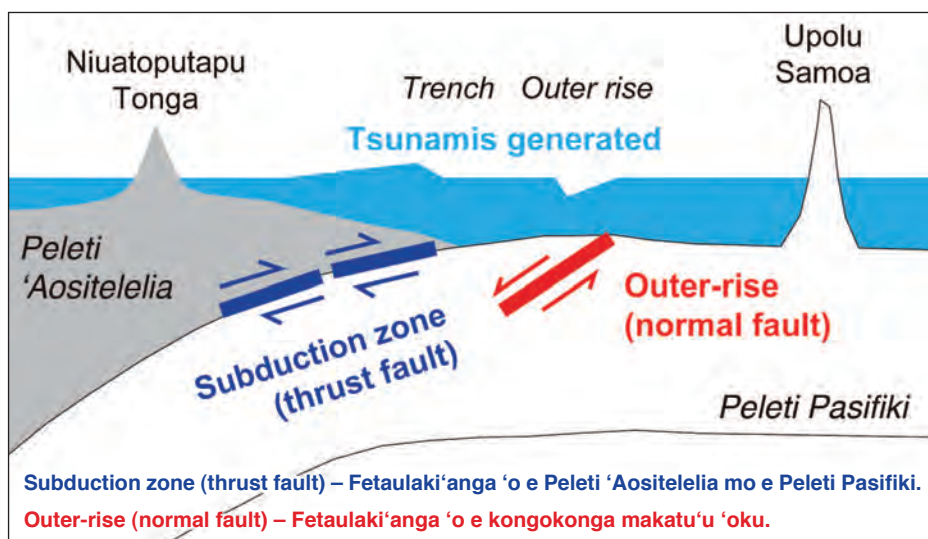
Ko e peau kula ne hoko 'i he Pasifiki Tonga tupu mei he ongo mofuike lalahi ne hoko 'i Ha'amoā mo Tonga 'i he 'aho 29-30 Sepitema 2009

Ko e 'oseni Pasifiki mo hono ngaahi potu tahi ngatangata'anga 'oku kau ia 'i he ngaahi feitu'u 'oku lahi taha 'a e hoko ai 'a e peau kula' 'i mamani. Kuo pau leva ki he ngaahi 'otu motu 'o e Pasifiki ke nau mateuteu ke matatali e ngaahi peau kula 'oku fononga mama'o mai, 'o kolosi 'i he Pasifiki 'i ha 'agho nai 'e taha, pe koha peau kula 'oku fakatupu fakafeitu'u pe fakalotofonua 'a ia 'e malava ke ne uesia ha mataafanga 'i ha lau minite pe.

'I he 'aho 29 'o Sepitema 2009 ne fakatupu ai 'e ha mofuike na'e fe'unga hono malohi mo e 8.1 'i he me'afua mofuike' ha peau kula na'a ne mole ai 'a e ngaahi mo'ui 'i Ha'amoā, Ha'amoā 'Amelika mo Tonga pea fakahoko foki mo ha ngaahi maumau 'i Futuna mo 'Uvea. Na'e ngalulu malohi 'a e funga fonua 'i ha sekoni nai 'e 60 pea 'i ai mo e ngaahi lipooti ne a'u pe 'a e ngalulu ki he miniti 'e ua 'i he ngaahi feitu'u 'e ni'ihi. Ko e peau kula na'e fakatupu 'e he mofuike, na'a ne uesia 'a e ngaahi matafanga 'o e Ha'amoā, Ha'amoā 'Amelika pea mo Tonga. Na'e mole ai 'a e mo'ui 'e 149 'i Ha'amoā, 34 'i Ha'amoā 'Amelika pea mo'ui 'e 9 'i Tonga. Ko e lahi taha e mate ko e matu'a toulekeleka mo e fanau iiki. Ko e ma'olunga ne a'u ki ai e peau 'i he funga fonua ne

Fika 6. Ko e uhouhonga 'o e ongo mofuike na'e hoko 'i Ha'amoā mo Tonga 'i he aho 29-30 Sepitema 2009. Na'e mei hoko taimi taha pe 'a e ongo mofuike 'i he meimei feitu'u tatau pe, ka ko e natula 'o e ongo mofuike ne kehekehe 'aupito.

Fika 7. Ko e fakatata ena 'o e anga 'o e fa'unga 'o lolofonua mo e ongo mofuike mo 'ena felave'i mo Tonga mo Samoa. 'I he 'elia koeni, 'oku nga'unu fakahiifo e Peleti Pasifiki 'i lalo 'i he Peleti 'Aositelelia, 'aki e vave koe senitimita 'e valu pe hiva 'i he ta'u.

'i he mita 'e 15 ki he 20 'i he ngaahi fonuaa 'e tolu. Ne hoko foki mo e maumau lahi ki he ngaahi mataafanga pea uesia mo e ngaahi hakau mo e me'a mo'ui 'i he ngaahi namo.

'I hono fakaikiiki 'o e me'a ne hoko, ko e mofuike lahi ko'eni ne hoko na'e 'ikai ko ha mofuike 'e taha ka ko e mofuike 'e ua. Na'e va ofi 'aupito e taimi na'e hoko ai 'a e ongo mofuike ni 'a ia 'oku fakafuofua na'e 'i he miniti 'e ua ki he tolu 'ena va mama'o. 'Oku fakafuofua ko e va mama'o 'o hona ongo uhohonga ko e kilomita nai 'e 50 kihe 100. Ko e mofuike 'e taha na'e tupu ia mei he ngaue pe papaa 'a e makatu'u 'i lolofonua 'oku tu'u 'i he Peleti Pasifiki ki he hahake 'o e fetaulaki'anga 'o e Peleti Pasifiki mo e Peleti 'Aositelelia 'o ofi ki Ha'amoia (sio ki he fakataataa). Ko e mofuike hono ua 'oku mahalo'i na'e hoko tonu ia mei he heke 'a e peleti 'i he fetaulaki'anga 'o e ongo peleti ki he hahake 'o Niuatoputapu. 'Oku 'ikai ke lava 'o fakapapu'i pe ko e fe 'a e mofuike ne 'uluaki hoko ka 'oku mahino mai mei he ngaahi fakatototolo, ko e ongo mofuike na'e mamaha loua. 'I he fakamatala 'a e kau saienisi, ngaingali ko e ongo mofuike na'a na fakatupu 'a e peau kula kehekehe 'e ua. Ko e fakamo'oni ki he fakakaupau ko'eni ko e taimi tatau 'a e hake 'a e peau 'i Upolu, Samoa mo ee na'e hake 'i Niuatoputapu, Tonga. Ko e meimei miniti 'e 10-15 hili 'a e mofuike. 'Aia ko e fakamahino eni ko e tupu'anga 'o e peau kula ne 'a'u ki he ongo motu ni fakatou'osi na'e tatau hona vamama'o mei he ongo mataafanga 'o e ongo fonua ni. Ko e makatu'unga ia 'o e fakafuofua ko e peau kula kehekehe na'e hoko 'i he meimei taimi tatau.

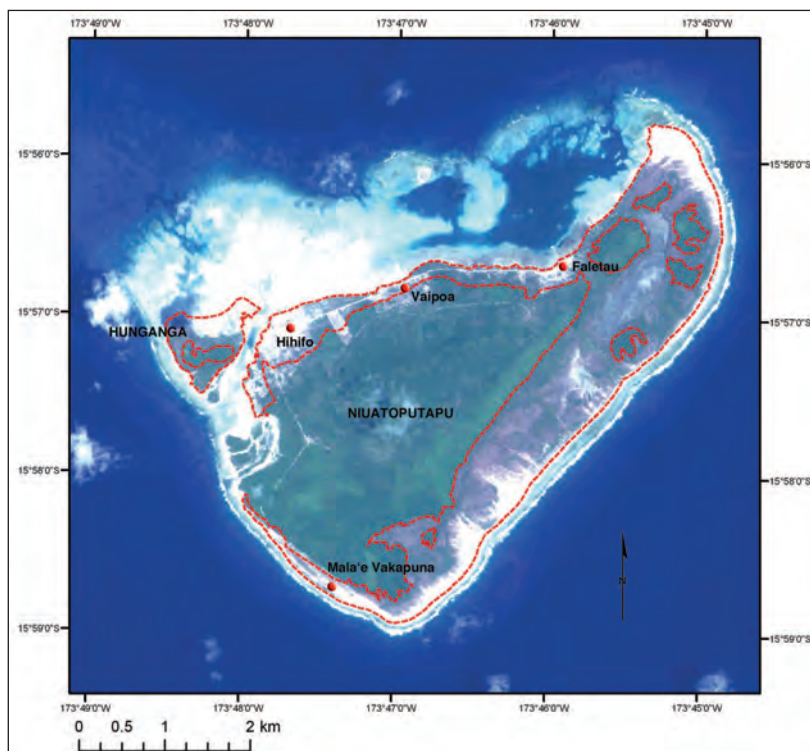
'I he taimi 'oku hoko ai ha peau kula fakalotofonua pe fakafeitu'u 'o 'ofi atu ki ha mataafonua 'e malava ke 'ikai lava 'e he ngaahi senita tufaki fakamatala mo e fakatokanga 'o tuku 'atu ha fakatokanga ki he ngaahi mataafanga pehee ki ha peau kula tupu mei he fu'u ofi 'a e fakatamaki pea nounou mo e taimi. Koia ai 'oku mahu'inga ki he ngaahi fonua tu'u lavea ngofua ke ako'i honau kakai ki he natula 'o e peau kula; 'e fefe hano tala ha peau kula; pea mo e ha e ngaahi teuteu ke fakahoko kapau 'oku tu'unuku ai ha peau kula. Ko e tokateu kimu'a 'a e fakatamaki mo hono tokangaekina e ngaahi faka'ilonga fakanatula 'o e hoko ha peau kula 'a e ongo me'a lalahi 'e ua 'e lava ke haofaki ai 'a e mo'ui mei he peau kula.

- **Laura S. L. Kong**, Director, Senita Ma'u'anga Fakamatala Fakavaha'apule'anga ki he Peau Kula.

Fika 8. Niuatoputapu, Tonga. Ko hono savea'i hifo ena mei he vaka 'o e kau taumalu'i fonua e maumau kuo fakahoko 'e he peau kula ki he tafa'aki faka-Tokelau 'o e motu, 'a ia kuo kapui 'e he vai 'i he 'aho 30 Sepitema 2009.

Fika 9. Ko hano faitaai'i faka-satelaite hifo ena 'aki ha GPS 'i ha savea e loto fonua 'o Niuatoputapu mo Hunganga 'a ia ne a'u ki ai e peau.

Fika 10. Koe maumau'i lahi ena 'e he peau kula 'a Hihifo, Niutopotapu. Ko e 'asi hake ena e fakava'e sima 'o e feitu'u e ne tu'u ai e senita fengaue'aki, pea moe toenga 'o e ngaahi 'apinofo'anga kuo movete takai holo ia 'i he feitu'u ni. Ko e savea hifo ena mei he vakapuna 'i he 'aho 30 Sepitema 2009.

Fika 11. Kolo ko Falehau, Niutopotapu. Koe tafe atu e pelepela moe 'uli 'o e fonua ki he vai 'i loto fonua, pea kuo tafia kotoa moe ngaahi 'api nofo'anga ne tu'u ki he matatahi; 'oku 'asi hake foki mo ha fu'u lau kelekele 'uli'uli 'a ia koe mala'e va'inga 'o e 'apiako (ha hake 'i he ta), 'a ia 'oku ne fakaha ai e ngata'anga e peau 'i loto fonua. Ko e savea hifo mei he vakapuna 'i he 'aho 30 Sepitema 2009.

Talateu

Ko Niuatoputapu hiliange ‘a e peau kula, 30 ‘o Sepitema, 2009

Na‘e ‘ahia ‘e ha peau kula ‘a Niuatoputapu ‘i he ‘aho 30 ‘o Sepitema, 2009. Na ‘e tomu‘a lulu‘i ‘a e motú ni ‘e ha mofuike na‘e 8.3 hono malohí. Ko e mofuiké na‘e hoko ia ‘i he vaha‘a ‘o Niuatoputapu mo Ha‘amoá. Ko hono malohi na‘a ne fakatupu ai ha fo‘i peau lalahi ‘e tolu, ne hake ‘i Niuatoputapu ‘o mate ai ha kakai ‘e toko hiva, pea lavelavea mo ha ni‘ihi tokolahi. Na‘a ne maumau ‘i ‘a e kongalahi ‘o e ngaahi falenofu‘anga ‘i he motú, fakataha mo e ngoue‘anga ‘i he matatahi, he na ‘e lōmekina ‘e he peaú ‘a e peseti ‘e 46 ‘o e motú.

‘I he ‘osi ‘a e mahina ‘e tolu mei he fakatamaki fakaenatula ko ení, na‘e hangē ‘a e kolomu‘a ‘o Niuatoputapú, ‘a Hihifo, ko ha feitu‘u ne lala mo maomaonganoa. Na ‘e uesia ai ‘a e ngaahi falenofu‘anga ‘e 132, ‘aia koe fale ‘e 76 na‘e maumau ‘i, ‘auha ai ‘a e 30 mo e fale ‘e 27 na ‘e uesia ka ne kei lava pe ‘o fakalelei ‘i. Ko e ngaahi falenofu‘anga mo e ‘ofisi ngaue fakapule‘angá, na ‘e faka‘auha kotoa ‘i he fakalilifu ‘o e peaú.

‘I Sanuali 2010, na‘e ‘i Niuatoputapu ai ha timi mei he Komisoni Fakamafolalea ‘a Tongá ‘o faka ‘eke‘eke ‘a e ni‘ihi e kakai na‘a nau hao mo‘ui mei he fakatamaki ni, ke fau‘aki ha polokalama vitiō ‘a e Televisone Tongá. Na ‘e fakafuofua ki he uike ‘e ua ‘a e ‘i he motú ‘a e timi, ‘o faitā vitiō mo faka ‘eke‘eke ha kakai ‘e toko nimangofulu tupu, pea tokoni mo ha tangata tā valivali ko Soakimi Maka Finau ki hono tā ‘o e fakatātā, ‘o fakatatau ki he talanoa ‘a e ni‘ihi ko ení, ki he me‘a na ‘a nau mamata tonu ki ai ‘i he ‘aho ne hake ai ‘a e peau.

Na‘e mahino mei he fakamatala ‘a e kakai na‘a nau mamata tonu ki he me‘a ne hokó, na‘e kehekehe pe ‘a e malohi e peaú ‘i he taimi ne a ‘u ai ki he ngaahi kolo ‘e tolu ‘oku tu‘u ‘i he matāfanga ‘o Niuatoputapú, ‘aia ko Hihifo, Vaipoa mo Falehau. Ko e peau fika tolú na‘e malohitaha pea lahitha ‘ene maumau ‘i ‘a e motú. Ko e ni‘ihi e kakai na‘e ‘ikai lava ke faka ‘eke‘eke koe‘uhi ko e kei ongo‘i manavahē ‘i he me‘a na‘a nau a‘usia ‘i he ‘aho ko iá. Ne ‘iai pe foki mo e kakai na‘a nau kei fu‘u ‘ohovale pea ‘ikai lava kenau manatu lelei ki he me ‘a ne hoko ‘i he ‘aho ne hake ai ‘a e peaú.

Ko e tokolahi taha e kakai na ‘a nau hola ‘o hao mei he peaukulá na‘e ‘ikai kenau ‘amanaki te nau hao mo‘ui. Ko e taimi na‘a nau sio ai ki he hake ‘a e tahí, ko e vave tahá na‘a nau lele ‘aki ‘i he manavahē telia na‘a ‘auha ai ‘enau mo‘ui. Ko e ni‘ihi na‘a nau heka me‘alele, lele lalo ‘a e tokolahi, ko e kau toulekeleká ni ‘ihi na ‘a nau ngaue ‘aki ‘enau tokotokó ‘o toko‘aki ‘a e vave taha na ‘a nau ala lavá, kae fata mo fua ‘ehe mātu‘á ‘enau fanaú ‘o lele mo ia, pea na ‘e ‘iai mo e ngaahi fāmili na‘a nau heka hoosi ‘o hola ai ki loto fonua. Ko e tokolahi na‘a nau lava ‘o fanongo mo sio ki he ‘uluaki fo‘i peau, he na‘e hangē ‘ene ‘u‘ulu mo hake ‘i he matāfanga, ko ha fakatokanga ki he motu. ‘i he taimi ne hake ai ‘a e peau fika ua mo e tolu, na ‘e ‘osi a‘u ‘a e tokolahi ia ki ‘uta, ni ‘ihi ne nau ‘osi nofo ki he feitu‘u ma‘olungaange pea mo e ni‘ihi na‘a nau a‘u ki he tumutumu ‘o e mo‘unga ‘i he motú ‘oku ‘iloa ko Funga Muihelu.

Ko e lele mate ‘a e kāingá telia na‘a mole ‘enau mo‘ui, na‘a nau lele‘aki ‘a e vave tahá pea ‘ikai ke fakatokanga ‘i ‘enau hela‘iá mo e mama‘o ‘enau lelé, pē fakatokanga ‘i ‘a e vala na‘a nau tui ‘i he taimi na ‘a nau lele aí. Ko e ni‘ihi na‘e tuai ‘enau lelé na‘a nau kaka ‘o hao ki he ngaahi fu‘u ‘akau, lolotonga iá ne ‘iai ‘a e ni‘ihi na ‘e ma‘u kinautolu ‘e he peaú, ka na‘a nau piki mate ‘i he ngaahi fu‘u ‘akau na‘e ‘osi tanumia ia ‘e he tahí.

Fika 12. Ko ha veeni ena kuo kau mo ia hono maumau‘i ‘e he peau kula ‘i he lotofonua ‘o Hihifo, Niuatoputapu, 30 Sepitema 2009.

Fika 13. Ko e ‘aho fakamamahi lahi ki Niuatoputapu. Ko ha senita tokangaekina e mo‘ui ‘a ia ne fokotu‘u ia he ‘api siasi Mamonga ‘o Hihifo. Ko ha famili ena ‘oku nau tengihia e mole ha taha honau ngaahi ‘ofa‘anga tupunga mei he peau kula ‘o e ‘aho 30 Sepitema 2009.

Fika 14. Ko e ngaahi maumau ne fakahoko 'e he peau kula 'i Hihifo.

Na'e mahino mei he fakamatala 'akinautolu na'a nau hao mo'ui, 'a e ni'ihhi na'a nau loto lahi mo loto to'a ke fehengahangai mo e peaukulá, ni'ihhi na'a nau kalusefai 'enau mo'ui pea mo e ni'ihhi na'a nau mātu'aki monū'ia mei he fakalilifu 'o e fa 'ahinga fakatamaki ko eni. 'I he ngaahi mōmeniti si'i pea hoko 'a e faka 'auha 'a e peaú, na'e 'iai 'a e faka'uli pasi na'a ne li'aki hono fāmili ka ne fakahaofi 'a e mo'ui 'a e kakai fefine mo e longa'ifanau na'a nau heka 'i he pasi. Na 'e 'iai mo e kau tauhi'api na'e 'ikai kenau lava 'o lele ko'euhí ko e mo'ui 'a e kau toulekeleka na'a nau tauhi, ka ne faingata'a pea 'ikai kenau lava 'o hola, 'iai mo e matu'a tauhi fānau na'a nau mātu'aki tokanga mo fakamu'omu'a 'a e malu mo e hao 'enau fanaú, ko e to'utupu na'a nau tokoni ki hono fakahaofi 'akinautolu na 'e tuai 'enau lelé, pea 'iai mo e kau faka'uli me'alele na'a nau tu'u ke fakaheka 'a e kakai na'a nau lolotonga lele 'ihe halá. Neongo kotoa 'a e ngaahi fakakaukau mo e mo 'ui kalusefai ko eni, na'e 'ikai kenau hao mo'ui kotoa.

Ko e ni'ihhi 'ihe toko hiva na'e mole 'enau mo 'ui mei he fakatamaki ni, na'e 'iai 'a e toulekeleka, tokotaha faingata'a'ia mo mahamahaki kae pehe ki ha pēpē mo ha ki'i leka. Ko e toko nima mei he toko hiva fakakātoa na 'e maté, na'e ma'u kinautolu 'e he peaú 'oku nau lolotonga heka 'i ha veeni ke nau hola ki mo 'unga, ka ne hoko 'a e palopalema 'a e veení 'o mate 'i he ve'ehalá pea iku ma'u ai kinautolu 'e he peaú. Na'e 'iai mo e ni'ihhi kehe ko e kau pāsese 'a e veení, na'a nau lavelavea.

Na 'e 'iai 'a e kakai na 'e tonu 'enau fakakaukau ke nau hola 'i he vave tahá mo honau ngaahi famili 'i he hiliange pe ko ia 'a e mofuiké. Ko e ni'ihhi na'a nau lele ki he matātahi, ko e fie'ilo ki he ngalikehe 'a e natula 'o e tahí, pea tokolahi mo e kakai na'a nau monu'ia 'o hao mo'ui.

Kaikehe na'e hoko 'a e peau kula ne hake 'i Niuatoputapú ko ha lesoni mahu'inga ke ako mei ai 'a e kakai 'o e pasifikí felave'i mo e natula 'o e mofuiké, pehē ki he founa 'ene fakatupu ha peau kula. 'I hono fa 'u 'a e polokalama Televisone ma'ae Televisone Tongá, ko e faka'amú mo e taumu 'á ke 'ilo 'a e founa na 'e malava ai ke hao mo 'ui 'a e kakai tokolahi mei he fakalilifu

‘a e faka‘auha ‘a e peaukulá, koehā ‘enau fakakaukau ‘i he taimi ne lulu ai ‘a e mofuiké ‘i he pongipongi ko iá, mo e founda na‘a nau hao mo‘ui aí. Ko e me‘a mahu ‘inga tahá ko e feinga ke ‘ilo ‘a e tu‘unga ‘oku ‘iai ‘enau mo ‘ui ‘ihe lolotonga ni kae pehē ki he ‘enau fakakaukau mo e palani ki he kaha‘ú.

Na ‘e mahino mei he tokolahi e kakai na‘a nau hiki ‘o nofo ki he ‘elia ma‘olungaange ‘i he motú, ‘a e faingata‘a ‘i he anga ‘enau nofó, tautefito ki he ni‘ihi na‘e nofo tēniti. Ko e ngaahi famili ni‘ihi na‘a nau hiki ‘o nofo ‘i ha ‘api kehe, pea ne mahino pe ‘a e ‘ikai ke fu‘u tau‘ataina ‘enau nofó mo ma‘u ‘a e fiemālie ‘o hange ko ia na‘a nau maheni ki ai kimu‘a ‘i he hoko ‘a e fakatamaki. Na ‘e kau ‘a e ma‘u‘anga vai ‘i he palopalema na‘a nau fe‘ao mo ia koe‘uhí kuopau ke ‘utu ‘a e vai mei kolo ‘o fetuku ki ‘uta. ‘Ikai ngata aí ka ko e lahitaha ‘i he ‘enau ngaahi koloa hange ko e naunau toutaí, ko e lou‘akaú mo ‘enau lalangá na‘e ‘auha mo ia. Na ‘e tokolahi pē mo e kakai na‘a nau kei manavahé mo teteki ‘o ‘ikai kenau toe fie foki ‘o nofo ofi ki he matatahi pē feinga ke langa fo‘ou mo fakalelei ‘i ‘a e maumau ne hoko ki honau koló. ‘I he taimi tatau, ne ‘iai pē ‘a e ni ‘ihi na‘a nau foki ‘o feinga ke kamata fo‘ou ‘enau mo‘uí.

Ko e ngaahi famili ni‘ihi ‘i Vaipoa na‘e uesia pē maumau ‘i ‘e he fakatamaki honau falenofó‘angá, na‘a nau langa tēniti pē ko e palepale ‘i he tu‘u‘anga honau fale motu ‘a kenau nofo ki ai. Ko e ni‘ihi ‘i Hihifo na‘a nau nofo ‘i he konga kelekele honau kāinga pea ko Falehau, na ‘e hiki ‘a e ngaahi famili ni‘ihi ‘o nofo ofi ki he ve ‘e mo ‘ungá. Lotolotonga e faha‘ita‘u māfaná, na‘e ‘ikai ngata ‘i he fu‘u ‘afu pea vela ‘a e teniti ki he nofó, ka na‘e toe fu‘u si‘isi‘i ‘i fau ke hao ki ai ‘a e ngaahi famili ‘oku nau tokolahi.

Na ‘e li taula ‘a e VOA Neiafú, ko e taha ‘i he ngaahi vaka le‘o ‘a e Taumalu‘ifonua ‘a Tongá ‘i he taulanga Pasivūlangi ‘i Sanuali 2010. Na‘e fakafolau mai ai ‘a e me‘atokoni mo e ngaahi koloa kehe pē mei Nuku‘alofa. Lototonga eni na‘e ‘osi kamata ‘a e ngāue ki hono fakalelei ‘i ‘a e hala pule‘angá, ‘o kamata mei Falehau ‘o lele ai ki he mala‘evakapuná.

Na‘e fakaha ‘e he pule ‘o e ngauetaha Niuatoputapu pe NTT Operation, Kenolo Siamelie Lātū, ‘oku kei toe lahi ‘a e ngaue ke fakakakato ‘i he vave tahá. Ko e palani ngāue ‘a e pule‘angaki he kaha‘ú, ne kau ai hono fakalelei ‘i ‘a e ma‘u‘anga vai, fokotu‘u ‘a e ma‘u‘anga ivi mei he la‘ā pē solar, langa ‘o e ngaahi ‘ofisi ngaue fakataimi ma‘ae ngaahi potungaue ‘a e pule‘angá, langa ‘o e falemahaki

fakataimi, mono-mono ‘a e uafú mo e mala‘evakapuná, ko hono toe tō fo‘ou ‘o e lou‘akaú kae pehē ki he ngoue‘angá.

Ka ‘ihe mahina ‘e tolu mei he ‘osi ‘a e fakatamaki, ko e me‘a na‘e mahu‘inga mo mu‘omu‘a ‘i he ngāuetaha ‘i he motú ni, ko e feinga ke hiko mo fakamavahe ‘i ‘a e ngaahi veve lalahi na ‘e fokotu ‘u ‘i he

Fika 15. Ko ha fakatata ‘o e ‘avalisi ma‘olunga ‘o e peau mei he funga fonua. Ko e ‘ata ‘i to‘ohema, ‘oku ha ai e faka‘ilonga ‘o e ma‘olunga ne a‘u ki ai e peau. ‘I to‘omata‘u, ‘oku ha ai e mafohifohi e kili ‘o ha fu‘u ‘akau ‘i he kolo ko Hihifo.

tukui koló. Na'e faingata'a 'a e ngāue ko eni koe 'uhi koe 'ikai ha me'angaue hiki me'a mamafa ke fai'aki a e ngāué.

Ko e palani ngāue ki Niuatoputapú, na'e fakatefito ia 'i he tu'utu'uni 'a e pule'angá ke hiki 'a e kakaí ki he 'elia 'i lotofonua 'oku ma 'olungaange, kae tautefito ki he ngaahi famili na'a nau nofo ofi ki he matātahi.

Fika 16. & 17. Ko e tu'u'anga 'o e ngaahi 'ofisi fakapule'anga 'i Hihifo kimu'a 'i he peau kula; 'i he fika 18, ('i lalo hifo) koe feitu'u tatau pe eni hili e peau kula.

Na 'e fakaha mei he fakafofonga pule'anga 'o e motú ni, Peauafi Haukinima, na'e 'osi fai 'a e savea ki he ngaahi kolo 'e tolu 'i he motú ni pea kuo lava 'o faka'ilonga mo e 'elia 'oku maluange ke hiki ki ai 'a e nofó. Na'á ne pehē ko e tali pē ke maau 'a e aleapau mo e kau ma'u tofi 'á kae kamata 'a e ngāue 'a e potungaue Fonuá mo e Saveá ki hono lesisita 'o e konga kelekelé ki he kakai.

'Oku 'amanaki 'a e fakafofonga pule 'angá 'e vave ni ha maau 'a e ngāue ko iá ki Fepueli pē Ma'asi 2010 kae kamata leva hono tofi 'o e kelekelé pea malava ke kamata mo e ngaue 'a e ngaahi famili ki hono langa fo'ou honau takitaha 'api.

'I he tu 'u 'a Niuatoputapu 'i he māhina 'e tolu mei he fakatamaki ne hook 'oku te 'eki ke 'ilon-ga pē fakatokanga 'i 'a e nunu'a pe ko e uesia 'o e motú 'e he peaukulá 'i ha vaha 'a taimi loloa.

-- 'Anau Fonokalafi, *Fakamafola at i he Televisione Tonga 'e 'Anau*

Kimu'a pea moe hiliange e peau kula 'i he 'aho 30 Sepitema 2009:

Fika 19. Ko e Senita ki he Mo'uilelei ko Likamonu pea moe falemahaki 'o Hihifo kimu'a e peau kula.

Fika 20. Ko e Senita ki he Mo'uilelei ko Likamonu pea moe falemahaki 'i hono maumau 'i 'e he peau kula.

Fika 21. & 22. Ko e pangike Fakalakalaka 'o Tonga 'i Hihifo kimu'a e peau kula.

..
Fika 23. hili e peau kula, kuo 'ikai ke mei 'ilonga mai e tu'u'anga 'o e pangike, tukukehe 'a e fu'u niu 'oku 'asi mai (tafa'aki hema ki 'olunga 'o e la'ita) .

Fika 24. Savea'i hifo 'o e kolo ko Hihifo, Niuatoputapu mei he 'ataa, 'i he 'aho 14 'Okatopa 2009, lolotonga 'i hano 'ahia 'e he HMNZS Canterbury mo 'enau tokoni. Fakafikefika 'o e ngaahi feitu'u:

1. Motu Folau 'eve'eva ko Palm Tree	7. Ngaahi 'apinofo'anga 'a e pule'anga	11. Pangike Fakalakalaka 'o Tonga
2. Toka'anga 'o Ma'atu	8. Ngaahi 'apinofo'anga 'a e pule'anga	12. Pouahi Holi
3. Lu'isa Vao	9. Maamafo'ou	13. Nōkisi Nau
4. Kautaha Fetu'utaki 'o Tonga	10. Mamonga	14. 'Apiako Lautohi Pule'anga
5. Siasi Uesiliana Tau'atina		15. Siasosi Tupa
6. Holo 'o e SUTT		16. Siasi Tonga Tau'atina

17. Holo 'o e Siasi Tonga Tau'atina
 18. 'Api Tapo'ou
 19. Holo 'a e Katolika
 20. Siasi Katolika, Hihifo
 21. Veeni 'a Lefai
 22. Vavae (Visesio Losalu)
 23. Leone Kivalu

24. Sililo Kivalu
 25. Pule'anga
 26. 'Alisi and Viliami Kolofo'ou
 27. Lōmano and Lina Losalu
 28. Sulifa Losalu
 29. Polealisi Koloa
 30. 'Uluaki Losalu, Veteange 'Akau

31. Sosefo Lēfai
 32. Pea Kuma, Mele Lēfai
 33. Fokikovi Lēfai
 34. Malia Nuku
 35. Siaosi and Hika Lino
 36. Mikaele Pātolo
 37. Moti Fangupō

Fika 25. Ko e ngaahi kolo 'e 3 hili e peau kula 'o e 'aho 30 Sepitema 2009. Mei to'ohema: Vaipoa, Falehau pea mo Hihifo.

Fika 26. Ko e tafe atu ena 'a e pelepela ki he vai fakaloto fonua 'o Niuatoputapu 'a ia 'oku 'i Falehau, pea pehe ki he ngaahi 'elia he matafanga.

Fika 27. Ko e ngaahi maumau 'o e peau kula 'a ia na'e kavahia ai e halanga tu'uta vaka 'i he mala'e vakapuna 'o Niuatoputapu 'i he 'aho 30 Sepitema 2009.

Fika 28. Koe faka'osi'osinga atu ko ia 'o e peau kula ne a'u ki he vai fakalotofonua ko ia 'i Falehau, Niuatoputapu, ne tafia fakataha atu ia mo ha ngaahi maumau 'o fakalaka atu 'i he SY Tortuga 'a ia ne kei feinga ke mavahe lolotonga 'ene li taula ai.

Figure 29. Ko e kau hao mo'ui mei he peau kula ne nau hola fakatahataha ki ha ngaahi feitu'u ma'olunga 'i vao 'o Niuatoputapu 'i he mamalu hifo efiafi 'aho 30 Sepitema 2009.

Fika 30. Ko e nofo'anga fakatahatafa ena 'o e kau hao mo'ui mei he peau kula 'o Niuatoputapu 'i he 'aho 8 Sanuali 2010.

Niuatoputapu peau kula kau hao mo‘ui

Faka‘eke‘eke ‘e ‘Anau Fonokalafi

Ta fakatata ‘e Soakimi Maka Finau

Tangata fai-tā Masaharu Ando

Hihifo

Tokolahi ‘o e kakai (204 tangata, 189 fefine)¹.

Peau Kula² ‘o e ‘aho 30 Sepitema 2009:

Loloto ‘o e tahi ‘ he‘ene hake ki ‘uta (meihe fukahi tahi ki he funga Fonua) 2-3.5 m

Loloto ‘o e tahi i he‘ene hake ki ‘uta (mei he fukahi tahi ‘o e tsunami ki lalo ki he fukahi tahi angamaheni) 5.4-7.0 m

Ko e mama‘o ‘o e hake ‘a e tahi ki ‘uta (ki loto Fonua) 200-570 m

Hake ki ‘uta (Loloto ‘o e tahi ‘i he‘ene a‘u ki loto Fonua) 4.3 m

1. Sililo Kīvalu (63), Hihifo

“Pea ko ‘eku sio kiai ‘ikai toe kehekehe ‘a e peau ko eni mo e ‘ahiohio hono natula.”

‘Anau: Kātaki pē mu‘a te ke lava nai ‘o fai ange ha fakamatala, koehā ‘a e tu‘unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau ki he ‘api nofo‘anga? Kou lave‘i pē na‘e kau ho ‘api he maumau. Koehā e feitu‘u ‘oku mou hiki kiai, mo e hā e tu‘unga ko ē ‘oku ‘i ai ho fakakaukau ki he kaha‘u homou nofo‘anga?

Sililo: Malō ‘aupito, ‘oku ou fiefia ‘aupito ‘i he fakakaukau ma‘olunga kuo fai ‘e he pule‘anga. ‘Oku mahino kiate au ‘a e ‘ofa ‘a e pule‘anga ‘ia kimautilu, ka ‘i he taimi tatau pē ‘oku ou ongo‘i ‘aupito ‘aupito ‘a e ‘ai ke u hiki mei he kekekele na‘a ku tupu ai koe‘uhi ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi makatu‘unga. Pea ‘oku mo‘oni ‘aupito ko e anga ko ē ‘eku fakakaukau ‘oku ‘ikai ke u lava au ia ke u mavahe mei he kongā kekekele na‘aku tupu ai ko e makatu‘unga ‘i he ‘eku ongo‘i kiate au ‘eku mavahe, he ko e kongā kekekele ia ‘eku tangata‘eiki. Ka na‘e ngāue ‘i he pule‘anga ‘i he ta‘u ‘e fāngofulu tupu ta‘etotongi ‘i he fengāue‘aki ‘a e pule‘anga mo e motu ko ē ko Tafahi. Koia ko e ‘eikivaka ia ‘o e vaka ‘a e pule‘anga ‘i he taimi koia, pea ko hono pale ē, pea ‘oku ongo ia kiate au kapau te u mavahe ai, koe‘uhi he ko e me‘a ia na‘e tōkakava ai ko ‘ene sio kia mautolu. Ka ‘oku ‘ikai pē te u fie mavahe au ia mei ai ko e anga ia ‘eku fakakaukau ko ē kiai.

‘Oku ‘ikai ke puli kiate au ‘a e ‘ofa ‘a e pule‘anga mo e anga e sio ki he ngaahi fakatu‘utamaki fakaenatula ‘oku hoko. Ka ko ‘eku tui ko ē ‘a‘aku ‘oku ‘ikai pē ke

Sililo Kīvalu

haohaoa ha faitu'u ia mei he me'a fakatu'utamaki, pau pē ke 'alu fakatahā pē 'a e faingamālie mo e faingatāmaki he taimi kotoa pē, koia pē mālō.

Anau: Ko ho'omou hiki mai ko eni talu mei he 'osi koia 'a e fakatamaki, koehā 'a e 'api ko eni 'oku mou hiki mai 'o nofo 'i ai?

Sililo: Ko e 'api ko eni kou hiki mai mo hoku fāmili 'o nofo 'i ai, ko e 'api 'o e siasi Katolika. 'A ia ko au ko e motu'a pule ngāue au 'o e Siasi Katolika he potu siasi Hihifo ni, pea ko hono 'uhinga ia hono 'omai 'e he siasi ke u foki mai mo hoku fāmili 'o nofo 'i he 'api ni 'o tauhi mo mau nofo ai ko e 'ikai ko ē ke 'i ai ha mau nofo'anga.

Anau: 'A ia ko e tu'u ko ē ki he kaha'u ko ho'o fakakaukau ke ke toe langa pē ko e ia 'i he fale nofo'anga ko ē na'e faka'auha 'e he tsunami?

Sililo: Koia. Ko'eku fakakaukau ia. Koehā pē haku ivi pe la'ikapa pē ko ha la'i pola te u ma'u te u toe foki pē au ia ki he 'api na'a ku nofo ai mo hoku fāmili.

Anau: 'Oku 'i ai ha faikehekehe 'i he tu'unga 'o e mo'ui 'i he taimi ni 'o fakahoa kimu'a 'i he tsunami?

Sililo: Ko 'ene tu'u ko ē 'i he taimi ni 'oku mātu'aki ongo'i 'aupito 'aupito koe'uhi he na'e tu'u 'a e mo'ui 'i he kuohili na'e fakafiemālie. Ko 'ene tu'u he taimi ni 'oku ongo'i 'aupito 'a e ngaahi tōnounou 'i he 'ū tafa'aki kehekehe, koia pē.

Anau: 'A ia 'oku ke pēhē na'e lelei ange pē kimu'a ia 'i he anga ho'omou nofo 'i he fale koia, 'i ho'omou hiki mai ki heni?

Sililo: 'I he te'eki ke tō 'a e peau na'e ma'u 'e hoku fāmili 'a e nonga mo e fiemalie 'i he

tafa'aki kehekehe, 'i he nofo'anga mo e anga e me'a 'oku ma'u, me'atokoni mo e kiki, fiamālie 'aupito. Ko 'ene tu'u 'i he taimi ni 'oku fepaki 'a e fāmili 'i he taimi ni pea mo e faingata'a lahi 'a e anga e tōnounou 'a e ngaahi faifatongia ki he fāmili 'i he 'ū tafa'aki ko ē 'i he me'akai mo e kiki 'oku faingatāmaki 'aupito.

'Anau: Koehā ho'o ongo'i ko ē 'a koe 'i he taimi ni mei he 'osi ange e peau? Koehā tu'unga 'oku ai e kaha'u 'a e mo'ui 'a koe pea mo e toenga ho fāmili?

Sililo: Ko 'ene tu'u ko eni, 'i he sio ko eni ki he kaha'u 'a'aku mo hoku ki'i fāmili, 'oku ou sio ki ha fakakaukau 'oku mātu'aki faingata'a 'aupito 'aupito ke fai hano fakakaukau 'i ha'aku sio kiai. Pe 'e lava ke mafeia e faingata'a ko eni 'e au, 'e hoku ivi fakataha mo e memipa e fāmili ke malava kemau mafeia 'a e faingata'a 'oku mau fepaki mo ia 'i he lolotonga ni pe 'ikai. Ka neongo ia 'oku fai pē 'a e fakaongoongo pē mo e falala pē ki he 'Eiki 'i he me'a kotoa pē na'a 'i ai pē ha faingamālie na'a lava ai ke feau 'a e faingata'a ko'eni mau fepaki mo ia.

'Anau: Fēfē nai Sililo ha'o fakamatala fekau'aki pea mo e 'aho ko ē na'e hake mai ai 'a e peau. Te ke lava nai fakamatala na'a ke 'i fē 'ia? 'I he feitu'u koia, koehā 'e me'a na'a ke lava 'o vakai pe mamata kiai?

Sililo: 'I he momeniti ko ē na'e kamata ai 'a e faka'ilonga, 'a ia na'aku 'ā hake koia 'i he pongipongi koia foki ange e hoa mei he lotu mo e kamata 'a e mofuike. Pea hangē ko 'eku fakamatala na'e fai kimu'a, na'e mateaki'i 'e he 'eku tamai 'a e ngāue 'i he pule'anga koe'uhi he na'e 'i ai 'ene 'ilo fakanatula pea ko 'eku ma'u ē mei ai 'a e 'ilo fakanatula koia. Talu e lulu koia 'a e mofuike, mo 'ene nga'eke pē kau kei tokoto pē. Fuoloa 'ene nga'eke pea ko e taimi ko ē na'e toe hangē ko e 'oku tupe'i ko ē 'a e lulu ko ē 'a e mofuike, ko 'eku mahiki ia ko ē ki 'olunga 'o hū mai ki tu'a. Pea ko 'eku hū mai ko ē ki tu'a, 'oku fai pē tafi hoku ki'i 'uhiki pea u 'eke kiai hoku hoa pē 'oku 'i fē, pea tali ko ena 'oku toki hū atu ki fale. Pea u tala kiai, lele kiai tala ke hū mai ki tu'a he vave taha ke tau hola he ko e tahi 'e hake. 'A ia ko 'eku ma'u 'a e taukei koia, mo e fa'ahinga ongo mo e 'ilo koia mei he fakamatala pē 'a e tangata'eiki, he anga e māfihunga 'a natula. 'A ia ko e taimi pē ko ē hangē na'e tupe'i ai ko ē 'a e nga'eke ko ē 'a e mofuike, mahino leva kiate au 'e hake tahi ia. Ka na'e faingamālie 'aupito hoku ki'i fāmili na'aku hū leva tanaki mai mau 'alu leva.

'Anau: 'A ia na'a mou lele 'o toi 'i fē?

Sililo: 'A ia ko 'emau 'alu koia, pea lele pē nautolu nau ui mai kiate au ke u lele he ko e peau ena 'oku ha'u. Na'e 'ikai pē ke u sio ki mui kau hangatonu pē pea ko 'eku a'u pē ki he matapā 'o e kolo ke u hū ki tu'a 'ā ke u fononga atu ki he ve'e mo'unga, mo 'eku fanongo mai ko ē ki hono laiki ange 'o e kolo, hono hae e fale mo hono fesi e 'akau. 'A ia ko 'ene kamata ia hono faka'auha mai 'a e peau he loto kolo.

'Anau: Taimi ko ē na'a mou a'u ai ki he ve'e mo'unga, na'a ke toe lava sio mai mei ai ki he fo'i peau hono ua pe ko e fo'i peau hono tolu?

Sililo: 'Ikai. 'A ia hangē ko e fakamatala na'aku fai, na'e 'osi hake ange, hake ange 'a e peau na'e kaila mai ko ē 'eku fānau mo hoku hoa ke u lele, na'e 'ikai pē ke u sio au ki mui 'aki pē 'a e fa'ahinga tui pē na'e 'iate au tauhi pē 'oua pē te te toe sio kita ki mui. 'A ia ko 'enau kaila mai ko ē 'osi ha'u e peau hono ua, 'ikai pē ke u sio au ki mui na'aku 'alu pē au ia. 'A ia ko 'emau a'u ko ē ki he tu'akolo ki he tafatafa'aki mo'unga, fanongo

mai ki he lele 'a e kakai pea ko 'eku fanongo pē ki he'ene longo pea u tangutu leva au ia ki lalo, mahino pē kiate au ia kuo 'osia, kae kei lele pē 'a e kakai ia 'i he manavahē pea u ta'ofi atu.

'Anau: Koehā ho'o fakafuofua ki he vaha'a taimi ko ē ho'omou lele mei he 'api nofo'anga ki he feitu'u na'a mou toi ai?

Sililo: Ko 'eku fakafuofua kiai, mahalo pē ko e lahi taha pē kapau na'e a'u 'o miniti 'e nima.

'Anau: Koehā e lōloa?

Sililo: Ko e lōloa mahalo fakafuofua ki he mita 'e 200 nai 'eku mavahe ko ē mei hoku 'api.

'Anau: 'A e mama'o 'o e 'api mei he feitu'u na'a mou hao kiai?

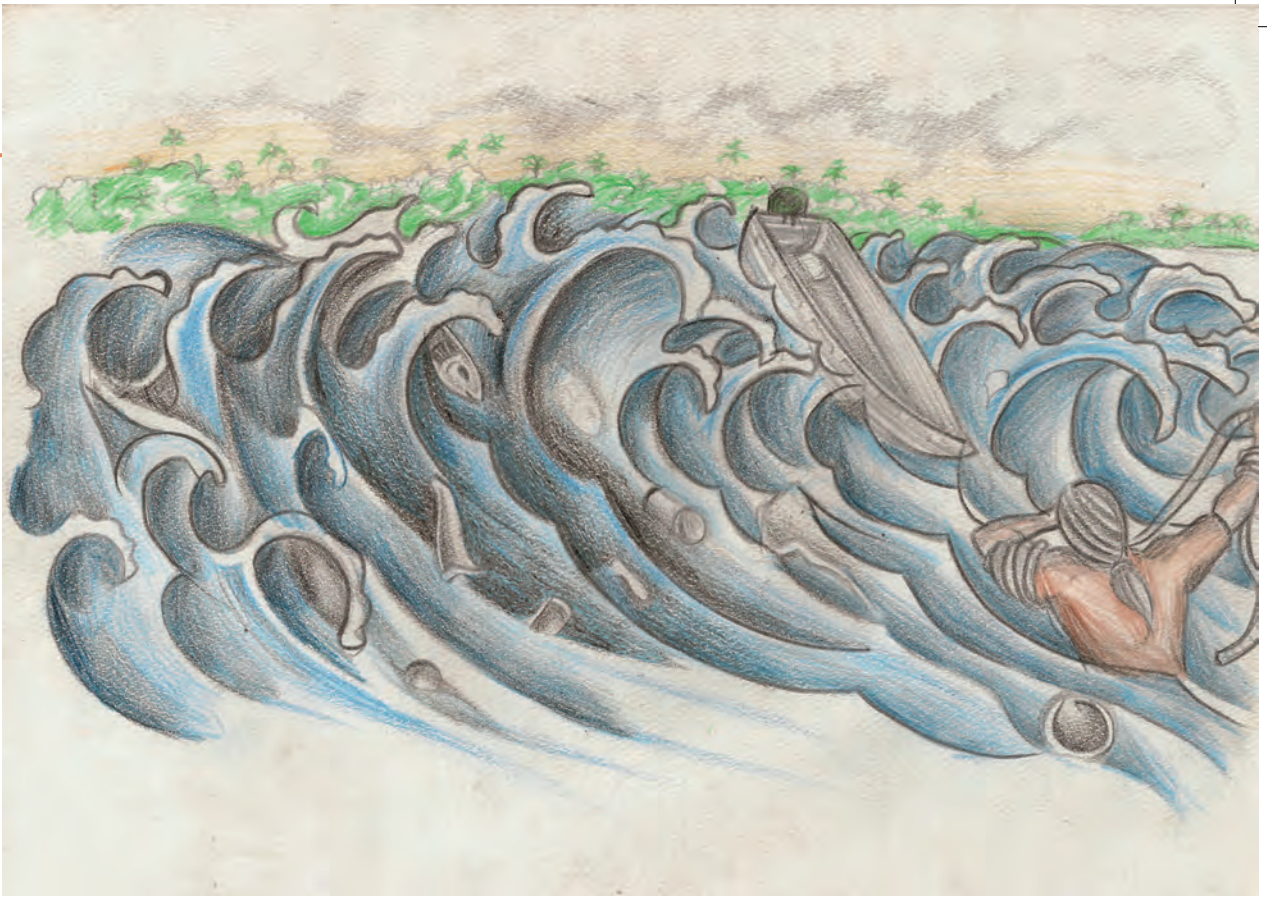
Sililo: Hao ko ē kiai. Kou fakafuofua mahalo pe ki ha mita 'e 200 nai mo 'eku fanogo mai kuo 'osi 'u mai ko ē 'a e peau, pea u tangutu leva au ki lalo he'ene longo. 'A ia ko e fo'i taimi ko ē nau tangutu ai fakafuofua mahalo na'a 'oku a'u ki he 300 nai.

'Anau: 'A ia ko e fiha ia? Na'e 'i ai hao uasi?

Sililo: 'Ikai, ka ko e anga pē 'eku fakafuofua mahalo pē ko e valu ia he pongipongi.

'Anau: Faka'osi pē Sililo, koehā ha'o fa'ahinga fale'i 'e ala tokoni ki he ni'ihi ko e kāinga Tonga 'oku te'eki ke nau matā tonu pe a'usia 'a e fa'ahinga fakalilifu ko ē 'o e peau kula?

Sililo: Malō 'aupito. Ko e kole pē 'oku fai kia kitautolu hono kātoa kakai 'o Tonga, ko 'ene hoko ko ē 'a e ngaahi fakatu'utāmaki fakaenatula kotoa pē. 'A ia kapau ko ha fa'ahinga faka'ilonga hangē ko e fakamatala na'aku fai, ko e vave taha ke ke feinga leva ki ha feitu'u 'oku toe mā'olunga ange koe'uhi ke hao kiai he ko e peau ko eni anga eku fakafuofua, 'oku fu'u vave 'aupito 'aupito mo e mālohi 'aupito. Hangē ko e ngaahi talanoa kuo fai fa'ahinga na'e ma'u 'e he peau kuo ofi atu ki 'uta ki he ve'e mo'unga, 'oku ngata pē 'a e tahi ia 'i lalo 'aupito pē ia, hūfanga he fakatapu na'e hangē ha hā hono fulifulihi nautolu, pea tau vakai ki he mālohi 'o e fa'ahinga peau 'eni ia 'oku kehe e anga hono fa'ahinga ivi. Pea ko 'eku sio kiai 'ikai toe kehekehe 'a e peau ko eni mo e 'ahiohio hono natula. Fai pē 'a e faifononga ia mo 'ene vilo 'ana ia ko hono fakatu'utāmaki ia. Koia pe.

‘Ipeni Vakata

2. ‘Ipeni Vakata (70), Hihifo

“Sio atu leva ki he ‘ulu‘ulu ‘oku toe ha‘u e me‘a ia hangē ‘oku fakahinehina ... pea taimi si‘i pē kuo ha‘u fu‘u peau lahi ia ‘i ‘olunga, ‘a ia ko e peau ia hono tolu ‘ene ha‘u ia mei he fakatonga.”

‘Anau: Fai ange mua ha‘o fakamatala ki he ‘aho ko ē na‘e hake mai ai e peau. Ko fē feitu‘u na‘a ke ‘i ai pea koehā ho‘o me‘a na‘e fai he taimi koia?

‘Ipeni: Mālō ‘aupito, ma‘u faingamālie. Ko e me‘a na‘e hoko na‘e motu hoku vaka. Na‘a ku ‘i hoku ‘api pē he matātahi, pea motu hoku vaka ta ko e ha‘u ia ko ē ‘a e ‘uluaki peau, pea ko ‘ene ha‘u koia, kou sio ki he tahi hangē ko ē ‘oku vilo mo lili ko ē ‘ene ha‘u ‘a e tahi, pea motu ai maea hoku vaka pea ‘ave ai he‘e tahi e vaka. Pea u lele leva mei hoku fale he‘eku tu‘u ko ē ‘o sio atu mei ai, lele leva ‘o tu‘usi fakatatau hifo ki he feitu‘u ko ē na‘e ‘ohifo ai he tahi hoku vaka ‘ou ma‘u e vaka kiai. Ma‘u ko ē vaka pea ko ‘eku ha‘u koia ‘oku kei vilo ange pē peau ia pea ‘alu pē taimi ia mo e ‘alu hake ‘a e tahi ia ki ‘olunga, ‘ou sio au ‘oku ngali kehe. Pea u feinga leva ‘o toe lele leva ki loto tahi ‘o ala ki he maea taula hoku vaka ‘a ē na‘e motu ‘o puke mai. Pea ko ‘eku puke koia ‘o fusi mai ki ‘uta ka na‘e ‘ikai pē lava, mālohi pē hono vilohi e tahi. Mo ‘eku toe sio atu ‘oku toe fasi mai e peau, ko e ha‘u ia peau hono ua, ha‘u pē koia ‘o tau hoku fatafata ‘o vilohi ai pē au, ‘o ‘alu ai pē ki ‘uta kou puke ai pē maea e vaka ‘o takai hoku nima, fai ai pē feinga

pea u ongo'i pē 'e au 'oku'alu pē taimi ia 'oku ou mavahe au mei he 'one'one, 'ikai ke u toe lava 'o tu'u he 'one'one. Sio atu leva ki he 'ulu'ulu, 'oku toe ha'u e me'a ia hangē 'oku fakahinehina, 'one'one mei he mui'i fonua pē 'e taha ki he mui'i fonu'a 'e taha pea taimi si'i pē kuo ha'u fu'u peau lahi ia 'i 'olunga, 'a ia ko e peau ia hono tolu 'ene ha'u ia mei he fakatonga fe'unga mai mo hoku 'api, 'oku ou lolotonga 'i he matātahi he taimi koia, lolotonga fefusiaki mo e vaka hono vilohi holo pē au he peau mo hono 'ave holo pē hoku nima ki 'olunga mo vilo takai pē mo 'eku feinga ke u ofi ki he vao ki 'uta ki he matātahi 'o feinga ke piki ha 'akau.

Pea ko 'eku lava pē hoku nima 'o faingamālie 'o piki ki he 'akau mo e molemole pē 'akau ia he ha'u 'a e peau hono vilohi holo ko ē au. Ha'u pē taimi ia mo 'eku ongo'i 'e au 'oku ou 'alu 'aupito pē au ki 'olunga 'o mavahe mei he 'one'one mo e anga he sio mei he fo'i funga fonua. 'Alu atu ia 'oku puli e 'akau ia. 'Oku ai fu'u 'akau 'e taha nau faingamālie ai 'o lava leva 'o tā hoku nima 'o huka'i he fu'u 'akau, ko e faingamālie'anga ia, 'o pipiki ai kau tukuange leva hoku nima hema'a e maea mo e vaka.

Pea 'i he'eku tukuange koia, taimi si'i pē kou hekeheka ai pē au 'i 'olunga he fu'u feta'u 'o puke ai ke paasi e peau. Paasi e peau ia kae kei vilo pē tahi ia he'eku ongo'i ko ē 'e au ki he'ene mālohi, mo 'alu fakatokelau hahake. Pea u nofo ai pē au 'o pipiki he fu'u 'akau 'i 'olunga. Pea 'alu ko ē 'a e peau, pea taimi si'i kuo 'u'ulu mai e peau ko e ha'u ko ē peau hono tolu, ha'u ko ē 'a e peau fakatokelau hahake mo e'alu atu 'a e peau ko ē mei he Tonga, 'ona fetaulaki mahalo, fe'unga mahalo pe 'oku lava ha haafe maile mei he feitu'u ko ē nau piki ai he fu'u 'akau na fetaulakianga ia e peau na'e ha'u mei he Tonga mo e peau na'e ha'u mei he peau Tokelau Hahake. Na fetaulaki pē 'o hangē 'oku 'alu ki 'olunga, 'i he'eku sio atu 'oku afe, fakahanga ia ki he Fakatokelau pē.

Ta ko ē hake ia he kauhala tahi 'o hoko ai fo'i maumau he fo'i 'elia koia. Pea u feinga hifo leva ki lalo he fu'u feta'u, kuo 'osi paasi ia ko ē 'a e me'a. Feinga hifo leva ki lalo 'o feinga 'o lele ki hoku 'api ke u 'alu 'o sio ki hoku'api. 'Alu atu koia kuo 'osi ha'aku ia fale, 'oku 'ikai toe ai ha me'a ia 'e taha ai.

Pea 'oku ai e motu'a ai, motu'a faifekau 'a mautolu, ta ko ē na'e 'alu kia au ne mei faingatamaki ia ai. Motu'a ko Tali Foliaki. Pea u ha'u leva kia i 'o feinga'i e motu'a 'o 'omai, ku ha'u fu'u peau mo e hū ange ko ē 'a e tahi, 'alu ange koia 'o hū ange mo e niu mo e me'a. 'Alu pē taimi mo ne hū ange, 'o maumau ai ko ē falelotu 'a e 'Ahofitu. Pea ma feinga mai ē 'o 'alu 'e motu'a ia mo e motu'a 'Ahofitu, 'a Tali Foliaki, kau feinga leva he fu'u futu 'oku tu'u pē he ve'e 'ā he 'api Ahofitu, 'o kaka leva ki 'olunga 'o nofo ai. Kou nofo ko ē 'i 'olunga, nofo fakamangamanga he manga ua e fu'u futu, pipiki 'o puke hoku va'e, 'a e me'a ko ē na'e lavea he tau ko ē 'a e peau. Pea u nofonofu ai pē au ai ka e lele hake peau ia 'ene lele hake hē, 'o laiki hake e feitu'u matātahi hoku 'api, 'alu Fakatonga pē. Ka e toe foki ange e peau, kou kei hekeheka pē he fu'u futu 'o fota pē hoku va'e, 'a e me'a ko ē na'e lavea.

'Anau: 'A ia na'e maumau 'auha ho fale?

'Ipēni: 'Osi'osingamālie hoku fale, 'ikai toe ma'u ha me'a 'e taha.

'Anau: Ko 'ene tu'u he taimi ni, 'oku toe ai ha fakakaukau ke fai ha langa he kongia koia pē 'oku fakakaukau ke mavahe atu 'o fai ha langa ha feitu'u 'oku mama'o ange?

‘Ipēni: Kou faka‘amu pē ke ma‘u ha faingamālie ke ai ha feitu‘u ‘e lava fai ai ha langa haku palepale, pea ko e taimi ni, ‘oku fai pē ‘eku nofo hoku ki‘i palepale ne fai pē hono langa ke u nofo fakataimi ai, ‘i he ‘api koia ‘o‘oku na‘e hoko ai e maumau.

‘Anau: Fehu‘i faka‘osi pē Pēni, koehā fa‘ahinga fale‘i te ke ala fai ke tokoni ki he kakai ko eni ‘oku te‘eki ai ke nau a‘usia e fakatu‘utāmaki ko ē ‘o e peau kula? Kapau ‘e faifaiange ‘o toe hoko mai ha peau kula, hā ha fa‘ahinga me‘a tefito ‘e fakahoko ki he tokotaha koia?

‘Ipēni: ‘Io, pau pē ke u fai e feinga kema femahino‘aki, ke u talaange kiai ke hola, ‘oua na‘a nofo he koe‘uhi kou ‘osi ‘ilo e palopalema na‘e hoko he peau, koe‘uhi kou ‘ilo hono taimi.

3. Mikaele Pātolo: (50), Hihifo

“Na‘a ku ‘i he funga ‘akau sio lelei mai pe ki he ha‘u ‘a e peau hono ua ‘o pulia hoku fale, ko e me‘a pe na‘a ku ongo‘i ko ‘eku sio mai ki hoku ‘ofefine ko e na‘e ‘i ai, na‘aku fakakaukau pe ‘oku mate.”

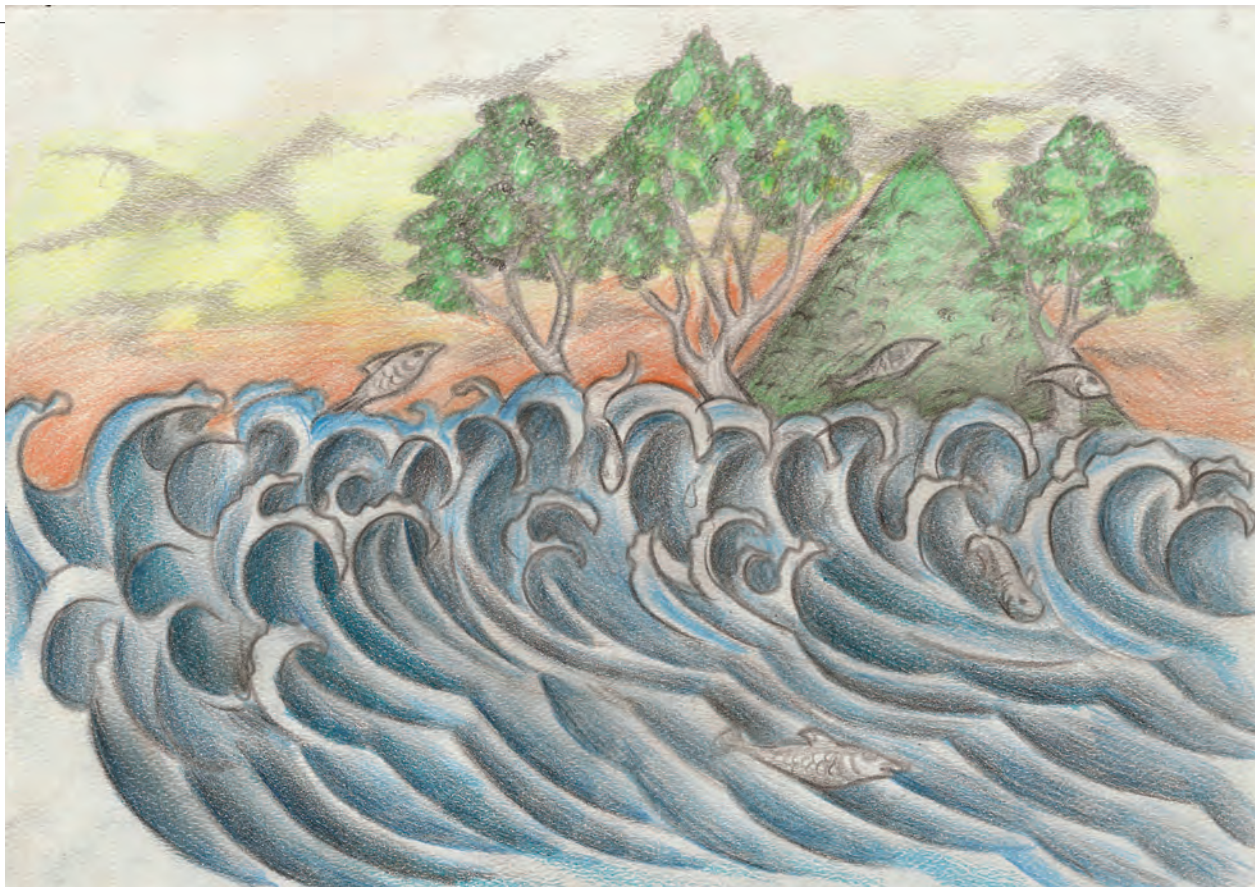
Mikaele: Malo ‘aupito he ma‘u faingamalie ke lava ke fai ha ki‘i fakamatala. Ko hoku ‘api foki ‘oku tu‘u ‘i he matātahi pea ‘i he tu‘unga ko e he taimi ni kuo‘osi motukia ‘e he peau ‘a e ‘api ‘oku fai leva ‘a e fakakaukau he taimi ni ‘i he fakakaukau ko e kuo fai ‘e he pule‘anga kemauhiki ki ha ‘elia fo‘ou ke fai kiai ha ma‘u ‘api.

‘Anau: Fēfē ‘a e anga ko e homou nofo heni tu‘unga ‘oku ‘i ai ho‘o mo‘ui mo e toenga ‘a e ki‘i fanau ‘oku mou ‘i heni, koehā ha faikehekehe ai pea mo e taimi ko e na‘a mou kei nofo ai ‘i homou ‘api

Mikaele: ‘Oku ‘i ai ‘a e faikehekehe, mama‘o ‘aupito mei ai koe‘uhi ko e ‘api ko e ‘oku mau ‘i ai ko e ‘api pe ia ‘a e kainga ka neongo ‘emau ō mai ‘o nofo ai ka ‘oku ‘ikai kemau ma‘u ha tau‘ataina ‘o fakatatau ki he ‘emau nofo ‘i homa‘u ‘api totonu pea ‘i he anga ‘o e mo‘ui mo e tauhi ‘a e fanau ‘oku ‘ikai ke kakato ka ‘oku fai pe ‘a e faka‘amu na‘a ‘i ai ha taimi ‘e ma‘u ai ha ‘api totonu ke fai ha fiemalie ke nofo ai.

‘Anau: Fefe nai ‘a e ‘aho ko e na‘e hoko ai ‘a e peau kula, teke lava nai ‘o fakamatala na‘a ke ‘i fe ‘ia ‘i he taimi koia pea mo e hā ho‘o fakafuofua ki he taimi ko e na‘e hake ai ‘a e peau kula?

Mikaele: Na‘e hake koe ‘a e peau na‘aku ‘i he ‘api ‘o e siasi katolika pea ko e tuku ‘a ‘e lotu pongipongi ‘i he lotu ‘a ‘e katolika na‘aku ‘i ‘api leva mo ‘eku ki‘i ta‘ahine si‘isi‘i taha. Kou tui pe ofi ki he fitu nai pea ma a‘u ki ai pea u fekau leva ke teuteu ia ke ‘alu ki he ako kau ‘alu ki tahi ‘o kupenga‘i ha ika kemau kiki faka‘aho pea ‘i he taimi koe na‘aku to‘o ai ‘a e kupenga ke u ‘alu kuo hoko ‘a e mofuike. Hoko ko e ‘a e mofuike pea u toe tuku leva ‘a e kupenga ki lalo kae ha‘u ‘eku ki‘i ta‘ahine ‘o ‘oho mai kia au, ua‘e ilifia ‘i he mofuike. ‘I he ‘osi ko e ‘a e mofuike na‘aku to‘o leva ‘a e kupenga pea u ‘alu leva ki tahi ke u ‘alu ‘o fai ‘eku kupenga. ‘I he ‘eku ‘alu ‘o a‘u ki he motu mavahe pe mei

Mikaele Pātolo

he motu lahi ko e 'oku nofo ai 'a e kakai 'i he'eku 'alu atu ko e ke hopo atu ke fai 'eku kupenga na'aku fakatokanga'i 'a e tahi 'oku 'alu 'a e tahi ko e fonohifo ke mamaha. Pea 'i he taimi tatau pe fonohifo ke mamaha kou fakatokanga'i 'a e tahi 'oku 'ikai ke 'alu ia ke mamaha 'oku ha'u 'a e taimi ia ke ha'u ia ke loloto, foki mai ia ke tau malie 'a e tahi pea me'a malie na'e 'i ai pe 'eku 'ilo ki he fa'ahinga me'a 'e hoko kapau 'e ngalingali 'e 'i ai 'a e peau kula, ko e 'ilo ko 'eni na'aku ma'u ia he taumalu'i fonua pea na'aku ma'u 'a e ki'i 'ilo ko'eni pea na'aku fakapapau'i 'e ha'u 'a e peau kula pea kou fakapapau'i ko e 'a e peau kula na'aku tafoki leva mei he 'ulu'ulu 'o lele mai ki he ki'i motu ko e mavahe ko e 'oku nofo ai 'e kakai.

'Anau: Koehā 'a e fuoloa 'a e lele koia?

Mikaele: Ko 'eku fakafuofua ko ē ki he'eku lue ko e mei homau 'api ki he feitu'u ko e nau 'alu ke u toutai ai mahalo na'e mei a'u pe 'o miniti 'e tahananima ki he uanoa pea ko e taimi ko e na'aku tafoki ai 'o lele mahalo pe ki he miniti 'e nima 'eku lele ko e mei he 'ulu'ulu fai 'aki 'eku vave taha he taimi ko e na'aku a'u mai ki ai. Na'aku fakakaukau pau pe ke u a'u mai ki he ki'i motu pea u kolosi mai ki he motu lahi 'oku nofo ai 'a e kakai. 'i he'eku a'u mai ko e ki he ki'i motu koia na'aku fakatokanga'i 'e au 'a e tuai 'ene a'u mai pe ki he ki'i motu fakatokanga'i leva kou fanongo ki he 'u'ulu 'a e peau, ko e 'u'ulu mai pe ko e 'a e peau, na'aku hu leva ki he vao 'o fakasiosio ha fu'u'akau 'oku malohi pea u kaka ai leva he fu'u 'akau te'eki ke a'u 'o vaeua 'eku kaka ki he feitu'u na'aku fakapapau'i teu nofo ai, kuo 'u'ulu mai 'a e ha'u 'a e peau 'uluaki.

Na'a ku kaka ai 'o a'u ki 'olunga 'o siosio lelei ki he motu ko e na'e nofo ai 'a e kakai, sio lelei ai ki hoku 'api, tu'u pe he matātahi pea ha'u 'a e 'uluaki peau 'o ne

kapui katoa ‘a hoku ‘api pea sio lelei mai pe ki he ha‘u ‘a e peau hono ua ‘o pulia hoku fale, ko e me‘a pe na‘a ku ongo‘i ko ‘eku sio mai ki hoku ‘ofefine ko e na‘e ‘i ai, na‘aku fakakaukau pe ‘oku mate pea ha‘u ko e peau hono tolu, peau hono ua kou sio mai leva ‘oku ne hanga ‘o laiki ange ‘a e kolo, kou sio lelei mai pe ki he kolo pea ‘oange ngaahi fale ‘o ‘aluange ki he tahi, kou sio mai ki he peau ko e hono tolu na‘ane hanga ‘o faka‘auha ‘a ‘e kongā lahi ‘o e kolo.

‘Anau: Taimi koia ho‘o vakai mai ko e mei he feitu‘u ko e na‘a ke ‘i ai, na‘e ma‘olunga ‘a e peau hono tolu mei he feitu‘u ko e na‘a ke ‘i ai?

Mikaele: Ko e ma‘olunga ko e ‘o e peau ‘i he feitu‘u ko e na‘aku ‘i ai, kou tui pē mahalo pe ki he meimei fute ‘e hongofulu. ‘A ia ko e feitu‘u ia na‘e vaivai mei ai ‘a e peau kou tui pe kapau na‘a ko e feitu‘u ia na‘e malohi mei ai ‘a e peau, na‘e hoko ha me‘a ia kiate au ka ‘i he fa‘ahi ko e fakahahake ko e feitu‘u ia na‘e malohi ai ka na‘aku ‘i he feitu‘u fakahihifo. Feitu‘u fakahahake ko e feitu‘u ia na‘e malohi taha ai ‘a e peau pea ha‘u ‘a e peau mei he feitu‘u ko e fakahahake ‘i he‘eku sio pea ‘alu atu mo e peau ko e feitu‘u fakahihifo pea na fetaulaki tonu, fe‘ungatonu hifo ia mo e lotokolo ko e ‘o Hihifo ‘a ‘eni ‘oku lahi ai ‘a e maumau ‘o na fetaulaki koia ‘o toe ma‘olunga ange ‘a e peau ia ‘o laka he funga niu ‘o mapelu mai ki he feitu‘u ko ‘eni ‘i Hihifo ‘oku lahi ai ‘a e maumau.

‘Anau: Koehā leva ‘a e fuoloa pea ke a‘u mai ki heni?

Mikaele: Na‘e ‘osi ‘a e peau ia pea u toe nofo pe ‘i he funga‘akau ‘o lava ‘a e haafe houa pea u fakapapai‘i kuo‘osi ‘a e peau kula pea u toki hifo leva ‘o lue mai na‘e ‘ohovale ‘a e kakai he‘eku lue mai na‘a nau pehē kou kau mo au he mate.

‘Anau: ‘A ia ko ‘e feitu‘u na‘a ke kaka ‘i ai na‘e ‘ikai ke a‘u atu ‘a e peau ia ‘i ai?

Mikaele: ‘Io ko e feitu‘u koia na‘e ha‘u pe peau ka na‘e ‘ikai ke malohi, ‘a ia ko e feitu‘u fakahihifo ia ‘o e kolo ko e ko Hihifo ko e mālohi taha ia ‘a e peau ko e feitu‘u fakahahake ‘o hanga ki Ha‘amoā ko e feitu‘u ia na‘e mālohi taha ai ‘a e peau pea kapau na‘a ku ‘i he feitu‘u koia mahalo pe na‘e ‘ikai ke u toe hao.

‘Anau: Fēfē taimi ni mahino pe ‘a e fa‘ahinga ongo ko e tete ma‘u he vakai tonu ki ha fa‘ahinga fakatu‘utamaki pehē, fēfē ‘osi ko‘eni mahina tolu ‘o a‘u mai ki he ‘aho ni. koehā ‘a e ongo ko e ‘oku ‘ia koe?

Mikaele: Na‘e ‘osi ‘a e peau kula, na‘e hangē ‘oku ki‘i me‘a hoku ‘atamai, ‘uluaki pē ko ‘eku toki sio ‘eni ‘a‘aku ‘i ha me‘a fakailifia pehē. Taimi ko e na‘aku ‘i he funga‘akau ai na‘a ku sio hifo ki lalo ki he ngaue ‘a e peau, ko e fasi ko e ‘a e peau ‘i mu‘a, ko e ‘alu ko e ‘a e fasi ‘o laiki, ko e ta‘au ko e ‘i mui ko hono ta‘aki. ‘A ia na‘aku fakakaukau au ko e ‘ahiohio kuo ha‘u he tahi pea ko e taimi ni ‘oku ou ongo‘i pe taimi kou fakamatala ai ki he me‘a ni. ‘Oku ‘ikai lava ke mato‘o mei he loto ‘a e ilifia ‘a e ngaue ‘a e me‘a ko ‘eni

‘Anau: Faka‘osi pe koehā ha me‘a pē ha fa‘ahinga fale‘i teke ala fai ki he toenga ko e ‘o Tonga ni ‘a e kainga ko ē ‘oku te‘eki kenau a‘usia ‘a e fa‘ahinga me‘a ko ‘eni, faifaiane ka hoko ha peau kula ‘i he kaha‘u koehā ha me‘a mahu‘inga tefito kenau tomu‘a fai?

Mikaele: Ko e fale‘i mahu‘inga ki he me‘a ko ‘eni ‘oku ou fakahoko atu pe ‘a e me‘a ko ‘eni na‘aku sio ai pea ‘oku ‘ikai ko e me‘a ni ia ko ha me‘a ‘oku pehē ko ha ki‘i me‘a si‘isi‘i. Ko e me‘a ko ‘eni ‘oku fakamanavahē pea fakailifia. Ko e taimi ko e ngalingali ha taimi ‘e fai ai ha peau kula pe ‘e hoko mai ki he fonua kuopau ke kumi ha feitu‘u ‘oku

ma'olunga, pea kapau 'e ma'u ha feitu'u 'oku ma'olunga kuopau ke kumi ha ngaahi fu'u'akau 'oku malohi ke fai ha kaka ai. Ko e ngaue 'a e peau ko 'eni 'oku fakailifia kou sio hifo ko e ki lalo 'oku vilo fakailifia mo'oni 'ikai ke pehē ko ha ki'i peau koha me'a 'oku ki'i vaivai. Neongo pe kapau 'e ma'u kita 'i ha fute 'e tolu pe fute 'e fa 'e malohi 'a e ha'u 'a e peau 'oku kei malohi 'aupito pe ia.

Ko e kole pe ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e motu ni, ko e kole pe ha ngaahi tokoni koe'uhī ko e anga 'o 'emau nofo 'oku kei uesia pe 'emau fakakaukau 'i he anga 'o 'emau mo'ui mo 'emau tauhi famili, anga 'a e nofo 'i he hoko 'a e palopalema ko'eni pea kou kole pe 'a e tokoni pe 'e lava ke fai tokonia kimautilu.

4. Fokikovi Lēfai (Tau 41), Hihifo

“Na'e mā'olunga mai e peau ia he fale kotoa pē pea na'e ha'u pē ia 'i 'olunga. Peau ilifia pē au he sio atu ki he peau 'ene 'uli'uli pēhē mai ... nau 'osi pehē pē 'e au 'e ma'u mautolu ia he peau he lele, ka mau feinga pē ko ē 'o lele”

Anau: 'A e falenofa'anga ko ē na'a mou 'i ai 'i he peau kula ko eni na'e toki hoko 'i he kongā kimui 'o e ta'u kuo 'osi, koehā nai 'a e tu'unga ko ē 'oku mou 'i ai 'i he taimi ni? 'Oku mou kei nofo pē 'i he fale tatau, pe kuo lava hano langa ha ki'i palepale ke mou fakamalumu kiai?

Fokikovi: Mau hiki ki he ki'i fāmili, 'a e 'api e fāmili 'o mau nofo ai he taimi ni, ka 'oku lolotonga langa pē homau ki'i palepale kemau foki kiai, ka 'oku te'eki ai ke lava kemau foki ki he palepale koia. Ka 'oku mau kei nofo pē he 'api he taimi ni na'a mau foki mai kiai lolotonga 'a e tsunami.

Anau: Mahino pē he 'ikai fu'u tau'atāina 'o hangē ko 'ete nofo pē 'i hato fale pē 'o kita. Kātaki pē 'e Fokikovi, koehā nai e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e mo'ui ko ē ho fāmili 'i he taimi ni 'i ho'o fakahoa ko ē kimu'a 'i he hoko 'a e tsunami, 'i ai ha faikehekehe?

Fokikovi: Ko 'eku faikehekehe pē, 'oku 'ikai ke fu'u tau'atāina fēfē 'emau nofo he 'api he taimi ni mo e 'api ko ē 'o ma'utolu 'i he taimi ko ē. Na'a mau nofo ai kemau tau'atāina ange pē ka ko e faka'amu pē ke 'osi 'e ki'i palepale ko ē ka mau foki kiai, 'oku tau'atāina ange pē ia.

Anau: 'A ia ko e langa ko ē 'o e palepale 'oku ke talanoa kiai 'i he kongā'api pē ko ē? Tu'u'anga pē 'o e fale ko ē na'e maumau 'i 'e he peau kula, pe 'oku toe 'i ai ha feitu'u kehe 'oku mou fakakaukau ke mou hiki kiai?

Fokikovi: Ko 'emau ki'i 'api na'e 'ikai kemau nofo ai, ka ko e 'api eni ia 'api fuoloa 'o ma'utolu 'a eni 'oku 'ai kemau foki kiai he taimi ni kae tuku e 'api ia ko ē na'a mau 'auha ai.

Anau: 'A ia ko e kongā'api pē ia 'o moutolu?

Fokikovi: 'Io.

‘Anau: ‘A ia ko e kongā‘api ē ‘e taha, kongā‘api ē ‘e taha?

Fokikovi: ‘Io. ‘A eni ‘oku mau ‘ai kemau foki kiai.

‘Anau: ‘A ia ko e tu‘u koia he taimi ni ‘oku ke fakakaukau mo ho hoa temou langa pē moutolu ha mou ki‘i palepale, pe ‘oku mou kau he tokoni koia mo e langa ko ē ‘oku fokotu‘utu‘u ‘ehe pule‘anga?

Fokikovi: ‘Io, ko e ‘uhinga pē kemau foki pē ‘o nofo talitali pē ai ‘o fakaongoongo ki ha tu‘utu‘uni ke fetukutuku ‘a e pule‘anga.

‘Anau: Fēfē tu‘unga ‘oku ‘i ai ko ē anga ho‘omou ki‘i nofo, ‘i he founa hono ma‘u ho‘omou me‘atokoni mo e ngaahi fiema‘u ‘a e fāmili? ‘Oku ai ha liliu ‘i he taimi ni?

Fokikovi: ‘Oku mau kei lele‘aki pē ngaahi me‘atokoni he ngaahi me‘a‘ofa kuo ‘omai ko e me‘i mahoa‘a mo e me‘i suka ‘i he taimi ni ngaahi ‘ofa mo e tokoni mai ‘i he ‘osi ‘e peau ‘a eni ‘i he taimi ni mo e fo‘i me‘akai pē.

‘Anau: ‘A ia ‘oku ‘i ai pē ‘a e ki‘i ngoue?

Fokikovi: ‘Io

‘Anau: Kātaki pē mu‘a ka ke fakamatala felave‘i mo e ‘aho ko ē na‘e hoko ai ‘a e peau kula. ‘I he pongipongi koia, na‘a ke ‘i fē ‘ia koe?

Fokikovi: Pongipongi koia na‘a mau ‘i he lotu, tuku pē ko ē lotu ‘i he pongipongi koia mau hū mai ko e lolotonga ia e lulu e mofuike. ‘A ia ko e lulu ‘a e mofuike pea mau tu‘u ai ‘o piki ‘i he ‘ā ‘i ‘api siasi ‘o mautolu pea ko e ‘osi pē ko ē ‘a e lulu e mofuike, pea mau takitaha mātuku pe au foki atu ki homau ‘api ‘oku lolotonga fai e feihaka ‘eku fanga ki‘i tamaiki. Pea kapau na‘e ‘ikai fai ha fekaikaila‘i mai na‘e ‘ikai pē ke mau ‘ilo ia ‘e mautolu. Ko e toki lele ‘eku fānau ‘aku ki tu‘a ‘ā ‘o kaikaila mai ke u lele ange pea ‘ikai mahino ia kia au pē koehā e kaikaila, pea toe tu‘o ua e kaikaila mai peau toki lele atu ‘oku lele mai ‘e ki‘i finemotu‘a mo ‘ene ki‘i fānau pea talamai ke mau lele ko e peau kula. Mau lele hake pē mo ‘emau fānau kuo mo‘ui e me‘alele ‘a e kaungā‘api ‘o mau afe kotoa kiai pea mau holomui mei ai ‘o mate ki tu‘a ‘ā pe au fekau ‘e au e fānau ke nau hifo ‘o lele mo e finemotu‘a mo ‘ene ki‘i fānau. Pea mau toe mo‘ui mautolu ia pehē temau lele kae mo‘ui ia ‘o toe lele ko e feinga ia ki he mui‘i me‘a ko ē ki he finemotu‘a na‘e ta‘alo mei ai ‘o mau lele atu pē mautolu koia ‘o mate he fu‘u toa he ve‘ehala, ka kuo ha‘u e peau ia he taimi koia. Fekau leva ki he ‘eku ki‘i ta‘ahine ke hifo mo ia ka mau feinga he kuo panaki mai e peau pea mau hifo leva ‘o lele.

‘Anau: Ko fē e feitu‘u na‘a ke tu‘u ai pea na‘a ke lava ‘o sio mei ai ki mui ki he peau?

Fokikovi: Ko ‘emau tu‘u ko ē he veeni, mau mate ko ē ‘i Hihifo ni pē, ka ko ‘emau lele ko ē, ka ko ‘emau feinga ki he feitu‘u falemahaki ke mau lele kiai ‘oku tu‘u mai ai ‘a e toketā pea mo e finemotu‘a puleako he saliate, ka ko e si‘i ta‘alo mai ke mau lele ange pea ko ‘emau lele ‘ikai ke mau a‘u mautolu kiai, mate mautolu pē ia ‘i he fu‘u toa ‘i he ve‘ehala ‘o hifo mautolu ia ai ‘o lele kae ‘ikai toe a‘u e veeni ia ki he feitu‘u ko ē na‘e ‘ai ke ...

‘Anau: ‘A ia ko e lele koia ke manatu‘i ko koe pē ia mo hai?

Fokikovi: Ko au ia mo e fanga ki‘i tamaiki ko ē na‘a mau heka he veeni, kae toe ai e finemotu‘a vaivai pea mo e motu‘a pea mo e ki‘i fānau ‘a eni ko ē na‘a nau mate.

‘Anau: Ko e veeni ia na'e faka'uli ai 'a Paea?

Fokikovi: 'Io, ko e veeni ia na'e faka'uli ai 'a Paea.

‘Anau: 'A ia ko ho'omou kau lele koia ke fakafuofua na'a mou toko fiha?

Fokikovi: 'A ia ko au ia mo 'eku ongo ki'i ua pea mo e ongo ki'i tamaiki pē 'a e finemotu'a ko ē na'e me'a he veeni, pea mo e kauleka kehe pē mahalo ko e toko fā 'o mau lele mautolu ia ko ē kae nofo 'e kalasi ia ko ē 'i he veeni.

‘Anau: Taimi ko ē na'a ke sio mai ai kimui ko ē ki he peau 'oku a'u mai, te ke lava 'o fakamatala 'i ho'o manatu, na'e fēfē fotunga ko ē 'o e peau hono mā'olunga pea mo e anga 'ene ha'u?

Fokikovi: Kou talaange ko ē ki hoku mali, ko 'emau hifo koia kai ke u lava au 'o sio atu ki he mā'olunga mai e peau na'e 'ikai pē ke toe 'iloa mai ha 'api ia, ha fale ia mei he konga kimui ko ē 'a eni ko ē 'o mautolu. Na'e mā'olunga mai e peau ia he fale kotoa pē pea na'e ha'u pē ia 'i 'olunga. Peau ilifia pē au he sio atu ki he peau 'ene 'uli'uli pēhē mai ko ē 'a e peau he fakailifia ko ē 'ene ha'u ko ē 'i 'olunga. He nau 'osi pēhē pē 'e au 'e ma'u mautolu ia he peau he lele. Ka mau feinga pē ko ē 'o lele, ko e tata'o ange ia e peau he feitu'u ko ē na'a mau a'u kiai. Ko 'emau a'u ko ē ki he feitu'u ko ē 'oku mau lele kiai 'o mau fakalaka ai, ko e tata'o ange ia e peau he feitu'u koia. 'O mau feinga pē 'o tō ki he ki'i longovao 'o mau lele ai 'o hake ai 'o 'alu ai ki 'uta.

‘Anau: 'A ia na'a mou a'u hao pē te'eki a'u atu e peau?

Fokikovi: 'Io, ko e a'u mai e peau kia mautolu kuo mau tō ki he vao.

‘Anau: Ko e fo'i peau 'e fiha na'a ke lava 'o sio kiai?

Fokikovi: 'A ē ko ē kou talaange ki hoku mali, 'a ia ko 'emau lele mai koia ko e ha'u ia 'a e peau faka'osi. 'A ia ko e peau ia hono tolu ia na'e ha'u koia 'oku mau 'alu, 'oku mau 'alu ko ē fakaa'ua'u ki he vao ko e toki fakamatemate ange ko ē peau.

‘Anau: Koehā ho'o fakafuofua ki he mama'o e feitu'u ko ē na'a mou a'u kiai, mo e mama'o ko ē 'o e peau?

Fokikovi: 'A ia ko 'emau a'u hake ko ē ki he kauhala ko ē ke mau tō ko ē ki he longovao, ko e a'u mai ia 'a e peau ki he feitu'u ko eni, ki he ki'i 'api pē 'o mautolu he kauhala.

‘Anau: Te ke lava fakafuofua ki hono mama'o?

Fokikovi: Kai pe ke fu'u mama'o. 'A ia te mau tu'u pē mautolu heni

kae ha'u he 'ā hē, ngata kiai ka mau 'alu mautolu ko ē ki he vao.

‘Anau: Fēfē leva 'i he taimi ni e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e anga e nofo 'a e fāmili mo e sōsaieti? Koehā ho'o ongo'i?

Fokikovi: Ko e ongo'i ia ki he nofo ko ē he taimi ni ko e toki saisai mai pē eni ia ka na'e 'ikai pē ifo ha me'a ia 'e taha he nofo. 'Oku nofo pē fakakaukau ko e fie 'u'ulu ha me'a ia mei tahi ka ko e fafangu e mali 'o talaange pē koehā e me'a 'oku 'u'ulu, talamai 'e ia ia ke tuku ai pē he ko e anga pē ia e lea e tahi. Ko e toki saisai mai pē 'eni ka 'oku tuku pē fakakaukau ia ki tahi he 'u'ulu pē ha me'a noa'ia ia ka kuo'osituku pē fakakaukau ia ki he 'u'ulu ko ē 'a e me'a ko e pēhē pē ia ko ha peau.

Anau: Koehā ho‘o fakakaukau kapau ‘e toe hoko mai ha peau kula ‘i he kaha‘u? Koehā ha fa‘ahinga me‘a ‘e ala tokoni ki he ni‘ihi ko ē ‘oku te‘eki kenau fetaulaki tonu mo e fakatamaki ko eni, koehā ha me‘a ke fai ‘i he feinga ko ē ke hao?

Fokikovi: Ko e me‘a pē ia na‘e taupotu mai ko ē kia au na‘e ‘ikai pē toe tokanga ki ha me‘a ‘e taha ko e faingata‘a pē fānau ke mau lele. Na‘e ‘ikai pē toe ala ki ha me‘a ‘e taha ke to‘o ko e pēhē pē foki ko ha ‘ātunga lau e peau kula. Ko ‘emau a‘u ko ē ki mo‘unga ko e hifo ia ‘a e kau ‘alu hifo ‘o talamai kuo ‘auha e ngaahi fale, he na‘e pēhē pē ia ko ha ‘ātunga lau ‘e ‘ikai ke me‘a ‘a e ngaahi fale. Kau ‘ohovale he talaange he mau a‘u pē ko ē kiai, kai toe ai ha fale ia he feitu‘u ko ē ‘o mautolu, ‘auha fakalelei ia pea na‘a mau nofo ai pē ‘i ‘uta toki omi pē ki heni. Mālō pē ‘ofa ange ‘a hai hono ‘ange fanga ki‘i vala ke tui he fānau ‘i ‘uta na‘e ‘ikai pē toe ai ha me‘a ia ‘e taha. Mau tā‘utu pē ‘i ‘uta ‘o ‘aho fakalelei kai ha me‘a ‘e taha ke fai ai ha mohe.

Anau: Ki‘i fakamatala angē, koehā e faikehekehe ko ē ‘oku ‘i ai e tu‘unga e mo‘ui, ma‘uanga mo‘ui ho fāmili ‘i he taimi ni mo ē ki mu‘a he te‘eki ai hoko e peau kula?

Fokikovi: Kimu‘a ko ē he te‘eki ai hoko e peau kula, kou talaange ki hoku mali ‘oku fakalakalaka ange ‘a e taimi ni ‘i he tu‘unga ko ē na‘a mau ‘i ai he taimi ko ē. Toe fakalakalaka ange mo‘ui ia he taimi ko eni he ha‘u e ngaahi tokoni mo me‘a, talu eni e tokoni ko ē mei he tau kuo ‘osi, ko eni kei fai ‘aki pē ‘a e lele ‘aki e fāmili e me‘i mahoa‘a mo e me‘i suka mo e me‘a. Pea mo e fanga ki‘i me‘a he taimi ni, na‘e ‘ikai ai ha me‘a pehē ia he nofo ko ē, kuo ma‘u ia he taimi ni he ki‘i nofo ko eni. Hangē ko e me‘a ki he fānau, kou talaange kia nautolu ‘oku laka ange ‘a e tu‘unga ko eni he tu‘unga na‘a mau ‘i ai he taimi ko ē te‘eki hake mai e tsunamī. Pea ko e taimi ni kei fu‘u faka‘ofa‘ofa ‘aupito, malō ‘aupito ngaahi tokoni mai mo e ngaahi ‘ofa mai, ‘a eni ‘oku fai ‘aki e kai e fānau e me‘i mahoa‘a mo e me‘i suka.

Anau: Ka ‘oku fakafiemālie pē?

Fokikovi: ‘Io, fakafiemālie ‘aupito e ngaahi ‘ofa mai ia.

5. ‘Uluaki Losalu (68), Hihifo

*“Sio atu au ki he peau ‘oku lolotonga ha‘u homa‘u
‘api ma‘olunga mai ‘a e peau ia homau fu‘u mei,
‘ikai ko ha fu‘u mei ma‘olunga fefe, ma‘olunga mai
‘e peau pea ko ‘eku tafoki mai ‘o lele.”*

Anau: Ko homou hiki mai ko ‘eni ‘o nofo he ‘api ko ē, ko e ‘api pe ‘o moua pe ko e ‘api kehe?

Uluaki: ‘Ikai ko e ‘api kehe ia, ko e famili pe ‘o‘oku.

Anau: ‘A ia ‘i he taimi ni koeha leva ‘a e fakakaukau ‘iate koe mo e hoa, ‘e toe fai ha foki ‘o langa fo‘ou ho mo fale pe temo kau he ni‘ihi ‘oku tali ‘o fakaongoongo ki ha tokoni ‘a e pule‘anga?

‘Uluaki: Ko e tu‘u ko e he taimi ni ‘oku mau foki pe ma‘utolu ki ‘api, ‘i he anga ko e ‘a e fokotu‘utu‘u ‘oku mau fie foki pe kimautilu ki homau ‘api pea ‘oku ‘osi langa mau ki‘i palepale ai pea ma‘u foki pē ‘o nofo ai.

‘Anau: ‘I he fakakaukau ko ia ki he me‘a ni ‘oku ‘i ai nai ha fa‘ahinga teteki ‘ia moutolu telia na‘a hoko ha toe fakatamaki hangē ko e peau ‘i he kaha‘u?

‘Uluaki: Ko e tu‘u ko e he taimi ni ‘oku sai pe ‘ikai ke toe ‘i ai ha hoha‘a ia ki ai ‘o hangē ko e ‘osi mai ko e ‘a e peau pea mahalo ko e ‘osi mahina ‘e tolu mei ai kuo mau fie foki pe kimautilu ki homau ‘api.

‘Anau: Ka ko ‘e fēfē‘a ‘a e ongo‘i ‘iate koe he taimi ni, kuo matafi atu pe tolona atu ‘a e fu‘u loa ko ia?

‘Uluaki: ‘Io ‘osi sai, ‘osi foki pe ki he nomolo.

‘Anau: Fēfē anga ko ē homou ki‘i nofo heni? Koehā ha faikehekehe ‘a e anga homou ki‘i nofo, ko e ma‘u‘anga mo‘ui, ngaahi polokalama ngaue faka‘aho na‘a mou angamaheni ki ai kimu‘a. Koeha ha faikehekehe ai pea mo e taimi pe na‘a mou nofo ai ‘i ‘api?

‘Uluaki: Ko e tu‘u ko e he taimi ni ‘oku faka‘ofa ‘a e anga ‘o e nofo koe‘uhi ko ‘emau ma‘u‘anga mo‘ui na‘e ma‘u pe mei he lalanga ka ko e ‘osi ‘eni ‘a e mahina ‘e tolu ‘osi kamata ngaahi pe ‘a e lou‘akau ko e teuteu pe ke fokotu‘u ‘emau ki‘i kulupu lalanga ‘a e Fekau‘aki ‘a Fafine Katolika. Mahalo ko e uike pe kaha‘u kuo kamata ka ko e anga ko e ‘o e nofo homau ki‘i famili ‘oku sai pe koe‘uhi ko ‘eku tamasi‘i pe ‘e taha ‘oku mau nofo ‘oku te‘eki ke mali ia ka ko hono ta‘u 41 ‘eni pea ko ia pe ‘oku fakafalala ki ai ‘emau nofo. Koau pe moia mo e ki‘i fanau pe ‘a e finemotu‘a pe ‘a‘aku ko ‘eku fika ua ia na‘e ma‘u he tsunami mo ‘ene ki‘i leka. Malō pe ‘ena mo‘ui he na‘a na faikehekehe pe naua he ‘alu ‘a e peau pea ‘ave fakafalemahaki ai ki Tonga pea talamai ‘e ia ko e tu‘u ko e he taimi ni ‘oku te‘eki pe ke sai hono nima ‘ona, ‘a ia ko Veteange.

‘Anau: Fēfē ‘a ‘e ‘aho ko e na‘e hoko ai ‘a e peau, teke lava ‘o fakamatala na‘a ke ‘i fe ‘ia he taimi na‘e hake mai ai ‘s e peau pea koehā ho‘o me‘a na‘e fai?

‘Uluaki: Ko ‘e pongipongi ko ia na‘aku ‘alu ki he lotu pea ko ‘e ‘osi ko e ‘a ‘e lotu ‘oku ‘i ai ‘emau ki‘i kulupu lau losalio pea ma‘u nofo ai, ko ‘emau hu ko e me‘i falelotu, kamata ‘a ‘e lulu ko e ‘a ‘e mofuike.

‘Anau: ‘A ia ‘oku ke fakafuofua ko e fiha ia?

‘Uluaki: Mahalo pe kuo ofi ki he fitu pea ko ‘emau lue ko ia pehē ‘emautolu ia pe koehā ‘a e me‘a ‘oku ngatata ‘ikai ke mau ‘amanaki kimautilu ia ko e mofuike. Fē ‘emau a‘u ko ia ki he fo‘i mangahala fo‘i mangafa pe ko e ‘i ‘api siasi mo e toe tata mo ngahaha ko ē ‘a e ā mo ‘emau sio ki he fale kalapu ‘oku hangē ko ē ‘oku ngaluelue ai ‘a e la‘ikapa ‘o mau toki fakapapau‘i ai ko e mofuike pea mau lue pe kimautilu ia ‘o takitaha ‘alu ki hono ‘api ‘ikai pe ke ‘i ai ha ‘amanaki ia ‘e ‘i ai ha me‘a ‘e hoko.

‘Anau: Mahino mai na‘e ‘ikai pe ke ‘i ai ha‘amou fanongo ‘a kimoutolu pe ‘ilo kimu‘a fekau‘aki mo e natula ‘o e peau?

‘Uluaki: ‘Ikai ‘aupito ke ‘i ai ha fanongo ha me‘a pehē pea ko e tu‘u ko e ‘a kimautilu, lele ‘emau kau leka ia ki tahi ko e ō ‘o sio pe koeha ‘a e me‘a he fekaikaila‘i pehē he ‘oku faikehe ‘a e tahi. Nau ō nautolu ‘o sio ai ‘ohovale pea u kaila mai ko e peau kamata

‘Uluaki Losalu, Hihifo

‘u‘ulu mai ko e ‘a e tahi pea kaila ko e peau kula. ‘Ikai foki ke mau hoha‘a kimautilu kiai pe koeha ‘a e peau kula pea fai pe ‘a e fafanga puaka ia ‘eku tamasi‘i ‘a ia ko ‘eku mokopuna. Ko e tamasi‘i ko ē na‘a ku lau ki ai ‘oku mau fālala ki ai ‘oku ‘i Tafahi ia pea ko e pehē mai ‘a e ki‘i tamasi‘i ‘uluaki fēfē ‘a e fine‘eiki kou talaange kapau ‘e ‘ikai ai ha taha ia kene ‘ave ‘a e fine‘eiki te ma mate pe maua ia ‘i fale, kapau ko me‘a ia ‘oku fai ha mate ai ‘a e peau kula taumaia te u lava ‘e au ‘o fua ‘a e fine‘eiki.

‘**Anau:** Ko ho‘o fa‘ee ‘a e fine‘eiki?

‘**Uluaki:** ‘Io ko ‘eku fa‘ee ia na‘e ta‘u 87 ‘i he taimi koia, ‘ikai kene toe lava ‘e ia ‘o fai ha me‘a ko e fo‘i tokoto pe pea lele ‘eku ta‘ahine ‘a Veteange ‘o kaila mai kia au ke u lele ko e peau kula kou talaange mou lele moutolu he ‘ikai te u lava au ia ‘o ‘alu he siosio pehē mai ‘eku fa‘ee kai ke u lava ‘e au ia ‘o ‘alu kapau ko ha me‘a ia ke fai ai ha mate te ma mate pe maua ‘i fale ni pea nau lele nautolu ta ko ē ‘oku lele pe ia mo kaila ha tokoni, ha tokoni ki he‘emau fine‘eiki pea lele mai leva ‘a e tamasi‘i ia he kaunga‘api ‘o fua, pe ia ‘o lele moia pea foki ange leva talamai ke u feinga mai au ia ke u ‘alu he ko e fine‘eiki ee ia na‘a ne ‘osi fakaheka ‘e ia he me‘alele fakataha pe mo Veteange.

Pea u ha‘u au ia ‘o lele mai au ia ‘o ‘alu ki ‘uta ‘o nofo ai ta ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema ia ki he me‘alele na‘a nau heka ai ta ko ē ‘oku ui tokoni mai ia mei he mui‘i kolo ko e ‘o toe foki ‘a e me‘alele ia ‘o ‘alu kiai, ko e fakamatala mai pe ia he‘eku ta‘ahine ka na‘e ‘ikai te u sio au ia ki ha me‘a. Talamai ‘e ia ko ‘ene sio atu ko e ki he fine‘eiki kuo ‘osi fasi mai ‘a e peau ia ‘i kolo he‘ene sio atu ia faka‘ofa‘ia he fine‘eiki he ‘ikai ke lava ia ‘o ‘alu pea tangutu pe ia ai, ko ‘ene hifo pe ki lalo ‘o fua ‘ene ki‘i leka ko ‘ene fo‘i manga pe ‘e tolu kuo ma‘u naua he peau ‘o nau faikehekehe ai pe nautolu,

'ikai pe tene toe 'ilo 'e ia ha me'a na'e hoko ki he fine'eiki, pea u 'alu au ko e ki 'uta kuo'osi talaange ko e kuo 'osi 'alu 'a e peau ia 'ikai pe ke toe 'i ai ha peau kou talaange leva ki he kaume'a na'a ma'u nofo 'i he hala, mou nofo moutolu koau ia kou ongo'i pe 'e au 'oku 'i ai 'a e me'a ia 'oku hoko 'i kolo pea u ha'u leva. Ko fe 'eku ha'u 'aaku ko ia 'o fetaulaki mo 'e motu'a talamai ko kinautolu ē 'oku nau 'i 'api Mamonga pea u lue mai leva 'alu atu ki 'api Mamonga ko e finemotu'a pe ko Sulifa 'oku 'osi lavelavea 'oku tangutu mai he faletolo pea talamai 'e ia 'oku 'ikai tene 'ilo 'e ia ha me'a 'e taha.

Kou toe foki mai pe ia he hala ko'eni 'o 'alu 'o fetaulaki mo e me'alele ko e 'oku 'omi ai 'eku finemotu'a mo 'ene ki'i leka mo Kalala pea mo e toketā 'oku ha'u ai, 'ou 'eke atu pe au ki he'eku finemotu'a pe ko fē 'ia nai 'a Lupe pea tangi pe mo talamai mahalo ko Lupe kuo'osi malōlo kau 'alu pe 'o kumi 'i he 'api 'o Manase. Mau ō leva 'o nofo ai ka ko 'eku ki'i tokoua pe 'e taha 'oku 'i Vaipoa na'e 'asi mai 'ene tamasi'i kou talaange leva ki ai ke 'alu 'o ui angē kia Malia ke nau ha'u ke mau kumi 'a Lupe he 'oku 'ikai ke 'ilo pe 'oku 'i fē pea 'alu ia taimi si'i kuo mau a'u mai 'o kumi ia pea toki ma'u ia he ki'i tama popula 'oku fihia ia he tunga'i'akau 'osi tata'o ia 'osi malōlo ia.

'Anau: Ko e 'aho koia, taimi na'a ke kei 'i 'api ai, na'e 'i ai ha taimi na'a ke lava ai ke ke sio ki he ha'u 'a e peau?

'Uluaki: 'Io ko 'eku hu mai ko e kitu'a, 'osi 'ave 'a e fine'eiki ia ko 'eku hu mai keu 'alu kuo'osi takai 'a e 'uluaki peau ia homau fale, 'a e tahi, ko 'eku hu mai pe koia 'o lele, lele pea u ko ia 'o a'u ki he 'api homau kaunga'āpi 'oku toe ha'u ko e 'a e peau hono ua.

'Anau: Na'a ke sio kiai?

'Uluaki: 'Io.

'Anau: Taimi ko ia 'oku 'osi 'ova mai ia pea 'osi a'u mai ia ki he 'ū fale?

'Uluaki: 'Io 'osi a'u mai ia ki he 'api 'o mautolu he ko mautolu pe tu'u taupotu ki tahi pea u lele ai pe au ia 'o tu'u 'i he vaha'a 'o e ve'e 'api siasi 'o ma'utolu ki mui, ko 'eku sio atu ko e, tu'u leva au ia 'o sio peau, sio atu au ki he peau 'oku lolotonga ha'u homa'u 'api ma'olunga mai 'a e peau ia homau fu'u mei, 'ikai ko ha fu'u mei ma'olunga fefe, ma'olunga mai 'e peau pea ko 'eku tafoki mai 'o lele mo e a'u mai hoku ki'i mokopuna mahalo ko 'ene ta'u 17 'eni 'o puke hoku nima 'o lele'aki'i mai au he hala ko e 'oku 'osi a'u mai 'a e tahi ki he 'api ko e he ve'ehala.

'Anau: 'A ia na'a ke sio atu pe ko e ki he ha'u 'a 'e peau, ko e fo'i peau fika ua ia?

'Uluaki: 'Io.

'Anau: Na'e ha'u mo ha fale?

'Uluaki: Ko e peau fika tolu ko e peau lahi na'e ha'u ko ē na'e fe'unga mo e fu'u mei, ko 'ene ha'u pe 'ana koia 'o tafi'i mai fu'u mei mo e ongo fale 'e ua, fale piliki 'o mautolu 'e taha na'e fute 'e 40 'a e falelahi hono falahi pea ko 'emau ki'i fale ko e 'i mu'a mahalo na'e fute 'e 28 kae fute 'e 16 hono falahi, tafi'i fakataha'i pe ongo fale pea u 'alu au 'ikai keu toe tu'u au.

'Anau: Koeha 'a e ongo'i 'ia koe ho tafoki ko e ke lele?

'Uluaki: Ko e me'a na'aku ongo'i 'eku ilifia, 'osi 'amanaki pea u ko e mate pe 'e hoko he taumaiā te te lava 'o tali 'a e peau pea ko e fo'i ha'u pe ko e 'eku ki'i tamasi'i 'o puke

hoku nima ‘o lele‘aki‘i mo talamai pe ke tuku ‘e ilifia ka ma lele ‘o fai pe ‘ene lau pehē ‘o ma ‘alu hake pe ‘o a‘u ki he hala, ma tu‘u ko e ai ‘osi a‘u mai ‘a e tahi ki he ‘api mai ko e ‘oku taupotu mai ki he hala, ko ‘ene ha‘u pe ko e tahi ‘o a‘u mai ki ai ko ‘ene ‘osi ia ko ē ‘a e peau fakamuimui.

‘Anau: Ko ‘e hā ha fa‘ahinga fale‘i teke ala tokoni tau fakatātā pe kia au pea mo e toenga ‘o e ‘Otu Tonga ni te‘eki kenau a‘usia ‘e kinautolu ia mo matā tonu he fakatu‘utamaki ko e ‘a e peau kula, koehā ha fa‘ahinga fale‘i ke tokoni mai ka faifaiane pea toe hoko ha peau kula ‘i he kaha‘u, koeha ha me‘a mahu‘inga teke fie tanaki mai?

‘Uluaki: Kou pehē ko e me‘a mahu‘inga pe ke mou fakahoko ko e tu‘u pe ‘o lele ‘oua toe fai ha tokanga ki ha veve pe ha me‘a ‘e taha ko e lele pe ‘o feinga ki ha feitu‘u ‘oku ma‘olunga ‘uhingā ko e hao‘anga pe ia.

‘Anau: Toe ‘i ai ha me‘akehe teke toe fie tanaki mai?

‘Uluaki: Ko e me‘a kehe pe kou fie tanaki atu kemou lotu pe mo kole ki he ‘Eiki ke fai tapuekina mai ‘a e fononga ke ‘oua na‘a toe ‘i ai ha me‘a pehē ‘e hoko ha ‘aho. Koia pe malō ‘aupito.

6. Veteange ‘Akau (36), Hihifo

“Taimi ne a‘u mai ‘ae peau kia maua na‘ma takitaha ma‘ana.”

Na‘e fakafolau mai ‘a Veteange ‘o fakatokoto ‘i he loki ‘o e kau faingata‘a‘ia ‘i he falemahaki Vaiola ‘i ha ngaahi ‘aho si‘i pe mei he ‘aho ne haveki ai ‘e he peau kula honau motu. Na‘e fakafolau fakataha mai ‘a Veteange mo hono foha ko ‘Ikinasio. Na‘e ‘i he tu‘unga fakafiemalie pe ‘a ‘Ikinasio ‘a ia ne ‘ikai lalahi ‘a e lavea ne hoko kiai fakahoa kihe‘ene fa‘e.. Ko veteange koe fa‘e ia kiha fanau ‘e toko ono pea ko ‘Ikinasio ‘oku si‘isi‘i taha. Ko e tupu ‘ene lavea meih‘ene feinga ke fakahaofi ‘ene kui. (Lupe Ohi) Na‘e kau ‘a Veteange, Lupe mo ‘Ikinasio ‘i he kau pasese ‘o e veeni na‘e mate ‘i he ve‘ehala lolotonga ia ‘enau feinga ke hola mei he peau kula. Na‘e fe‘unga tonu pe ‘a e mate ‘a e veeni mo e fakaoofi mai ‘a e peau .

“Taimi ne a‘u mai ‘a e peau kia maua na‘ma takitaha ma‘ana, ‘osi ‘a e foki ‘ae peau pea ne ‘uluaki ma‘u pe au peau kole ki he ‘ofisa mo‘ui ke kumi hoku foha koe‘uhi na‘a ku tui pe au ‘oku ne kei mo‘ui. Na‘e taimi si‘i pe pea toki ma‘u ‘Ikinasio”

Na‘e fakaha ‘e Veteange, na‘a nau ‘ilo‘i a ‘Ikinasio hili ‘a ‘ene feinga ke ma‘anu hake ‘i he veve na‘e tete ‘i he fukahi tahi. Ko e toenga ‘ene fanau, na‘a nau kau ‘i he tomu‘a hifo mei he veeni ‘o lele ki he mo‘unga pea na‘a nau hao mo‘ui kotoape. ‘I he manatu ‘a Veteange ki he ‘aho koeni, na‘ane pehee ko ‘ene fo‘i manga pe ‘e fiha mo e fa‘aki ‘a e peau ‘iate ia.

7. Paea Kuma (24), Hihifo

Na'e 'ikai 'amanaki 'a Paea Kuma te ne toe mo'ui. Na'a ne faka'uli 'i he veeni lanu hinehina na'e heka ai 'a Veteange mo 'ene kui fakataha mo ha kau pasese na'e fakafuofua honau tokolahi kihe toko uofulu tupu. Pehee 'eia na'e hoko ha palepalema 'o mate 'a e veeni lolotonga 'enau feinga ke hola ki he mo'unga, pea ne hifo leva 'a e konga lahi e kau pasese 'o lele. Na'a ne fakatokanga 'i 'a e peau mita nai 'e 40 meihe feitu'u na'a nau 'i ai pea koe lalahi 'oe peauu na'e laka ia 'i he 'ulu'akauu mo e 'ulu niu 'i he matatahi. Na'e kau 'a Paea 'i he ni'hi e kau lavea lalahi ne fakafolau mai ki he falemahaki Vaiola 'i he 'a e fakatamaki, pea na'e faka'eke'eke ia 'eche ongoongo 'a e Letio mo e Televisone Tonga 'i he 'aho 3 'Okatopa, 2009. 'I he'ene fakamatala ko 'ene vakai atu ki he fononga mai 'a e peau, na'e ha'u fakataha ia mo e fale kae pehe ki he 'ulu'akau kotoape na'e fetaulaki mo ia.

"Taimi si'i pe kuo fa'aki mai 'a e peau peau pehee pe 'eau teu mate ai pe ai, pea toe ha'u 'a e peau hono ua 'o taa'i 'ae me'alele 'o mavahe meia teu pea toe lava ai 'o feinga hake ki olunga toe ha'u peau hono tolu taa'i au 'o tau hoku nima 'i he fu'u fau peau piki ai ko hoku hao'anga ia. 'osi 'ae holo 'a e peau kou fanongo ki he ui ko e finemotu'a ia ko Kalala Lefai 'a ia ko ia pe mo au na'e kei mo'ui 'i he'emaui kau heka. Ko hono mali na'e mate ia mo hona ongo ki'i mokopuna mo ha fine'ieki vaivai 'e taha ne heka 'i mui"

Na'e 'ikai ke lava 'a Paea 'o lele koeuhi na'e I ai 'a e kau pasese 'e toko nima na'e kei heka pe 'i he veeni. Na'e kau 'a Kalala Lefai (ta'u 58) 'a ia na'ane hao mo'ui pe ka na'a ne lavea. Ko e ni'ihiki kehe na'a nau kei 'i he loto veeni na'a nau malolo kotoa, kau ai 'a e husepaniti 'o Kalala ko Sosefo Lefai (ta'u 59) mo hono ongo mokopuna ko Polasapina Lefai (ta'u 2) mo Toni Lefai (ta'u 1). Ko e fine'eiki ta'u 86 ko Lupe Ohi mei e kaunga'api 'o Paea na'e kau mo ia 'i he kau pasese na'e malolo pea mo Losalio Lefai (ta'u 53) ko e fa'e ia 'i he fono 'a Paea.

8. Mele Lefai (30), Hihifo

"Taimi na'aku sio mai ai ki he homau 'api na'aku tangi pe mo lotomamahi."

Anau: Ki he kaha'u 'oku 'i ai ha toe foki 'o langa ho'omou fale 'i he kekelele pe ko e na'e 'i ai 'a e fale motu'a pe 'oku kei fai pe fakaongoongo ki he ngaahi fokotu'utu'u 'a e pule'anga?

Mele: 'Oku kei fai pe fakaongoongo he taimi ni ki he fokotu'utu'u 'a e pule'anga, koe'uhi ko e ngaahi tokoni ko e 'oku teuaki mai mei he ngaahi pule'anga pea kapau ko e fakakaukau 'a e pule'anga ke fai ha hiki pea temau hiki ai pe ki he feitu'u te nau tu'utu'uni ke fai kiai 'a e fononga.

Anau: Fefe 'a e tu'unga 'oku 'i ai koe homou nofo, 'oku ke nofo pe mo e famili pe 'i heni?

Mele: Koia 'oku ou ha'u pe 'o nofo 'i he tokoua 'eku fine'eiki, koe'uhi he 'oku 'ikai toe 'i ai ha taha kuo mole 'a e mātu'a, pea koau pe tokotaha he taimi ni pea 'oku 'i ai taimi lahi 'oku mo'ua pe loto mo 'eku fakakaukau he fakakaukau ki he'eku fa'e mo e anga 'emau mo'ui angamaheni 'i he ki'i 'api na'a ma'u nofo ai.

Anau: 'A ia 'oku ou lave'i foki na'e kau ho'o fine'eiki 'i he kau pekia ko 'eni 'i he fakatamaki ni pea koehā 'a e ongo 'iate ko e 'i he taimi ni felave'i pea mo 'e mole koia.

Mele: Kou kei ongo'i lotomamahi 'aupito he mole 'eku fine'eiki he na'e 'ikai ke u 'i heni na'aku 'i Tafahi 'i he fakakaungatamaki he ngaue 'a e pule'anga he faiako ka kou 'i heni he taimi ni 'oku ou kei ongo'i 'aupito 'a e mole 'eku fa'ee he na'e 'ikai ke fai ha fetaulaki kimu'a pea ne toki malōlo 'i he fakatamaki na'e hoko. Ko ia ai 'oku 'ikai pe ngalo he taimi ni 'a e fofonga 'o 'eku fa'ee fakatatau ki he momeniti na'e hoko ai 'e fakatamaki na'aku 'i he feitu'u kehe au 'o fakahoko hoku fatongia ma'ae pule'anga pea hili 'e uike 'e taha mei ai pea u toki ha'u ki heni ki he fai ha sio ki he 'eku fine'eiki kuo ne 'osi mole atu ia.

Anau: 'I he taimi ko ia ko hai pe na'e nofo mo 'e fine'eiki?

Mele: Ko hoku tehina pe ko 'Ofa na'ana nofo pe mo hono hoa.

Anau: Fēfē 'ho'o vakai mai, na'a ke lava 'o vakai mai me'i Tafahi ki he peau 'ene hake mai?

Mele: 'Ikai, na'e 'ikai lava keu vakai mai ki he peau he'ene hake 'i Niuatoputapu ni ka nau vakai pe ki Tafahi ki he hake 'a e peau 'i Tafahi.

Anau: Na'e fēfē 'i he 'osi 'a e uike 'e taha pea ke a'u mai ko e ki heni, na'e fefe ho'o vakai ko e ki homou nofo'anga na'e 'i ai ha maumau pea mo e veeni, na'e toe 'i ai mo ha me'a kehe na'e maumau?

Mele: Ko homau 'api pe.

Anau: Mo e me'alele?

Mele: 'Io.

Anau: Koehā ho'o ongo'i he 'aho ko e na'a ke foki mai ai 'o vakai ki he ngaahi maumau, mahino pe ko e mole lahi 'eni ki he famili?

Mele: Koia, 'i he 'aho na'aku foki mai ai ha'u pe 'o hifo ki ki fa'itoka pea u lue lalo mai ai pe ai 'o sio he me'a na'e hoko, taimi na'aku sio mai ai ki he homau 'api na'aku tangi pe mo lotomamahi 'i he taimi lahi na'aku hanu ka na'aku toe fakakaukau pe he taimi 'e ni'ihī mahalo pe na'a ko e finangalo pe ia 'a 'e 'Eiki ka na'aku ongo'i ta'eoli'ia, ta'elata pea na'aku ongo'i kou li'ekina nai 'i he taimi ko ia 'eku a'u mai kuo mole homau 'api, mole mo hoku ngaahi falala'anga ka neongo ia na'e falala pe ki he 'Eiki 'i he'ene tauhi mai 'o a'u mai ki he 'aho ni.

Anau: Faka'osi pe 'oku toe 'i ai pe ha me'a kehe 'oku ke fie tanaki mai?

Mele: 'Oku ou fie fai pe ha popoaki 'ofa kiate kinautolu koe 'oku nau si'i kaungā kau 'i he fakatamaki ko e na'e hoko ke 'oua 'e siva 'a e 'amanaki kae tui pe mo falala ki he 'Eiki ko ia pe te ne fai hono taki mo hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia kotoa pe mo e tokoni 'oku 'amanaki ke fakahoko mai 'e he pule'anga.

9. Sulifa Losalu (65), Hihifo

*“Na‘a ku sio loto pe ‘i he loto‘i tahi ne vilohi au aii
‘i hono ta‘aki ‘ehe peau ‘ae ‘ulu‘akauu moe veve
kehe pea na‘a mau vilo fakataha pe.”*

Na‘e kau ‘a Sulifa Losalu ‘i he toko fa, ko e kau lavea ne tomu‘a fakafolau mai ki Tongatapu ‘i he ‘osi pe ‘ae ‘aho ne hake ai ‘a e peau kula. ‘i he hiliange ha ngaahi ‘aho si‘i mei na‘e faka‘ataa ia mei he loki ‘o e kau faingata‘a‘ia ki ha uooti kehe ‘i he falemahaki Vaiola. ‘i he faka‘eke‘eke mo e ongoongo ‘a e Televisone Tonga ‘i he ‘aho 3 ‘o Okatopa, 2009, n a‘e fakaha ‘e Sulifa ‘a e fakalilifu ‘a e me‘a na‘a nau a‘usia ‘i honau motu. Na‘a ne kau ‘i he ma‘u lotu pongipongi ‘i he ‘aho ko ia, pea ko e taimi na‘a ne a‘u ai ki honau ‘api mo e ongona mai ‘a e kaikaila kenau hola koe peau kula ‘oku ha‘u. Ko hono husepaniti, Heneli Losalu (ta‘u 68) na‘a ne ofongi ia ke na lele, pea na‘a ne toe tu‘u foki ‘o tali kia Sulifa ke hu mai mei fale ke nau lele fakataha.

‘I he lolotonga ‘ene lele mo hono hoa ‘i he loto kolo, ne fakafokifa ‘a e fa‘aki mai ‘a e peau ‘o ne vaetu‘ua kinaua pea me‘a pango na‘e mole ai ‘a e mo‘ui hono husepaniti.

“Na‘a ku fakatokanga‘i ha finemotu‘a mo ha‘ane tama, na‘a ku sio faka‘osi ia kia kinaua he‘ena lele pea ngata ai. Ka e ‘ave au ‘e he peau ‘o vilohi ‘i he lalo fale mo e me‘a kehe ne ha‘u moia ‘i he loto‘i tahi pea ne ‘ikai ke u toe tokanga ki ha me‘a kae vilohi pe au ‘e he tahii. Ne mahino pe kia au ko e ‘aho mate ia ka nau kei loto pe ‘o feinga ke u mapuna ki ‘olunga ka ne ‘ikai ha toe felave pea na‘a ku kole tokoni pe ki hoku ‘Eiki, na‘a ku kei puke pe ‘eku ki‘i fakatata Malia. Na‘a ku sio loto pe ‘i he loto‘i tahi ne vilohi au ai ‘i hono ta‘aki ‘e he peau ‘a e ‘ulu ‘akau mo e veve kehekehe pea na‘a mau vilo fakataha pe”

“I he hiliange ‘a e fakatamaki na‘a ne toki fakatokanga‘i ‘oku ne ‘i ha funga fale ‘i he vao, pea ko hono foha pe na‘e ‘uluaki a‘uange ‘o fakahaofi ia ‘o ‘omi ki ha feitu‘u na‘e fakatahataha ki ai ‘a e kakai ‘i he falelotu ‘o e siasi ‘o Sisu Kalaisi ‘o e kau ma‘oni‘oni ‘o e ngaahi ‘aho ki mui ni ‘i Hihifo.

10. Pouahi Holi (49), Hihifo

*“Na‘a ku feinga mai ki he‘eku fānau he na‘a nau
kei mohe, kau ‘alu ki he lotu ... ko ‘eku lele mai ko
ia, na‘u sio atu pē ki he ha‘u ‘a e peau.”*

‘Anau: Tu‘u ko eni he taimi ni, ‘oku ai ha‘o fakakaukau ki ha toe hiki ki ha feitu‘u ange ‘oku ngali hao mo malu mei he fa‘ahinga fakatamaki pehē ni? Pē ‘oku mo fakakaukau ke mo toe langa moua he feitu‘u tatau pē?

Pouahi Holi

Pouahi: Ko e tu‘u ‘a e ki ‘i fāfili ko ‘eni, ‘oku faka‘amu he vave taha ke mau fetukutuku. Kapau ko e faka‘amu ia ‘a e pule‘anga ke hiki, ka ‘oku te‘eki ai ke fai ko ē hiki, kuo mau ‘osi taumu‘a ke ki he fetukutuku ki ha feitu‘u ‘oku toe malu ange.

‘Anau: Koehā ‘a e ongo ‘oku ‘ia koe pea mo ho fāfili, fakahoa ki he ‘aho koia na‘e hake mai ai ‘a e peau, kuo lava ‘o tolona atu?

Pouahi: Ko ‘ene tu‘u he taimi ni neongo pē kuo ‘osi e peau kula ia, ka ‘oku hangē pē ko ē ‘a e mo‘ui he taimi ni ‘oku kei ilifia pē. Faka‘amu pē loto ia ke fai mo hiki.

‘Anau: Fēfē tu‘unga ko ē ‘oku ai ‘a koe mo e fāfili he tafa‘aki ma‘u‘anga mo‘ui ma‘ae fāfili?

Pouahi: Ko e taimi ko ē na‘e te‘eki hoko mai ai e tsunami, na‘a mau ma‘u e me‘a na‘a mau fiema‘u. Ko e taimi ni, ‘oku hangē ko e lau, ‘oku tētē pē mo‘ui ‘i he lolotonga ko ‘eni.

‘Anau: Fēfē ‘a e ‘aho ko ē na‘e hoko ai ‘a e peau?

Pouahi: Te‘eki ai ke hoko mai e peau, na‘e ‘uluaki hoko mai e mofuie. Lolotonga e hoko mai e mofuie, kou ha‘u mei falelotu, mau kei tu‘u pē ‘i tua. Hoko mai ko ē ‘a e peau pea mau lele leva mei falelotu ‘o tu‘u ‘i lalo. Ka ko e ‘osi pē ko ē ‘a e peau pea mau foki mai ‘o tu‘u ‘o sio ‘o fai e fie‘ilo ki he peau. Ta ko ē kuo ‘osi hoko mai e peau ia he funga vai ko Niutōua, ka mau kei tu‘u pē ‘o sio. Pea ko e taimi ko ē na‘a mau sio ai ki he nga‘uta holo ‘a e kakai, pea u lele mai leva. Ko fē ‘eku lele mai ko ē ke u a‘u mai ki he ‘eku fānau, kou sio atu leva, mamata atu ki tahi ki he ha‘u ‘a e ‘uluaki peau, ‘oku lele

mu'a mai e ongo tamaiki ngāue pangikē ka e ha'u 'i mui 'a e peau. Pea 'i he'eku mamata atu kiai, pea u lele mai ko e 'uhinga ko 'eku feinga mai ki he'eku fānau na'e tatai ai pē kiate au pē te u mo'ui pē te u mate, ka na'a ku feinga mai ki he'eku fānau he na'a nau kei mohe, kau 'alu ki he lotu kau toki foki mai. Pea ko 'eku lele mai koia, na'u sio atu pē ki he ha'u 'a e peau fakataha pē mo e 'ū fale, pea ko e kaila pē na'a ku ongo'i ko e kaila mai keu foki he ko e peau. Pea ko 'eku tafoki ko ē 'o lele, lolotonga 'eku lele, kou tu'u kou hela'ia, mo e lele ange 'a e veeni 'a e faama 'o uta au 'o ave ki 'uta.

'Anau: Na'e 'i fē 'ia e fānau he taimi koia?

Pouahi: Tami koia kuo nau 'osi ma'u leva e me'alele 'a e pangikē, 'o uta ai 'o 'ave ki 'uta.

'Anau: 'A ia na'a mou hao kātoa pē?

Pouahi: Na'a mau hao kātoa pē.

'Anau: Fēfē ha'o fa'ahinga fale'i, kia ki mautolu ko ē 'oku te'eki ke mau a'usia 'a e fa'ahinga fakatamaki pehē? Ka hoko ha me'a pehē pe ko ha fa'ahinga fakatokanga ki ha peau kula, koehā ha fa'ahinga me'a tefito temau ala fai?

Pouahi: Ko e me'a pē kou ala fakakaukau atu kiai, ko 'ene hoko mai pē 'a e mofuikē, 'a ia ko e'uluaki fakatokanga pē ia, ko e 'uluaki me'a pē ko 'etau kumi ha feitu'u 'oku mā'olunga ke tau hola kiai.

11. Lu'isa Vao (50), Hihifo

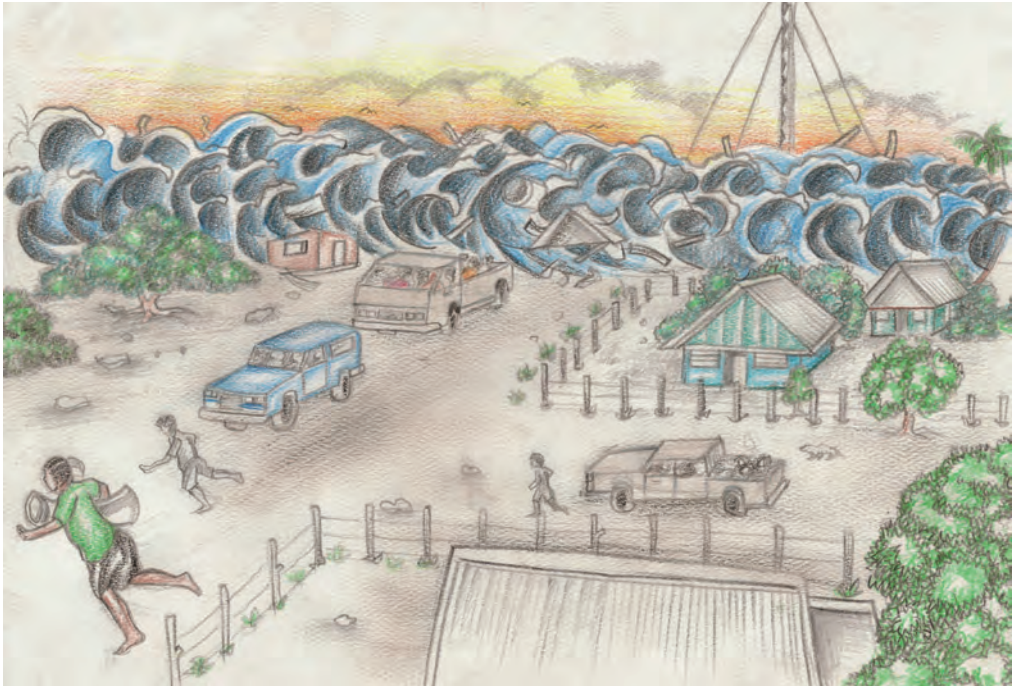
'Anau: Na'a ke lava 'o vakai ki ha taha'o e ngaahi fo'i peau tolu na'e hake mai?

Lu'isa: Ko e fo'i peau 'uluaki pē na'e 'ikai ke u sio kiai, ko e 'uhinga ko hono kalangaekina mai ko ē 'oku 'i ai e peau kula, pea ma fononga atu mo e hoa ki he funga vai ko Niutōua 'o tu'u ai, 'oku 'osi tēkina holo e 'ū me'a ia ko eni he 'ū fale, 'a ia ko e 'uluaki peau ia. Lolotonga 'ema tu'u koia, ko e peau ia hono ua 'oku ha'u, 'o fakatatau mai ia ki he 'akau ko ē 'o e matātahi.

Pea ko e peau leva hono tolu, na'a ma sio lelei ai he'ema foki mai ki 'api ni, 'o tu'u he vaha'a ko eni 'o e falelotu mo homa 'api nofo'anga 'o sio atu ki he fo'i peau hono tolu, hangē na'e fasi tu'o tolu mai he loto fonua.

'Anau: 'A ia taimi ko ē na'e'i loto fonua ai e peau, 'osi ha'u fakataha ia mo e 'ū fale mo ngaahi me'a koia?

Lu'isa: Ko 'ene 'alu hifo 'uluaki, 'i he laine ko ē 'o e matātahi, 'oku ai e fale pangikē mo e me'a, ko 'ene 'alu hifo pē koia 'o 'alu hake mo e 'ū fale koia, 'akau mo e me'a koia, 'alu hifo tu'o ua, 'alu hifo ia he laini ko eni e kau pōpula pea ko e 'alu hifo leva hono tolu, ko e 'alu hifo ia he pule'anga. 'Oku tēkina fakataha mai ai pē 'a e 'akau, fale, sima vai mo e me'a, ha'u fakataha mo e peau, 'oku ma tu'u fakataha atu 'o sio atu kiai.

Lu'isa Vao

‘Anau: Hili koia e mahina ‘e tolu mei he fakatamaki ko ē na‘e hoko, koehā e tu‘unga ‘oku ai ‘a ho‘o mo‘ui, pea mo ho fāmili he taimi ni felāve‘i mo e tu‘unga tailiili telia na‘a toe hoko ha peau kula?

Lu‘isa: Ko e tu‘unga foki ko ē na‘a ma ‘i ai, na‘e ‘ikai foki kema kau maua he lele he na‘e ai pē ‘amanaki, temau tu‘u pē ‘o hao pē ki falelotu mo homau ki‘i fāmili, pea mahalo ko mautolu pē na‘e ‘ikai ke mau lele he foi ‘elia ko‘eni. Na‘a ma fakaafē‘i e kakai kenau lele mai ke mau afē ki falelotu ka na‘a nau lele pē mo e kaila ke mau lele ki mo‘unga. Ka ki he taimi ni ‘i he tu‘unga ko ē homau ki‘i fāmili ‘oku te‘eki ai ke mau ma‘u ha mālōlō homau ki‘i fāmili talu mei he kamata‘anga ko ē ‘a e tsunami, ‘uluaki kau folau, mei he ‘uluaki vaka ‘o a‘u mai ki he ‘aho ni, ‘oku kei ‘i ai pē kau folau ‘i homau fale, ‘a ia ‘oku mau talitali kakai pē talu mei he tsunami ‘o a‘u mai ki he ‘aho ni.

‘Anau: Faka‘osi pē Lu‘isa, koehā e fa‘ahinga fale‘i ‘a ko e tautefito ki he kakai ko ē ‘oku te‘eki ai ke nau a‘usia e fa‘ahinga fakatamaki ko‘eni, ki ha me‘a mahu‘inga tefito ke fai ‘o ka toe hoko ha fakatamaki tataui?

Lu‘isa: Koe‘uhi pē ko au ko e hoa au e faifekau pule e Siasi Uesiliana Tauataina ‘o Tonga ‘i Niuatopotapu, pea koe‘uhi ko e tui ko ē ‘oku mau ‘i ai ‘oku mo‘ui ‘a Sīsū, pea ko e fale‘i pē ia nau fekau ki homau ki‘i fāmili ke mau tu‘u ‘o mamata he ‘oku mo‘ui ‘a Sīsū, he ‘ikai te ne hanga‘o faka‘auha kimautolu. Fakatatau mo ia ‘e ‘i ai pē mana ‘a e ‘Eiki ma‘a kita ko ē ‘oku mālohi ‘ete tui, tu‘u ma‘u he kou fakakaukau atu pē kapau nau lele, mahalo te u mate pē he vaha‘a hala ki mo‘unga. Ka koe‘uhi ko ‘eku tu‘u, pea ko e me‘a ne fakaofo ko e ha‘u pē ‘a e peau ia, pea afē peau ia he tafa‘aki hē, ‘i mua pē ‘ia maua ‘o ‘alu ia he hala ‘e taha, ka e ha‘u pē ‘a e vai ‘o matemate mai ki he me‘a ko ē

na'a ma tu'u ai. Ka nau faka'amu pē pehe ange mai na'e lahi pehē, ke tui pehē 'a e kakai 'o Niu ni, pea taimi tatau, 'oku 'ikai te u polepole koe'uhi ko ha ki'i me'a kuo lava, ka koe'uhi, ko e 'uhinga ia 'oku mau 'i heni, ke fakamahino'oku mo'ui 'a Sīsū ki he kakai, pea ke nau tu'u ma'u'enau tui. He kou tui kapau ne ai ha ngaahi tui pehē, neongo e fasi lahi e peau, ka e 'i ai pē mana ia 'a e 'Eiki 'e fai, pea 'e mamata kiai 'a Niu ni ia. Koia pē mālō.

12. Sālesi Tūtoe (34), Hihifo

Anau: Koehā ho'o vakai 'a'au ki he tu'unga koia 'oku 'i ai e fakakaukau mo e 'atamai 'o e kāinga 'i he motu ni pē ko Hihifo ni, felāve'i pea mo e peau kula ko ē na'e hoko? Kuo nau fakafokifoki mai ki he tu'unga anga maheni pē 'oku kei 'i ai pē ha ni'ihi 'oku nau kei teteki pē puputu'u koe'uhi ko e fakatamaki na'e hoko?

Sālesi: Mahino 'aupito pē mei he 'osi ko eni ko ē 'a e tsunami na'e fu'u uesia lahi 'aupito 'a e vahefonua, 'a e kakai 'o e fonua 'i he me'a ko ē na'e hoko, he na'e a'u ki he fānau 'a e lolotonga pē nofo he 'aho kuo lele e kauleka 'o uingaki'i e hingoa 'o e tsunami ke lele ki mo'unga. 'A ia kiate au, ko e faka'ilonga mata'ā'ā ia 'a e uesia kuo fai 'e he tsunami. Ka e hangē koia ko e fehu'i kuo ke fai na'e 'osi koia e mahina 'e tolu ko'eni mei Sepitema ki he mahina ni 'oku vave 'aupito 'a e taumatala atu 'a e faingata'a ko'eni mei he 'atamai 'o e kakai pea 'oku 'ilonga lelei ia 'i he ngaahi faikava, pea mo e ngaahi feitu'u 'oku fakataha'anga kakai. He ko e anga maheni 'i he kamata mai e 'osi e tsunami ko e talanoa ia, talanoa pē 'i he lele mo e fakamanavahē 'a e hake mai 'a e peau mo 'ene maumau. 'I he taimi ni 'oku si'isi' ki te toe fanongo kita ia 'oku toe fai ha talanoa fekau'aki pea mo e tsunami 'a ia 'oku mahino 'oku 'alu pē taimi ia ki he mole atu.

Anau: Mahino kiate au na'a ke 'i he motu ni 'i he taimi ko ē na'e hoko ai 'a e peau kula. Na'a ke lava 'o vakai ki he kātōa e fo'i peau 'e tolu na'e hake mai?

Sālesi: Ko hono mo'oni, ko homau 'api 'oku 'i he ve'e keiti hū'anga ko ē ki tu'a he nofo ko ē 'a e kolo pea mo e 'ā fonua. Mau fanongo pē 'a mautolu mei homau 'api ki he 'osi ko ē 'a e mofuike ki he ngalikehe 'a e mofuike 'i he'ene ki'i lōloa he na'e 'osi pē ko ē pea u fanongo ki tahi. Ko e fakatonulea ia 'i he fanongo 'a'aku mo hoku fāmili, hangē ko ē hā vaitō 'oku lele. Pea mau fakahekeheka ai pē mautolu ki he'emaui ki'i me'alele 'o mau ō mautoluki mo'unga, 'oku te'eki kemau sio mautolu ki he kau lele mo e peau. Toki ō ange e kakai ia kuo mau 'osi mau kimautilu ia 'i mo'unga.

Anau: Hangē pē ko ē 'oku talanoa'i, ko e taha pē eni 'a e fa'ahinga me'a 'oku hā sino mai ai 'a e mafi ko ē 'o e 'Otua. Ka ko 'eku fie'ilo pē koehā 'a e vakai 'a'au ki he ngaahi ngāue fakalotu pē fatongia 'o e kau takilotu mo e kau faifekau na'a nau tokoni ke lava 'o fakafokifoki mai 'a e 'atamai 'o e tokolahi?

Sālesi: Ko hono mo'oni pē na'e fu'u longomo'ui 'aupito 'a e kau taki lotu 'i he vahefonua, tatau pē ngaahi siasi kotoa pea 'ikai ngata ai ka na'e toe tokanga mai mo e ngaahi takilotu 'i Tongatapu, 'o hangē ko e Sekelitali Lahi 'a e Siasi Uesiliana, ongo

Palesiteni e ongo ‘o Siasi Tonga, ko e taki ‘o e Māmonga. Kātoa pē kinautolu na’e hoko ‘enau ngaahi fakalotolahi fakalaumālie na’e fai, hangē ko e kau nofo ko ē ‘i mo’unga, ko e taimi ko ē na’e nofo ai ‘i mo’unga na’e takimu’a ‘a e Palesiteni ‘o e Siasi Tōnga Hou’eiki ‘a Feke Mafi ‘i he ‘a’ahi ange ‘o tauhi ‘a e lotu pongipongi pea mo e lotu efiafi. Ka ‘i he taimi tatau pē ‘i he’eku vakai ‘aku ia ‘oku tau kei tangata pē foki, ‘oku kei teki pē ‘a e vahefonua ia ki he faingata’a ko ‘eni na’e hoko neongo ‘a e ngāue mālohi na’e fai ‘e he kau takilotu. Pea kou tui au ‘oku toki hā hono ‘ola mo hono fua ‘i he taimi ni kuo kamata ke lotolahi e kāinga.

‘Anau: Faka’osi pē **Sālesi**, toe’i ai ha me’a kehe te ke fie tānaki mai felāve’i pē mo e faka’eke’eke ko’eni kuo fai?

Sālesi: Kou tui au ko e pole pē ‘eni ia ki he vahefonua, toe fakamatōatō’i hifo e fai e lotu, ‘e ‘aonga lahi ia ke teketeke e ngaahi faingata’a ke mama’o.

13. Nōkisi Nau (36), Hihifo

“Na’a mau tu’u mautolu ke mau sio na’e ‘ikai ke mau ‘ilo ‘e mautolu koehā e peau kula. ... Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’a mau ‘amanaki ‘oku fu’u fakailifia pehē ‘a e tu’unga e peau.”

‘Anau: Te ke lava nai ‘o fakamatala ki he founga ko ē na’a ke lele ai ‘o hao ai mei he peau?

Nokisi Nau: ‘I he pongipongi ko ‘ia, ko e ‘aho faka’osi ia ‘o Sepitema pea ko e mo’oni e mo’oni ko e ‘aho fakaloloma ia ki he si’i ngaahi kāinga kotoa pē ‘o Niuatoputapu. Pea ko e pongipongi ko’eni na’a mau ‘ā pongipongi ‘o mau ō ki he matātahi ‘o fai e sio ki he tata’o lou’akau ‘a e ongo finemātu’a na’e ngāue ‘i he Pangikē Langa Fakalakalaka. Pea hoko ai ‘e fakatamaki ko’eni. Pea ko e ‘uluaki peau na’e ha’u ia ‘o ma’u mai ki mautolu fe’unga tonu ia mo e Pangikē Langa Fakalakalaka, na’e ‘i ai mo e tokotaha ‘oe ngāue ‘i he Poate Taulanga pea mo e tokotaha na’e ngāue ‘i he fakamatala ‘ea na’e ma’u ki mautolu ai mo e si’i ngaahi fāmili kehe pē.

‘Anau: ‘A ia ko e ma’u moua ‘i fe ‘ia?

Nōkisi: Na’e ma’u mautolu ‘i he ‘api ‘o e tokotaha ngāue ‘i he Pangikē Fakalakalaka, ‘api ‘o Hika Lino mo Siaso Lino.

‘Anau: ‘A ia ko e me’alele pē ko’eni na’e fakaheka ai e ongo mātu’a koia?

Nōkisi: ‘Ikai, ko e me’alele na’e fakaheka ai e ongo mātu’a ko e me’alele ia e motu’a ko Sione Teukava ‘oku ngāue ‘i he Poate Taulanga.

‘Anau: ‘I he hake mai e peau ‘uluaki, koehā me’a na’e tuai ai ho’omou lele ‘ikai ke mou lele pē ‘i he taimi pē koia hangē ko e kakai kehe ko ‘enau fanongo pē ki he ‘u’ulu pea mo e ha’u ko ē ‘a e peau ‘uluaki pea nau lele?

Nōkisi: Na'a mau tu'u mautolu ke mau sio na'e 'ikai ke mau 'ilo 'e mautolu koehā e peau kula. Ko 'emau tu'u 'a mautolu ko 'emau 'o sio 'i he peau. Na'e 'ikai ke 'i ai ha'a mau 'amanaki 'oku fu'u fakailifia pehē 'a e tu'unga e peau, pea mau tu'u ai pē mautolu 'o sio 'o 'ikai ke a'u mai ki he me'a na'a mau 'i ai.

'Anau: 'A ia ko ho'omou lele na'a mou me'alele?

Nōkisi: Kou fakafuofua ko e faitu'u ko ē na'aku 'i ai na'e mita ia 'e meimei uanoa ki he feleti na'a ku nofo ai, hongofulu tupu pē meimei uanoa. 'A ia ko 'eku lele ko ē kiai na'aku lele lalo pē pe au toki heka ai ki he me'alele ko'eni 'oku ou tu'u atu ai, ko e me'alele pē ia na'a ku ngāue'aki he potungāue

'Anau: Na'e hake e peau ia 'oku ke tu'u ko ē 'i matātahi?

Nōkisi: Ka e hake e peau ia 'oku ou 'i he matātahi ko 'emau si'i ō 'o feinga'i e finemotu'a mali e motu'a ko Siaosi Lino, 'a ia na'e 'uluaki hake pē 'a e peau 'o fonu honau fale 'o nautolu. Pea ko 'emau ō 'o feinga'i 'o fakaheka ki he veeni.

'Anau: Mou lele mai ko ē 'i he me'alele na'e toe'i ai ha kakai kehe ai?

Nōkisi: 'Io na'e 'i ai 'a e kakai kehe ai kau ai mo e pule pilisone mo e pule polisi mo e kau ngāue fakapule'anga 'a ia ko kinautolu ia mo e kakai kehekehe pē na'e 'ikai ke u fa'a lava ke u hanga 'o fakapapau'i kinautolu. Ko e me'a pē na'a ku fekau kia nautolu ke nau puna pē ki 'olunga ki he veeni pea ko e finemātu'a ke nau fakaava pē matapā ka e fekau pē kenau heka pē ke vave ka e feinga'i ke fakahaofi 'enau mo'ui.

'Anau: Na'e 'i ai ha kakai kehe na'a mou fetaulaki mo ia?

Nōkisi: Koia, 'a ia ko 'emau lele mai koia mo e kau ngāue fakapule'anga ko 'eni 'a ia na'e fāmili 'o e pule pilisone na'a nau nofo he 'api lautohi na'e fakaheka mo kinautolu pea mo e ngaahi fāmili kehekehe pē na'e fai hono fakahaofi kinautolu 'i he hoko 'a e faingata'a ko'eni.

'Anau: Taimi ko ē na'a ke toutou tu'u ai ke fakaheka mai e kakai, ko e peau fika fiha ia? 'Osi ha'u'e fo'i peau fika tolu ia mei tahi?

Nōkisi: Ko e toutou fakaheka ko'eni ko e ha'u ia e peau faka'osi'a ia ko 'eku sio ko ē ki 'olunga ki he sio'ata, ko e holomai ia e ngaahi fale 'a e pule'anga 'i he loto hala pule'anga.

'Anau: Taimi koia 'osi lele moutolu?

Nōkisi: Taimi koia 'osi lele mai mautolu ia fe'unga mo e 'api lotu Maamafo'ou.

'Anau: Fēfē nai 'a e taimi ni, koehā nai ho'o ongo'i mo e vakai ko ē ki he 'osi 'eni mahalo kuo laka hake he māhina 'e 3 'a e situ'a ko ē mei he peau kula? Koehā ho'o ongo'i he taimi ni?

Nōkisi: Ko e talu 'a e 'osi'eni 'a e māhina 'e tolu tolu nai mei he hoko 'a e faingata'a ko 'eni ko hono mo'oni 'oku mau nofo pē 'o tailiili pē. 'Ikai kemau 'ilo ki he anga e tu'u e 'ea ki he kaha'u ka ko e anga ko ē nofo 'oku mau ongo'i tailiili pē.

'Anau: Na'a mou 'uluaki ō foki ki tahi 'o fakahaofi mai 'a e fine'eiki ko ē pea ke toki ha'u ko ē 'o heka ki he me'alele. Na'e 'osi'i ai ha taha ai?

Nōkisi: Koia, ko e ongoleka ako kolisi ‘e toko ua, na‘a na ‘osi heka ‘i he veeni ‘i he taimi koia na‘a na tu‘u pē ‘i mui.

‘Anau: Pea taimi ko ē na‘a ke lele mai ai ko ē he hala, na‘e toe‘i ai ha kakai kehe na‘a ke fakatokanga‘i?

Nōkisi: Koia, ‘a ia ko e pule polisi mo e pule pilīsone pea mo e tamaiki ako pē heni, ‘a ia ko e ki‘i fānau ‘a e motu‘a heni he ha‘a Pātolo na‘e kau mo kinautolu ‘i he lele koia mo e si‘i ngaahi fa‘ē.

‘Anau: Faka‘osi pē, ke pehē koehā ha me‘a ‘oku totonu ke fai ‘o kapau ‘e faifaiange pea toe hoko mai ha fakatokanga ki ha peau kula?

Nōkisi: Ko ‘eku fale‘i pē kia kinautolu kāinga ‘o e fonua pehē pē ki he motu ni Niuatopiutapu ni pea pehē ki Vava‘u lahi, Ha‘apai mo Tonga ‘Eiki. Ka hoko ha fakatokanga peau kula ko ‘ete feinga leva he vave taha ke kumi ha feitu‘u ko ē ‘oku mā‘olunga ke te hola kiai pea mo hoto fāmili he ‘oku ‘ikai ke te ‘ilo‘i pē ‘e hoko mai pē ‘ikai, ka ko e fakalotolahi ki he kāinga e fonua mahalo ko kitautolu kāinga e fonua ko e fa‘ahinga fakatokanga pehe ni ‘oku tau feinga ke tau ō ki he ngaahi matātahi ke tau sio ai. Mahalo ko e me‘a tonu pē ki he me‘a ‘oku hoko ‘i he motu ni ko e ako lahi ia kiate kitautolu pea ko e fakatokanga pē ia. Ka hoko leva ha fakatokanga pea kumi leva ha feitu‘u ‘oku mā‘olunga ke te hola kiai mo hoto fāmili. Koia pē mālō.

14. Leone Kivalu (38), Hihifo

‘Anau: Kau foki homou fale hono faka‘auha he tsunami, koeha leva ‘a e tu‘unga kuo a‘u mai ki ai he ‘aho ni, ‘i ai ha fakakaukau fekau‘aki mo e fale ‘e toe fai ha langa pe ‘oku mou fakakaukau mavahe mei ai ki ha feitu‘u ‘e taha pe ‘oku mou kau mo moutolu he fakaongoongo ki he fokotu‘utu‘u ko e ‘a e pule‘anga?

Leone: Ko e tu‘u he taimi ni ‘oku kei fakaongoongo pe koeha ha lau ‘a e pule‘anga ki he‘enau fokotu‘utu‘u.

‘Anau: Koeha ‘a e ongo‘i ‘ia koe ‘i he tu‘unga ‘oku ‘i ai ho‘omou mo‘ui ‘i he taimi ni mei he ‘aho ko e na‘e hoko ai ‘a e fakatamaki ‘o faai mai ‘o a‘u ki he ‘aho ni, koeha ‘a e ongo‘i ‘iate koe?

Leone: ‘I he taimi ni ‘oku ou ongo‘i kou nonga pe ko e mo‘oni ko e anga ko ē mo‘ui na‘a ma‘u uluaki ‘i ai, ko e tu‘u ‘i he taimi ni ‘oku ‘ikai toe ma‘u ia.

‘Anau: Koeha ‘a e faikehekehe ‘i he tu‘unga na‘e ‘i ai homou mo‘ui ‘i he taimi ni pea mo ‘e taimi ko ē?

Leone: Malō, ‘a ia ko e tu‘unga ko e ‘emau mo‘ui na‘a ma‘u uluaki ‘i ai na‘e ‘i he tu‘unga saiangē ‘i he taimi ni. ‘A ia ko ‘emau fanga ki‘i nga‘oto‘ota kuo ‘osi katoa ka kiate au kou fiemalie pe.

‘Anau: Fēfē nai ‘a ‘e tu‘unga ko ‘eni ‘oku ‘i ai homo fanau. Tu‘unga‘o e anga homo

Leone Kīvalu

nofo mo e ki'i fanau, 'oku feau 'enau fiema'u pea mo tauhi kinautolu 'i ha fale malu mo hao, ko e hā nai tu'unga 'oku 'i ai 'o fakahoa ki he taimi ko ē

Leone: Ko 'eku fakahoa atu ki he taimi ko ē, kiate au 'i he'eku sio 'oku uesia 'aupito ko e tu'unga ko e he taimi ni he'eku sio ki ai 'oku ki'i nonga ange he taimi ni 'ikai ke hangē ko e fo'i taimi ko ē na'e 'osi 'a e peau kuo fu'u uesia 'aupito ka ko 'e taimi ni kou sio 'oku 'alu pe ke sai 'aupito, fakalakalaka pe kimu'a.

'Anau: 'I he aho ko ē na'e hoko ai 'a e peau kula, na'a ke 'i fē 'ia he taimi ko ia?

Leone: 'I hoku 'api pe 'a ia ko e ha'aki ko e 'a e 'uluaki fo'i peau kou ofi 'aupito ki matātahi 'o feinga ki he ki'i fanau 'a e toketā he 'oku mau vaofi 'aupito pe. 'A ia ko e hake 'a e 'uluaki fo'i peau kuo u 'osi a'u he taimi ko ia ki he 'api 'a e toketa.

'Anau: Koeha na'a ke 'alu ai kia?

Leone: Ko e kole tokoni hono mali he na'a ma 'i 'api pe pea mo 'ene kole mai kia au ke ma lele ki hono fāmilī pea ma a'u atu maua ia kuo 'osi hake 'a e 'uluaki fo'i peau ia kuo 'osi ofi mai pe peau hono hoko he taimi ko ia.

'Anau: Taimi ko e na'a ke sio ai ki he peau hono ua, ko hai mo koe? Ko fē feitu'u na'a mou tu'u ai pea koeha homou me'a na'e fai he taimi ko ia?

Leone: Taimi ko e na'a mau sio ai ki he peau hono ua 'oku ou tu'u pe mo e mali 'o 'e toketa he ko ia na'e ui tokoni kia au kou kaikaila pe ki hoku kaunga'api ke fai mo nau 'alu pea ko e hake mai 'a e peau 'uluaki na'a ma 'osi a'u atu maua 'o feinga'i mai 'a e ki'i fanau 'o tō mai ia ki he fa'ahī ki heni, kau ano ki heni. 'A ia ko e toki ha'u 'a e peau

fakamuimui ia ‘o kamata ‘a e veteki kuo ‘osi mavahe mai mautolu ia ‘o ha‘u.

‘Anau: Na‘e ‘ikai te ke sio ko e ki he peau fakamuimui pe ko e peau hono ua pe. Na‘a ke tu‘u ‘i he feitu‘u fe ‘ia pea koeha ho‘o fakafuofua ki he vamama‘o ‘o e fo‘i peau ko ia?

Leone: Fakafuofua ki he peau hono ua hono vamama‘o pe kuo a‘u pe ‘o mita ‘e 50 nai ‘a ia ‘oku te‘eki ke hake mai ki ‘uta he ko ‘ema talanoa ko ‘eni ‘oku ma ofi ‘aupito ki matātahi pea mau tafoki mai leva mautolu ‘o feinga mai ‘o ha‘u.

‘Anau: ‘A ia ko homou lele ko ia, ‘osi mahino kia koe kuo ‘osi mavahe mo ho‘o familia ia ‘o‘ou?

Leone: ‘Io kou a‘u mai ki ‘api kuo ‘osi mavahe hoku famili mei ai, ‘a ia na‘a ku kole ange ki he mali ‘o e toketā ke feinga‘i atu ‘ene fanau kau feinga mai ki hoku famili pea u ha‘u au ‘osi mavahe nautolu pea u toki lele mai hono kumi ‘o toki ma‘u kinautolu he hala.

‘Anau: Ko e ‘aho ko ia na‘a mou lele ai, ke ‘ilo fo‘i halaloto pe ko e ‘ofi ki falemahaki, ko e fo‘i hala pe ia na‘e fai ai ‘a e lele?

Leone: Ko e fo‘i taimi ko ia ae fu‘u tokosi‘i ‘aupito ‘a e kakai na‘e toe pe au pea na‘a ku toe fai hono kole ko e kenau ‘alu pea u feinga mai ki hoku famili. ‘A ia na‘e ‘ikai ke nau ‘i ai pea u toe lele mai pe ki hoku kaunga‘api ‘o kaikaila pe ke fai mo nau mavahe he kuo ‘osi panaki mai ‘a e peau hono ua. ‘A ia ko e toki peau hono tolu ko e peau ia na‘e tokilahi, pea mau toki feinga mai ko e ‘o ha‘u ka kuo ‘osi tokosi‘i ‘aupito pea mau toki ha‘u ai ko e kinautolu ‘o ‘alu ki mo‘unga.

‘Anau: Koe ha ha‘o fa‘ahinga fale‘i pe tokoni teke lava fakahoko ke lava tokoni ki he toenga ‘o e kakai ‘o e ‘otu Tonga ni ‘oku te‘eki ke nau a‘usia ‘e kinautolu ha fa‘ahinga fakatu‘utamaki pehē ni pe mahino‘i tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a e peau kula mo ‘ene fa‘ahinga natula, ko e hā ha fa‘ahinga tokoni teke ala fai hangē pe ha fale‘i, ha tefito‘i me‘a mahu‘inga?

Leone: Ko ‘eku tokoni pe mo fale‘i hangē ko e tu‘unga ‘oku ‘i ai he taimi ni ‘a ia ‘oku ‘osi mahino ‘aupito ‘a e ngaahi faka‘ilonga pau fekau‘aki mo e peau. Ko ‘eku tokoni pe ‘a‘aku ka toe hoko leva ha faka‘ilonga pehē ko e vave taha pea feinga leva ki ha feitu‘u ‘oku ma‘oluga ange he ‘oku fakatu‘utamaki ‘aupito, mahalo ko ia pe.

15. Peāta Kīvalu (9), Hihifo

‘Anau: Peata ‘oku ke manatu‘i ‘aho ko e na‘e hoko ai ‘a e peau kula ‘i Niua ni, na‘a ke ‘i fe ‘ia koe?

Peāta: Nau ‘i a‘pi pe.

‘Anau: Na‘a ke lava ‘o sio ki ha fo‘i peau?

Peāta: ‘Io.

‘Anau: Teke lava ‘o fakamatala mai kia au keu ‘ilo‘i pe ko e fo‘i peau fēfē fōtunga pea mo ‘ene lahi?

Peāta: 'Io ko e peau 'uluaki na'aku fakafuofua na'e ma'olunga homau fale ka na'e ha'u pe ia ko e 'o ngata pe ia he ano ka na'a ku muimui 'i he'eku tamai. 'A ia pea u sio ki he peau pea u tangi au ia pea kaila mai 'eku tamai ke tuku 'eku tangi.

'Anau: 'A ia na'e 'osi ange me'a na'a ke ilifia. Koea me'a na'a ke ongo'i?

Peāta: Ongō'i mamahi.

'Anau: Ka na'a ke ilifia?

Peāta: 'Io.

'Anau: Na'a ke 'osi 'ilo kimu'a fekau'aki mo ha peau kula?

Peāta: 'Ikai

'Anau: Fefe a'u mai ki he taimi ni, ke ongo'i fefe?

Peāta: Kou kei ongo'i mamahi pe

'Anau: 'Oku ke ongo'i fefe, ke ongo'i ilifia?

Peāta: Kou ongo'i ilifia he taimi ni.

16. Siasosi Tupa (65), Hihifo

'Anau: Te ke foki ki homou 'api 'o langa ha fale ai pē temou hiki ki ha feitu'u 'e taha?

Siasosi: He 'ikai toe fai ha foki ia, te mau nofo ai pē mautolu homau 'api, ka ko 'eku fakakaukau ia ke langa ha fale ka 'oku te'eki foki ke ma'u ha pa'anga. Ko e me'a pē ia ka kou toe fakakaukau pē ke langa ha fale homau 'api heni, he 'ikai ke mau hiki mautolu mei ai.

'Anau: Kou lave'i 'oku 'i ai e fakakaukau e pule'anga ke tofi ha konga kelekele ke vahe ki he ngaahi 'api ko ē na'e nofo matātahi, mo feinga ke 'unu pē ki loto fonua telia 'a e 'elia matātahi 'oku tu'u lavea ngofua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula, 'a ia he'ikai ke ke kau koe ia he poupou ki he fakakaukau koia?

Siasosi: 'Oku 'ikai ke u toe poupou au ke toe mavahe mei homau feitu'u. Ko homau feitu'u foki ko ē, 'a e kauhala tahi, koia 'oku lahi taha kiai 'a e maumau 'a e feitu'u ko ē, ko homau kauhala ia. 'Oku kau ai mo hoku 'api. 'Oku 'ikai pē foki ke u toe fakakaukau au ke u toe mavahe, te u nofo pē au hoku kelekele, hoku 'api. 'Oku ai pē hoku 'api 'oku 'i 'uta, 'a eni 'oku kau atu ai kau vahe mo e me'a, ka 'oku 'ikai ke u fie 'alu au kiai. Te u nofo pē au 'i kolo heni.

'Anau: 'A ia te ke langa pē 'e ko e ho fale?

Siasosi: Ko e faka'amu pē ia kapau 'e ma'u ha pa'anga. Ka ko e tu'u ko ē he taimi ni 'oku 'ikai ke ma'u ha pa'anga ia.

Anau: ‘Oku ke fakakaukau ‘oku tu‘u lavea ngofua foki e feitu‘u ko ‘eni na‘e tu‘u ai ho fale. ‘Oku ke toe fakakaukau‘i mo e me‘a koia pē ‘oku kei ‘i ai pē ha‘o ‘uhinga lelei ‘au ki ho‘o totonu ‘a‘au ‘uhinga ko e kelekele na‘a ke tupu ai?

Siaosi: ‘Oku ‘ikai ke u toe fakakaukau au ke u toe mavahe mei he ‘api na‘aku tupu ai. Pea ‘oku ou fie nofo pē au ai. Ko e me‘a ki he peau ia mo e ngaahi me‘a koia, ko e ngaahi me‘a pē ia ‘oku pau ke hoko. Ka ko ‘eku mavahe ‘a‘aku mei hoku ‘api, he ‘ikai pē ke u mavahe au mei hoku ‘api.

Anau: ‘Io sai pē ia, faka‘ofa‘ofa pē ia he ko ena te ke lava pē ‘e koe mo ho fāmili ‘o toe langa pē ha ki‘i palepale. Fēfē a‘u mai ki he taimi ni, koehā e ongo‘i ko ē ‘oku ‘ia koe?

Siaosi: Ko ‘eku ongo‘i he taimi ni, ‘oku fiamālie ‘aupito e ngaahi tokoni mei muli. Ai pē ngaahi tokoni foki ia kou fanongo ‘oku ‘ikai pē ke ‘omai ia he pule‘anga.

Anau: Na‘a ke lava nai ‘o sio ki ha taha ‘o e ngaahi peau ‘i he ngaahi peau koia ‘e tolu na‘e hake mai?

Siaosi: Ko e peau ko ē na‘e hoko mai, kou ‘osi ‘alu au ki ‘uta.

Anau: ‘A ia na‘e lulu e mofuike mo hoko e peau na‘a ke kei ‘i heni pē koe?

Siaosi: Na‘e mofuike ia kou kei ‘i heni pē au ia. Sio pē au ki he‘emau mango mo ‘emau vī ko ē ‘i ‘api ki he‘ene ngalulu ko ē he mofuike, ‘osi pē ia pea u ‘alu au ki ‘uta.

Anau: ‘A ia na‘e ‘ikai ke ke ‘ilo ‘e koe ia e peau kula na‘e hoko?

Siaosi: Toki foki mai au ia ‘oku pulia ko ē homau‘api, mau fale, pea u toe foki au ia ki ‘uta pea u toe foki mai koia, kuo ‘osi mapuni holo foki ngaahi hala ia ta ko ē ko e ‘osi ia ‘a e peau. Ha‘u au ‘o kumi holo homau ‘api, ta ko ē kuo nau ‘osi‘alu nautolu ki he Siasi Tonga, ki Kēnani, ‘i ‘olunga hē, nofo ai nautolu ia. Toki ‘alu atu au kiai mau kai me‘akai ai, he na‘e ‘ikai keu sio au he peau.

Anau: Fēfē ho‘o vakai ko ē ‘a koe he taimi ko ē na‘a ke hifo mai ai ‘o vakai ki he ngaahi maumau ko ē na‘e fakahoko?

Siaosi: ‘Ohovala lahi ‘aupito he ha‘u ko ē kuo ‘osi hoko ko ē fo‘i me‘a. Sio mai au ‘oku ‘ikai toe ai ha fale ia homau ‘api, ‘osi ange mo e pā maka ia he Siasi Tonga, he na‘e pā maka‘i foki mo honau ‘api. ‘Ikai ke u toe tokanga au ke u ‘alu kumi homau ‘api pe ko ē hoku mali mo ‘eku fānau, ta ko ē ‘osi ‘alu nautolu ki Kēnani. Ha‘u pē ku ongo tamaiki lalahi ‘aku ia ‘o feinga‘i ‘ena fa‘ēe ‘o tō atu pē ia ki he me‘a ko ē ‘oku ‘ikai toe ai ha peau pea nau ‘alu ai pē nautolu.

Anau: Mālō ‘aupito Siaosi. Faka‘osi pē, toe ai ha me‘a kehe ke toe fie tākaki mai?

Siaosi: ‘Ikai ke loko ai ha me‘a lahi te u tokanga kiai, ko e me‘a pē kou tokanga kiai kou fakamālō pē au ia ki he tokoni ko‘eni e ngaahi fonua ‘oku ‘omai, me‘akai ke mau kaikai mai, me‘i suka mo e mahoa‘a mo e ngaahi me‘a koia, mālō ia. Fakamālō ki he kau sōtia hono kei fiema‘u honau vaka ke fai mai ha fetu‘utaki ki he ongo Niua, hangē ko e kautaha vakapuna. Mo‘oni pē kuo si‘i me‘a atu e ‘Olovaha, ka ko e ‘Olovaha na‘a ne si‘i fai e fetu‘utaki. Pea mālō ‘eni mo e kau sōtia ke nau kei fai mai e fetu‘utaki ki he fonua ni he ‘osi e fo‘i peau ko ‘eni.

Anau: Mālō ‘aupito.

17. Siaosi Lino (75), Hihifo

“Mau lele mai koia ‘o lele mai he hala ko e ‘oku ‘i ai ‘a e finemotu‘a ‘e taha ‘oku si‘i tangi ange mo ‘ene ki‘i tamasi‘i pea mau toe tu‘u ‘o fakaheka taimi koia kou sio atu ki he hala ‘oku ‘osi ma‘olunga ‘a e peau ia he‘ene lele mai.”

‘Anau: ‘I ai ha fakakaukau ki ha toe foki ‘o langa, pē ko ho‘omou kau pe he tali fakaongoongo ki hē?

Siaosi: Ko‘ene tu‘u ko e ki he taimi ni ‘oku ‘ikai pe ke toe ‘i ai ha fakakaukau ke mau foki ki homau ‘api talu pe ‘aho ko e na‘aku sio ai ki he peau ‘osi ai pe ‘eku fakakaukau ‘ikai ke toe fai ha fie foki.

‘Anau: ‘Aho koia na‘a ke sio ai ki he peau, na‘a ke ‘i fe ‘ia koe ia.

Siaosi: Ko e pongipongi hake koia, ‘oku ou hu kitu‘a ‘o fai‘eku fafanga puaka ofi atu pe ki he ngata‘anga ko e ‘o e tahi pea ko e lolotonga ko e ‘a e ‘osi ‘eku fahi ‘a e niu taimi ko e na‘aku hihi ai, kou ongo‘i au ki he‘eku ta‘utu ‘oku ou selue. Ta ko e mofuie ia pea kou kaila mei tu‘a kia Hika ‘oku na kei mohe kia Ika mo Sesika kena ‘ā ‘o lele mai ki tu‘a, ka ko‘emau fine‘eiki mo hoku hoa ‘oku me‘a hono va‘e ‘e taha ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o ‘alu. Pea na toe hu mai naua koia ‘o toe lele naua ki matātahi ‘o to‘o naua ‘a e lou‘akau ‘o lele moia. Pea ko ‘eku sio atu ki hena lele kou fanongo au he taimi ko ia ‘oku ‘u‘ulu mai ‘a e me‘a ia pea u kaila atu kena lele mai pea ko e taimi ko e na‘a na lele mai ai mahalo na‘a na toki sio atu mahino kia naua ko e peau kula.

Pea na lele mai leva, ko ‘ena fo‘i lele mai pe ko ia taimi vave, lele mai ko ia kaila mai ‘a Hika ke u ‘aluange ke ma hiki mai ‘a e finemotu‘a. ‘A ia ma hiki mai leva ki he falefakatolo ‘oku ‘ikai foki ke ‘i ai ha me‘alele ia kou kaila ki hoku kaunga‘api ko e tama ko ia na‘e ‘i ai ‘ene me‘alele pea ko ‘eku kaila mai ki ai ke lele ange mu‘a ‘i he me‘alele ke fakaheka ai ‘a Lepa faifai pea ma‘u he peau. Pea ko ‘ene lele mai pe tamasi‘i ‘o tu‘u he falefakatolo ‘o mautolu pea mau hanga mo Hika ‘o hiki mai ‘a e finemotu‘a mei falefakatolo ‘o fakahu ki he veeni pea talamai ‘e Hika ke u heka moau pea u talaatu ki ai ke heka mai talamai ‘e toe lele ki fale ‘o to‘o mai ‘ene kato ngaue ko e taimi koia ko e na‘a ku heka ai ‘osi pehē mai ‘a e tahi he tu‘afale ko e pehē mai ‘a e tahi he tu‘afale ka ‘oku kei ma‘ulalo pe kou kaila atu ki he tamasi‘i ko e na‘e faka‘uli kema heka maua ia ki loto ke lele pea ke lele vave ko e taimi ko e na‘a ma‘u lele mai ai ki‘i fo‘i mangafā pea mau afe ko e ‘o sio atu ki he peau kuo kamata leva ke holoki mai ‘a e fale ia mo e me‘a mei mui pea mau lele mai koia ‘o lele mai he hala ko e ‘oku ‘i ai ‘a e finemotu‘a ‘e taha ‘oku si‘i tangi ange mo ‘ene ki‘i tamasi‘i pea mau toe tu‘u ‘o fakaheka taimi koia kou sio atu ki he hala ‘oku ‘osi ma‘olunga ‘a e peau ia he‘ene lele mai koe ‘i mui pea mau lele mai ai pe ‘o lele ai pe ki ‘uta ki he me‘a ko e na‘a ma‘u nofo taha ai.

‘Anau: ‘A ia hao ‘aupito pe moutolu ia mo e kau pasēsē?

Siaosi: ‘Io mau hao ‘aupito pe mo e kau pasēsē pea ma fepulingaki ai mo Hika ‘ikai ke toe ‘iloi‘i pe ‘oku ‘i fe ‘ia ‘o ma‘u au koe ki ‘uta ka ‘ikai ke tonu ‘a e fakakaukau koe‘uhi ko ‘eku fakakaukau atu ko e ki he ‘ene pulia pe ‘oku mo‘ui pe mate, toki a‘uange ‘a

Hika hono utaange 'e he me'alele ki 'uta he tolu efiafi kuo 'osi mahaehae hono vala pea lavelavea mo hono sino pea ne talamai leva na'e ma'u koe 'e he peau.

'Anau: Ko 'e taimi ni, koehā 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e mo'ui 'a ho'o famili 'i he anga ho'o vakai kiai fakahoa ki he taimi ko e na'a mou kei nofo ai homou 'api 'i he tafa'aki ko e 'api motu'a ko e na'e faka'auha 'e he peau kula?

Siaosi: Ko 'ene tu'u koe 'i he taimi ni ko 'eku ongo'i ko e kiate au 'i he'eku fakakaukau atu mo e taimi na'a ma'u nofo ai homau 'api 'oku tu'u he taimi ni kou ilifia pea ko hono ua 'oku 'avea ai pe 'a hoku 'atamai he me'a neongo pe 'oku mau nofo 'i heni 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku ma'u kai ka 'oku vaeua pe 'a hoku lotu 'oku, 'oku ou teteki pe au he taimi katoa pe 'i he momeniti koe 'eku sio he 'aho 'o e peau kula.

'Anau: Ka 'oku 'i ai ha fa'ahinga faikehekehe 'i he vakai ko e ki he tu'unga 'a e ma'u'anga mo'ui ko e 'i he taimi ni fakahoa kimu'a 'i he taimi ko e na'a mou nofo ai 'i 'api hangē ko e 'i ai ha fa'ahinga liliu 'i he polokalama ngaue angamaheni homou fai faka'aho ko e 'i he 'api ko e?

Siaosi: Ko e anga 'emau mo'ui 'oku holo lahi, kou fakakaukau atu pe ki he'emau me'atokoni pea ko hono ua mole ko hoku lotu 'ikai te u toe lava 'o 'alu ki 'uta 'o toe fai ha mau ngoue. Ko 'eku fo'i nofonofu pe he taimi katoa pe koau ia he'eku 'amanaki 'e toe hoko mai pe vave mai fo'i peau kula ia koia 'oku me'a ai hoku lotu holo, lahi 'emau tu'unga mo'ui ko e he mau nofo homau 'api he mau nofo koe he taimi ni, kou ongo'i kia au 'oku holo lahi 'aupito.

'Anau: Faka'osi pe 'e Siaosi 'oku 'i ai ha fa'ahinga fale'i pe ko ha fa'ahinga tokoni teke lava 'o fakahoko ki he toenga 'o e kakai ko e 'o e 'otu Tonga ni na'e te'eki kenau a'usia 'a e fa'ahinga fakatu'utamaki ko 'eni ka faifaiange pea toe hoko ha peau kula 'i he kaha'u. Koehā ha me'a mahu'inga tefito ke tomu'a fakahoko?

Siaosi: 'Io ko 'e me'a tefito pe ko e fai 'a e talanoa holo mo e kakai ko 'eni 'oku te'eki ke nau sio ke nau manatu'i ma'u pe ka 'i ai pe ha me'a ko e fakatokanga mai ko e peau kula vave taha pe kete feinga kete a'u ki ha feitu'u 'oku ma'olunga 'o si'i nofo ai fakakaukau ai pe koeha toe me'a 'e hoko mai.

'Anau: Faka'osi, koehā ha toe me'a kehe teke fie tanaki mai?

Siaosi: 'Io ko 'ene tu'u ko e ki he taimi ni me'a ko e kou fie lave kiai 'eku nofo ko 'eni he ko e mau nofo ko e homau 'api 'oku 'i ai homau falekoloa pea mo 'emau veeni, na'e 'ikai toe lava ha lele ia ki he veeni he na'e tu'u 'a e veeni ia taupotu ia ki he tu'afale ko e ki tahi pea 'ikai ke toe lava ha taha ia kiai ka ko e mole 'a e ngaahi me'a koia 'oku hangē 'oku uesia ai pe 'a e fakakaukau. Ko 'eku tu'u ko e he taimi ni ko e fo'i me'a fiema'u vivili taha 'a 'eku nofo ko 'eku fiema'u ke 'i ai ha mau me'alele pea mo e letio ko e 'uhinga ke fanongo pe ko e talamai pe ha mofuike pe ko ha peau kula pea 'oku 'i ai pe ha me'alele ke mau lava pe 'o heka ai 'o lele ki he feitu'u 'oku ma'olunga, kou 'ilo ko e feitu'u ia te mau hao ai.

Hika Lino

18. Hika Lino (29), Hihifo

Anau: 'Aho ko ē na'e hake ai 'a e peau 'i Niuatoputapu ni, na'a ke 'i fē 'ia koe 'i he taimi koia pea koe ha ho'o me'a na'e fai 'i he taimi koia?

Hika: 'I he taimi ko e na'e ha'u ai 'a e peau, na'aku 'i homau 'api pē, na'a ku 'alu mo hoku ki 'i kaungāme'a pe 'e taha 'o fai 'ema tau lou'akau fe'unga mo e ha'u koe 'a e tahi pea ma ha'u ai pe ki 'api pea ma toki kamata ai 'o lele ko e he ha'u 'a e peau.

Anau: 'A ia na'a mo ō ko e 'o fai homo tau lou'akau, te'eki ke hake mo te'eki ke lulu 'a e mofuike ia?

Hika: 'Ikai, ko 'ema hifo ko e ki tahi kuo 'osi lulu 'a e mofuike he taimi koia mahalo ko e 'osi ha miniti 'e hongofulu mei ai pea ma hifo ko e ki tahi 'uhingā ma hifo ko e ki tahi ke tau 'a e lou'akau mo e ha'u ko e 'a e tahi kae 'ikai ke pehē ia ko e ha'u ia kamata ko e peau, hangē ha 'au 'uhinga ha'u fute taha 'ene ha'u he funga tahi he 'oku mamaha 'a e tahi 'uhinga pea ma foki mai leva ki homau 'api he na'e tu'u pē ofi 'i matātahi.

Anau: Taimi koia na'e 'osi 'i ai hamo 'ilo kimu'a fekau'aki mo e peau kula pe koha fa'ahinga me'a 'oku ne fakatupu 'a e peau kula?

Hika: 'Io ko hono mo'oni ko e 'uhinga kuo 'osi 'i ai 'a e 'ilo ki ai ko e 'uhinga koe ha 'a e tupu'anga 'a e peau kula hangē ko e mofuike mo e me'a kae fo'i taimi ia ko 'eni he pongipongi ko e na'e hoko ai 'a e peau kula na'e 'ikai ke a'u 'a e fakakaukau ia kiai.

Anau: Ka na'e 'ikai ke mo 'amanaki moua ia?

Hika: 'Io na'e 'ikai ke 'i ai ha 'amanaki 'e 'i ai ha peau kula 'e hake mai 'osi ko e 'a e mofuike.

Anau: Ka 'i he taimi ko ē na'e ha'u ai 'a e fo'i peau 'e tolu 'i he'ene ha'u na'e 'i ai ha fo'i peau ai 'i he fo'i peau 'e tolu na'a ke lava 'o sio kiai.

Hika: 'Io ko e peau 'uluaki na'a ku sio ki ai 'uhingā he na'e mahalo ko e mita 'e hongofulu mei he a'u mai 'a e peau ki he matātahi koe'uhī na'e a'u mai ki homau matafale pea ko e peau hono ua na'aku 'osi lele au he na'aku kau au hono ma'u ko e 'e he peau, na'e 'ikai ke u sio kiai, ko e peau hono tolu na'a ku sio ki ai ko e 'uhinga na'a ku hanga ki mui pea toki ma'u mai au he peau.

Anau: Taimi ko e na'e ma'u ai koe 'e he peau hono ua na'a ke lolotonga lele 'o a'u mai ki he faitu'u fē?

Hika: 'I Niuatoputapu ni ko 'eku fe'unga mai mo e 'api nofo'anga ko e 'o e fakafofonga fakapule'anga ko e 'i Niua ni 'i homau 'api mahalo kou fakafuofua koha mita 'e uanoa mei homau 'api 'a e mama'o ko e ne u a'u mai kiai mo hono ma'u au he tahi.

Anau: Na'e anga fēfē ho'o toe lava koe 'o sio ki mui 'o vakai ki he peau hono tolu?

Hika: Taimi ko e nau lele ai, na'a ku pehē ni pe te u lava 'i he nau lele 'o hao mei he peau ka ko e 'uhingā ko e fa'ahinga ongo pe na'e 'ia au na'aku ongo 'i he 'ikai te u lava au 'o lele 'o hao mei he peau pea nau tu'u leva he taimi koia 'o hanga ki mui, kou hanga atu ko ia ki mui 'oku ofi mai, na'e 'ikai ke u toe lava au 'o fai ha me'a mo e a'u mai 'a e peau.

Anau: Na'a ke lavea?

Hika: 'Io, lavelavea lahi

Anau: Ka na'e taimi koia na'a ke fe'unga tonu mo fe. Taimi ko e na'a ke tu'u ai 'o sio ki he peau hono tolu, na'a ke fe'unga tonu mo fē?

Hika: 'Api 'a e fakafofonga pule'anga, 'io ko e ngata'anga ko e 'o e 'ā 'a e 'api nofo'anga fakafofonga pule'anga koia na'a ku ngata ai.

Anau: Koehā 'a e ongo 'i na'e 'ia koe 'i he taimi koia?

Hika: 'I he taimi koia, hangē ko e taimi na'aku kamata lele ai mei homau 'api mei he ve'e matātahi na'e 'ikai ke pehē ke u fu'u ilifia ko e 'uhinga he 'oku fo'ou ko e toki hoko mai 'eni kiate au pea ko e taimi ko e naa ku tu'u ai 'o hanga ki he fo'i peau pea u 'ilo 'i fakapaupau he 'ikai te u toe hao mei ai, na'e 'ikai ke pehē na'a ku ilifia ka na'aku tu'u pe 'o fakakaukau 'i he ki 'i sekoni pe ko e miniti ko e na'aku tu'u ai pea a'u mai 'a e peau kiate au, ko e me'a pe na'e ha'u kiate au ko 'eku fakakaukau ke u lotolahi koehā 'a e me'a te u feinga ke u lava 'o hao mei ai 'okapau te u mo'ui 'i he fo'i peau.

Anau: A'u mai ko e ki he 'osi 'a e fo'i mahina 'e tolu mei he peau kula 'o a'u mai ki he 'aho ni, koe hā 'a e tu'unga 'oku 'i ai ho'o mo'ui?

Hika: 'I he taimi ni 'oku hangē pe 'oku 'osi nōmolo pe ka 'oku te'eki pe ke fu'u nōmolo fēfē, ko e 'uhingā ko e tu'unga ko e kimu'a 'a e anga 'eku mo'ui te'eki ke hoko mai ko e 'a e peau kula na'a ku fa'a manako 'aupito he 'alu ki tahi hangē ko e 'alu ki he 'ulu'ulū ka 'i he taimi 'oku te'eki ke u toe 'alu au ki he ngaahi faitu'u koia ko e 'uhingā pe ko

'eku ilifia he peau.

'Anau: Faka'osi pe Hika koehā ha' o fale'i kia kimautilo ko e 'oku te'eki kemau a'usia ha me'a pehē 'i Tonga ni fakakatoa, kapau 'e faifaiange pea toe hoko ha peau kula, ko e hā ha me'a mahu'inga pe tefito 'oku tonu kemau tomu'a fai?

Hika: Mahalo ko e ki'i me'a si'isi'i pe kou fietokoni ai ko e 'uhinga ko ē fekau'aki mo e hoko mai 'a e peau kula ki Niua ni foki pea ne fuofua ta 'a e 'uluafi he hoko mai 'a e peau kula ki he 'otumotu Tonga hangē ko e me'a ko e 'oku mau a'usia ko e me'a mahu'inga pē ko 'ene mahino pē 'oku hoko mai ko e faka'ilonga ko e 'a e hoko mai 'a e peau kula, ko e me'a mahu'inga pe ko'ete feinga pe koehā vave taha kete mavahe 'o kumi ha feitu'u 'oku ma'olunga me'a ko e te te mo'ui ai 'oua te te toe tokanga ki ha me'a, kate feinga pe kete hao.

19. Polealisi Koloa (37), Hihifo

Polealisi: Ko e tu'u ko ē he taimi ni he fakakaukau atu ki he ngaahi peau kula na'e 'osi, 'oku tu'u hiki pē mei he kelekele ko ē ko e 'uhinga he ko e halanga ia e peau kula. Pea 'oku sai ange pē ke toe fai ha toe fakakaukau lelei 'e taha ke toe fetuku ki ha feitu'u 'e malu mo hao mei ai 'a e mo'ui.

'Anau: 'A ia ko e taimi ni 'oku 'osi mahino ha feitu'u te mou hiki moutolu kiai?

Polealisi: 'Io, 'osi 'i ai e feitu'u 'osi fai e sio kiai ke fai ha fetukutuku kiai.

'Anau: 'A ia temou lava moutolu 'o fai ho'omou langa?

Polealisi: 'Io, he neongo e tuai mai e ngaahi tokoni mo e me'a ka kuo fai e fakakaukau ke 'ave ha ki'i palepale mo ha ki'i la'ikapa ki ha feitu'u 'oku toe sai ange.

'Anau: Fēfē nai e tu'unga ko ē taimi ni 'oku 'i ai e mo'ui 'a koe mo e fāmili? Koehā ha fa'ahinga faikehekehe 'i he anga 'o e polokalama faka'aho 'oku mou fakahokoko?

Polealisi: 'I he taimi ko ē na'a mau kei nofo ai homau 'api, na'e lava pē ke ma'u ai hangē ko e la'i lou'akau 'o fai e lālanga 'o fakatau, 'o ma'u ai e seniti pea lava pē ke ma'u mo e me'atokoni pea lava pē feinga ki tahi 'o toutai. Ka ki he taimi ni 'i he'eku sio kiai, 'oku ma'u ngata'a leva hangē ko e la'i lou'akau 'oku 'ikai ke lava ke fai ha ngāue, 'ikai ha ma'u'anga pa'anga ia 'a e fonua. 'Oku 'ikai ke lava ke 'i ai ha la'i lou'akau ke fai ha lālanga ke ma'u ai ha sēniti mo e fua e kavenga 'a e fānau ki he ako mo e me'a koia.

'Anau: 'Oku fēfē leva 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki he kaha'u? Kuo fai nai fakakaukau ki hano toe tō 'o e lou'akau mo fai e ngaahi ngāue anga maheni ke lava 'o ma'u mei ai ha sēniti ke tokoni ki he anga e nofo mo tauhi e fāmili?

Polealisi: 'Io, ko e tu'u ko ē ki he taimi ni 'oku fai 'a e fakakaukau lahi ke toe tō ha lou'akau ko e 'uhinga he ko e me'a ia ma'u'anga pa'anga vave taha ia 'a e fonua ia, hangē ko e fakafāmili pea mo e fakalukufua 'o e fonua.

Polealisi Koloa

‘Anau: Fēfē a’u mai ko ē ki he taimi ni he ‘aho ni, koehā e tu’unga ‘oku ‘i ai ho’o mo’ui mo ho fāmili? ‘Oku kei fai nai ‘a e teteki koe’uhi ko e fakatamaki na’a mou vakai tonu kiai, pē kuo ‘osi tolona atu ‘a e fa’ahinga ongo koia?

Polealisi: Taimi ‘e ni’ihi neongo kuo mole atu ‘a e teteki mo e ilifia, ka ‘oku hangē ko e lau ‘oku tu’u fakaongo pē hangē ko e mofuike mo e taimi ko ē. Ka ‘i he taimi ni ‘oku kamata ke molia atu ‘a e me’a lahi ‘o hangē ko e peau kula hangē ko e taimi ni, ‘oku tu’u fakaongo pē na’a ‘ohovale pē kuo toe ‘i ai ha taimi kuo hake mai fakatu’upakē.

‘Anau: Fēfē nai e ‘aho ko ē na’e hake mai ai peau, na’a ke ‘i fe ‘ia koe he taimi koia?

Polealisi: ‘I he taimi ko ē na’e hake mai ko ē ‘a e peau kula, na’a ku ‘i he ‘api pē ‘o’oku pea mo e ki’i fānau. Ko e taimi ia na’a ku teuteu ai ‘eku ki’i fānau pea ‘i he pongipongia mai ‘a e ui mai e mofuike, na’a mau ‘i homau ‘api pē. Ha’u e ‘uluaki peau, ki’i peau si’isi’i pē, ha’u e peau ua, ha’u e peau tolu na’e toe mā’olunga. ‘A ia pea mau lele leva he vave taha pea u kaila ki he’eku fānau kenau lele ke feinga kemau ‘alu ki ha feitu’u ‘oku toe mā’olunga ange.

‘Anau: Ko e taimi ‘o e peau ‘uluaki na’a mou fakatokanga’i ‘e moutolu?

Polealisi: ‘Io.

‘Anau: Peau hono ua kuo mou ‘osi mavahe mei fale?

Polealisi: Mei fale, pea ko e peau leva hono tolu, na’a mau ha’u ‘o tu’u atu ‘o ofi mai ki he ‘api ‘o e finemotu’a ko Losalio, ‘omau feinga mai ki he’ene me’alele ‘aia na’a mau sio atu kuo fakalaka hake ia homau ‘api ‘osi mā’olunga mai ia homau fale.

'Anau: Ha'u ia mo e ngaahi fale? Na'e fēfē ongo'i ko ē 'ia koe, ko ho'o fānau 'oku toko fiha?

Polealisi: 'E toko tolu pē.

'Anau: Na'e fēfē ongo'i ko ē na'e 'ia koe 'i he taimi koia taimi na'a mou lele ai mo e fānau?

Polealisi: 'I he taimi koia na'aku ongo'i 'aupito 'eku ilifia mo 'eku manavahe, talutalu 'a e to'utangata mo 'eku tupu 'i Niua ni 'oku te'eki ke u sio ha peau. Ka 'i he taimi pē 'eku sio kiai na'a ku feinga ke fakama'opo'opo e ki'i fānau 'omau feinga ke mau hola ki ha ngaahi feitu'u kemau hao mo'ui kiai.

'Anau: 'A ia na'a ke lava ke sio ki he peau fika fiha?

Polealisi: Ua, pea ha'u e peau hono tolu na'e toe lahi ange.

'Anau: Faka'osi pē, na'e toe 'i ai ha me'a te ke fie tākaki mai?

Polealisi: Sai, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a teu toe fie tākaki. Ko e fakamālō pē kia kimoutolu koe'uhi ko e ngaahi faka'eke'eke mo e ngaahi polokalama kotoa pē 'oku mou 'omai ai 'o fai ha ngaahi tokoni kiate kimautilu 'oku mau nofo 'i he fonua. Mahalo na'a 'i ai ha taimi temou toe tokoni mai ai kia kimautilu 'i ha ngaahi tafa'aki kehekehe pē, koia pē mālō.

20. Moti Fangupō (27), Hihifo

*"'A hake pē au 'o sio ki he tahi 'ene ha'u ki loki. ...
Ko e kele pē na'e hū ange ki homau fale, ka ko e ika
na'e 'i tu'a ia."*

'Anau: Na'a ke lava sio ki ha taha 'o e ngaahi peau na'e hake?

Moti: 'Ikai, na'e 'ikai ke u lava au sio au ki ha peau, ka nau mohe pē au homau 'api.

'Anau: 'A ia na'a ke mohe pē koe'i fale? Ka na'a ke fanongo ki ha me'a?

Moti: 'Ikai.

'Anau: 'A ia, na'e 'osi pē peau ia 'oku ke kei mohe pē koe?

Moti: 'Io, 'osi pē peau ia kou kei mohe pē au.

'Anau: Na'a ke 'ā hake na'e hū atu e vai ki fale pea na'a ke fakatokanga'i ha me'a?

Moti: 'Io, na'e hū ange tahi ki fale.

'Anau: 'A ia na'a ke mohe 'i ha mohenga?

Moti: 'Io, nau mohe he mohenga.

'Anau: Pea na'a ke 'ā hake, na'e 'i fe 'ia e tahi?

Moti: 'Oku'i lalo hake e tahi ia kau mohe au 'i 'olunga.

Moti Fangupō

‘Anau: ‘A ia na‘e mā‘olunga pē mo e tahi ia? **Moti:** ‘Io.

‘Anau: Ko ho‘o ‘ā hake koia, koehā e ongo na‘e ‘ia koe ho‘o vakai ki he ngaahi maumau mo ho‘o‘ilo na‘e ai e peau kula na‘e hake?

Moti: ‘Ikai ke ai haku ongo ia ‘aku ia. Fo‘i ‘ā hake pē au ‘o sio ki he tahi ‘ene ha‘u ki loki.

‘Anau: Na‘a ke ilifia?

Moti: ‘Ikai. ‘Ikai ke u ilifia.

‘Anau: Na‘a ke ‘ā hake na‘e ai ha kakai na‘e ‘i fale? Na‘e ai ha ni‘ihi na‘e ō atu ‘o fekumi kia koe?

Moti: ‘Ikai, na‘e ‘ikai ke ai ha taha ia na‘e ‘alu ange ki fale.

‘Anau: Ka na‘a ke ‘ā hake na‘e ai ha feitu‘u na‘a ke lele kiai, na‘a ke lava ‘alu kiai pē na‘a ke nofo pē koe ‘i fale?

Moti: Na‘a ku tu‘u pē au ‘i fale.

‘Anau: Koehā me‘a na‘a ke sio kiai ‘i tu‘a?

Moti: Tu‘u pē au ‘o sio ki he tahi.

‘Anau: ‘Oku fēfē tahi? ‘A ia ko e tahi ia ‘i loto fonua?

Moti: ‘Io, ‘oku vaivai pē ia pea u sio pē au ki he tahi.

‘Anau: Na‘e ai ha ika na‘e hake atu ki fale pe ko ha fa‘ahinga me‘a kehe na‘e fetuku mai he peau ki fale?

Moti: Ko e kele pē na'e hū ange ki homau fale, ka ko e ika na'e 'i tu'a ia.

'Anau: 'A ia ko koe ia na'e hao, na'e 'ikai ke ke viviku?

Moti: 'Io.

21. Malia Nuku (42), Hihifo

Malia: Ko e tu'u koia he taimi ni, ko e fakaukau ko 'eni ko ē ki he kaha'u, fekau'aki mo ha toe fekumi atu ki he feitu'u fo'ou ke fai atu kiai 'a e nofo, ko e tu'u ko ē he taimi ni ko 'eku fakakaukau koia 'a'aku kiate au, 'oku ou kei fie foki pē au 'o nofo 'i homau mau 'api. Neongo na'a mau kau he 'auha homau'api, na'a mau nofo he ve'e matātahi, ka koe'uhi ko e 'ofa 'oku fai ki he feitu'u ne fai ai e tupu hake kei fie fai nofo ia he fietu'u na'a mau nofo ai.

'Anau: 'Oku'i ai nai ha tailiili koe'uhi ko e mahino 'oku kau e fietu'u 'elia koia, 'i he fietu'u 'oku tu'u lavea ngofua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula, tautefito faifaiange pea toe hoko mai ha toe peau kula?

Malia: Ko e me'a ko ē 'oku mahino 'i he 'osi ange ko ē 'a e tsunami, na'e 'i ai 'a e tailiili lahi, na'e 'ikai toe fie fai ha foki ia ki he feitu'u na'e fai ai e nofo ko e sio na'a toe hoko ha peau kula he kaha'u. Ka koe'uhi ko e mahino kiate au, ko e 'Eiki 'oku pule he me'a kotoa pē, pea 'oku 'i ai pē e lotolahi mo e 'amanaki lelei, koehā ha finangalo 'a e 'Eiki 'oku fai mai 'oku 'ikai ke tau 'ilo tautolu hono founa. Na'a fai ha hiki pea mei ai 'o fai ha fekumi ki ha feitu'u 'oku ngali faingata'a ange ai a e hake 'a e peau kula, 'oku 'ikai ketau 'ilo tautolu ia koehā e tufa a e 'Eiki ki he anga 'etau mo'ui mo 'ene fokotu'utu'u.

'Anau: Fēfē tu'unga 'oku'i ai ko ē 'a e mo'ui ko ē 'a e fāmili 'i heni fakahoa ki he taimi ko ē na'a mou 'i hē ai? 'Oku 'i ai ha faikehekehe ai?

Malia: Ko e me'a ko ē ki he faikehekehe 'oku 'i ai 'a e faikehekehekehe tupunga pē 'i he nofo'anga, ko hono 'uhinga pē 'i he kuohili na'e 'osi 'i ai 'a e fale lelei na'e fai e nofo ai. Ka ko e tu'u he taimi ni 'oku mau hiki mai leva 'o nofo 'i he 'api 'emau fine'eiki 'o langa ai ki'i palepale, pea neongo pē 'oku 'i ai 'a e faikehekehe lahi 'i he tu'unga e anga e nofo ka 'oku tu'unga pē he mahino pea 'oku 'i ai pe nonga pea mo e fiamālie.

'Anau: Fēfē tu'unga ko ē 'oku 'i ai ho'o ongo'i he taimi ni? Kuo tolona 'a e fa'ahinga ongo'i manavasi'i koia mo tailiili na'a mou ma'u kimu'a, pē 'oku kei 'i ai pe ha taimi 'oku kei foki mai pē ongo koia?

Malia: Ko e taimi lahi 'oku 'osi tolona 'aupito atu, 'oku 'i ai pē taimi 'e taha 'oku te fanongo atu ki ha hoko mai hangē ko ē ne toki 'osi e hoko 'a e tsunami pea mo e fakatamaki ko eni na'e hoko 'i Solomone 'apē. Hangē pē 'oku 'i ai ha fakakaukau he taimi pehē, ka ko e me'a ko ē ki he nofo ko ē he taimi ni 'oku 'osi fiamālie 'aupito 'a e 'atamai ia, 'i ai pē fakakaukau ia he'i ilo pe toe 'i ai ha peau kula ia 'e toe hake mai.

'Anau: 'Aho ko ē na'e hake ai e peau, na'a ke lava 'o sio ki ha taha e ngaahi fō'i peau 'e tolu ko eni?

Malia: 'Ikai na'e 'ikai ke u sio kiai ko e me'a pe na'a ku fanongo kiai ko e 'u'ulu ko ē 'a e tahi. Pea koe'uhi ko 'eku tu'u ko ē he matatahi na'a ku lava pē ke u sio ki tahi 'o fakatokanga'i 'a e faikehekehe 'a e ha'u ko eni 'a e peau kei mama'o 'aupito 'ene ha'u. Ko e me'a pe na'a ku sio kiai ko e hinehina mai ko eni ko ē 'ene ha'u pea mahino leva pē kia au ko e peau. Pea u fakatokanga ai pē au ki he'eku fanga ki'i tamaiki pea mau lele mautolu ia mau hao, mau 'alu mautolu ia ki 'uta te'eki pe kemau sio mautolu ia ki he fo'i peau 'e 3.

'Anau: 'A ia ko e lele koia, ko koe mo e kau leka 'e toko fiha?

Malia: Mo 'eku kau leka 'e toko tolu.

'Anau: Mou lele 'i he hala fē?

Malia: Na'a mau lele mai pē, 'i ai pē ki'i hala hangatonu mai pē mei homau 'api ki'i halaloto mai pē ko ē. 'A ia ko 'emau lele mai pē ki heni 'o tala mai ki he'emau fine'eiki pea ko 'emau a'u mai pē ki hala ki heni, pea taimi si'i pē mo e a'u mai 'a e me'alele ko homau tokoua 'e taha 'i ai 'ene me'alele 'a ia ko e me'a ia na'e vave ai 'emau hao pea 'ikai kemau lava 'o sio ki ha peau.

'Anau: Toe 'i ai ha me'a kehe ke toe fie tānaki mai?

Malia: 'oku fie 'oatu pē 'a e fakamālō kia moutolu ko e 'uhinga ko e ngāue lelei 'oku mou ō mai 'o fai hono fataki 'i Niua ni, kou tui pē mahalo ko e me'a 'e lava ke sio mai 'a mamani lahi ke lava ke 'ilo'i e ngaahi ongo pea mo e ngaahi me'a kotoa pē na'e fepaki mo e kakai 'o e vahefonua 'i he 'aho koia na'e hoko ai 'a e fakatamaki.

Malia Nuku

22. Viliami (55) mo 'Alisi Kolofo'ou (52), Hihifo

'Anau: Na'a ke pēhē na'a ke 'i ho 'api nofo'anga pē. Fakamatala mu'a ki he taimi ko ē na'a ke a'u ai ki he hoosi 'a ia na'e fakaheka ai ho'o ongo tamaiki?

Viliami: Koia na'a ku fanongo pē ki he ui mai ko eni 'a e fefine mei he mau kaungā'api mei he matātahi 'o kaikaila mai ke mau lele he ko e peau, pea ko 'eku hū atu na'a ku 'i peitō na'e fai 'eku feime'akai, hū atu tu'u 'o sio ki he hifo mai 'a e finemotu'a, 'a ia ko homau 'api 'oku ano. 'One hifo mai mo 'ene fānau peau lele leva au he taimi koia, lele ki he

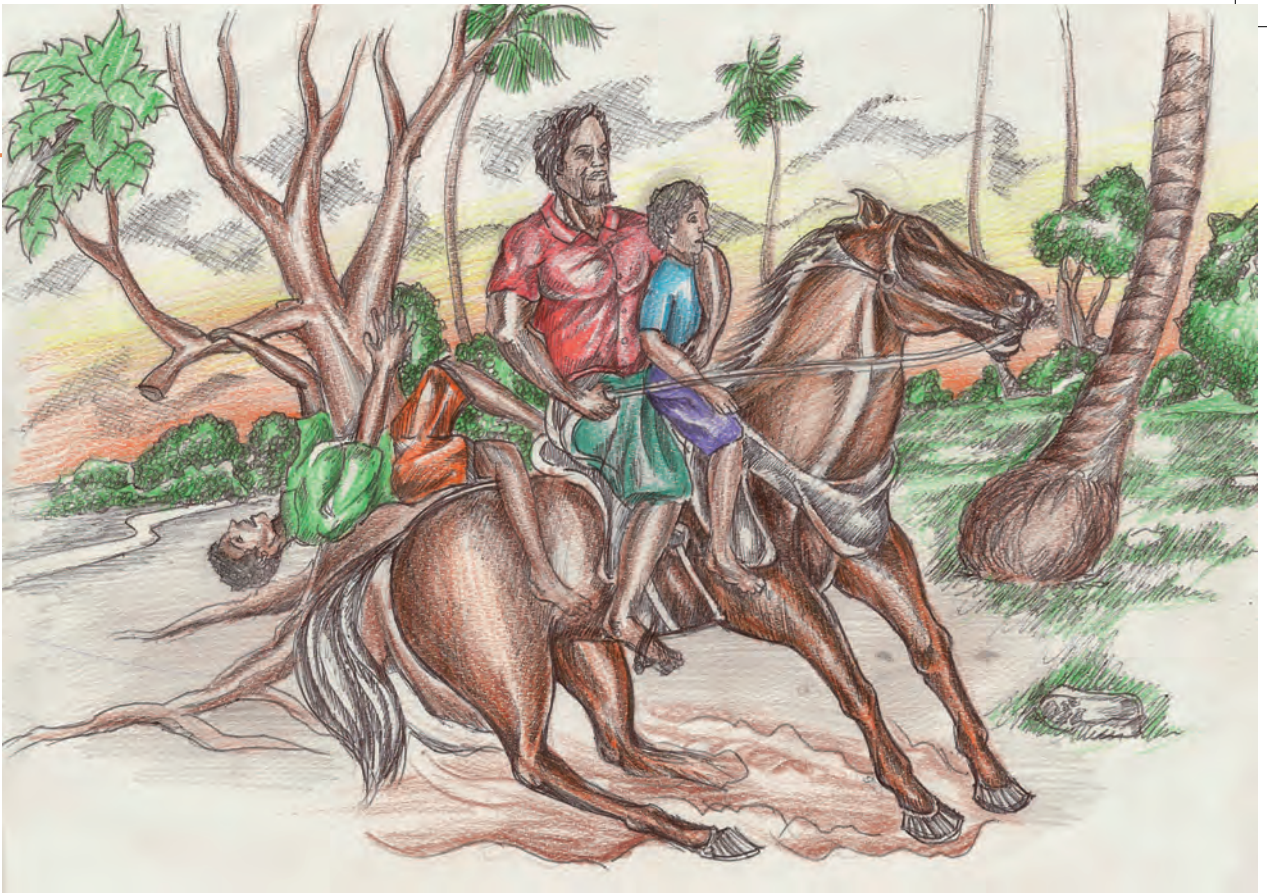
'eku hoosi 'o taki mai ke u heka ai. Pea ko 'eku heka ko ē he'eku hoosi pea ko 'eku tu'u toe sio mai ki mui 'oku ha'u e peau, 'uluaki pea u 'o hifo mai homau 'api 'a ia ko homau 'api 'oku mei tu'u atu ia mei lalo he ano, 'o hifo mai 'a e peau ai ka na'e 'ikai pē ke fu'u loko mā'olunga mahalo ko e taimi koia na'aku fakatokanga'i e hifo mai e peau, mahalo pē ki he mita pē 'e taha mo e kongā 'ene hifo mai ko ē 'a e peau. Peau lele mai 'o taki mai 'eku hoosi 'o heka ko ē ai, peau heka ko ē ai kou manatu'i 'eku ongo tamaiki 'e toko ua na'a na lele ki matātahi 'o fakasiosio ki he lea ko ē 'a e me'a ko ē mei he feitu'u hahake. Pea u toe manatu'i ko ē naua pea u toe tu'u leva 'o kaikaila kia naua kena lele mai ā kemau hola. Pea na lele mai koia, ha'u leva e tama si'isi'i 'oma heka he hoosi, taimi koia kou tu'u mai 'o sio mai ki matātahi ki tahi ki he ha'u ko ē'a e peau hono ua, 'a ia na'e ha'u e peau hono ua ko 'eku 'ilo ko e peau ia hoko mai 'i he 'uluaki peau ko ē na'a ku sio ai 'oku mahalo pē 'oku'i he mita 'e tolu 'a e peau koia hono ua 'i he'eku sio mai ko ē kiai.

'Anau: Ke fakafuofua ko e fiha ia?

Viliami: Me'a ia ko 'eni na'e hoko pongipongi pē 'a e peau kula, he ko e fai e ongoongo ko ē 'i he 'osi 'a e fitu. 'Oku taimi si'i pē 'oku lulululu mai 'a e mofuike 'a ia na'e 'ikai foki ke 'i ai ha'aku uasi 'i he taimi koia, ka na'aku fanongo letio pē 'i he hoko ko ē 'a e ongoongo pea lulu e mofuike 'o 'osi pea u 'alu 'o fai 'eku feime'akai. Pea hoko ko ē mo e me'a ko 'eni kou tui pē, mahalo pē te'eki ke hoko e valu 'i he taimi koia, mahalo pē kuo 'osi haafe e valu 'i he taimi koia, 'a e taimi ko ē na'e fai ai e lele feinga mo'ui ko 'eni.

'Anau: 'A ia ko e lele ko ē 'a koe mo ho'o ongo tamaiki na'a mou toe lava ke mou sio ki he peau hono tolu?

Viliami: 'Ikai, kai pē ke u toe ma'u 'e au ha faingamālie 'a ia ko e peau pē 'eni hono ua na'a ku lau ko 'eni na'a ku tafoki ko ē 'o sio mai ko ē 'oku ha'u 'a ia 'o fakafuofua mahalo 'oku mita 'e tolu, 'o tafoki au 'o lele koia 'omau lele ai mautolu ia he hala ko ē 'o lele ai ki 'uta. 'Ikai ke u toe lava au 'o sio ki he peau ko eni hono tolu mau toki nofo ko ē, a'u ko ē ki 'uta fo'i mā'olunga 'i 'uta hē, 'a ia 'oku mahino kia mautolu ngalingali, 'oku mau toe fanongo mai ki he hangē koē 'oku, 'a ia mahalo ko e taimi ia na'e a'u mai e peau lahi ia ki lotokolo 'one hanga 'o holoki 'a e fale 'oku lea ange e kapa mo e holo e 'akau mo e me'a, longoa'a ange 'a ia ko e lotokolo ia he taimi koia toe hiki 'emau lele he taimi koia mau manavahē 'eni na'a toe a'u mai ki lotokolo faifai na'a 'oku lahi koā e peau 'o toe 'aluange 'o mau toe hiki 'emau lele 'o mau kaka ai 'o feinga 'o a'u, hē hei'ilo pē na'e lava 'o au 'o miniti 'e taha nima fu'u lahi e taha nima he'emau lele he mau ilifia. Mau

Viliani Kolofo'ou

a'u 'o tu'u he funga mo'unga 'o sio mai ki he ki'i kolo kai ke toe'i ai ha fale 'e taha 'e tu'u he taimi koia, 'a ia ko 'emau sio mei he funga mo'unga ki'i taimi si'isi'i 'emau lele mei he tu'akolo he longoa'a ange mau a'u ē ki he tumu'aki e mo'unga 'o sio mai, 'auha e kolo 'ikai ke toe 'i ai ha fale ia he feitu'u 'a ia na'a mau nofo ai.

'Anau: Koehā ha me'a tefito 'oku tonu ke fai 'e he kakai, 'i ha taimi 'oku tuku mai ai ha fakatokanga peau kula pe ko ha taimi 'e hoko mai ai ha peau kula?

Viliani: Ko e tu'u ko 'eni he taimi ni 'a mautolu ko 'eni, ko 'ene mofuie pē 'a'ana kuo 'osi tu'uteki homau sino 'a mautolu ia ke fakaongoongo ki ha fakatokanga 'e 'omai mei he potungāue koia. Ka 'oku 'oatu pē 'eku fakatokanga kiate kinautolu te'eki kenau a'usia 'a e faingata'a ko 'eni ka 'oku 'oatu leva ha fakatokanga, 'oua na'a ke toe fakavaivai mo va'iva'inga, tokanga teuteu leva ke ke feinga he vave taha ke ke hola mei he fakatamaki 'oku 'amanaki ke tō mai.

'Alisi Kolofo'ou: Kou fakamālō he ma'u 'a e faingamālie ko 'eni ke tau pōtalanoa ai. Ko 'emau nofo ko 'eni 'oku mau lolotonga nofo pē 'i he 'api ko 'eni, kuo 'osi'osingamālie homau 'api 'o mautolu he fakatamaki ko 'eni na'e toki 'osi. Pea ko 'emau nofo 'amautolu ko 'eni ko e nofo pē 'o fakaongoongo ki he pule'anga pē ko e fē ha taimi 'e fai ai ha hiki. Pea temau hiki ai pē mautolu ia mei heni he'ikai ke toe fai ha fōki ia ki lalo.

'Anau: Fēfē tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e mo'ui ko ē 'a ko e pea mo e fāмили ko ē 'oku mou nofo he 'api ko 'eni, fakahoa ki he taimi ko ē na'a mou 'i hē ai te'eki ke hoko ko ē 'a e peau kula?

'Alisi: Ko 'emau nofo ko 'eni 'oku 'ikai ke ma'u ha fiamālie he'emau nofo. 'Oku mou

mea'i pē ko 'emau nofo hili mai pē 'o tatau mo 'emau kei nofo ko ē homau 'api totonu na'a mau nofo fiemālie pē ai. Pea mau nofo ko 'eni mālō pē mo e 'ofa mai 'a e 'api ko 'eni 'oku 'o nautolu 'a e 'api kemau nofo ai heni he taimi ni.

'Anau: Fēfē 'a e ma'u'anga mo'ui 'a e fāmili? 'Oku kei tatau pē pea mo e tu'unga ko ē na'e 'i ai 'i he te'eki ke hoko mai 'a e peau?

'Alisi: 'Oku uesia lahi 'emau mo'ui 'i he taimi ni, 'ikai ke fu'u kakato fēfē 'emau fiefia hangē ko e taimi ko ē na'e 'i ai pē homau 'api ke mau nofo fiefia ai.

'Anau: Fēfē 'a e ma'u'anga mo'ui 'a e fāmili? 'Oku 'i ai ha fa'ahinga faingata'a pe palopalema?

'Alisi: Sai pē 'oku 'ikai ke fu'u 'i ai ha fu'u palopalema ia temau fehanganhangai mo ia 'i he lolotonga ni.

'Anau: Fēfē 'a e ongo'i ko ē 'a ko e 'i he a'u mai ko ē ki he 'aho ni? Kei fai pē nai ha teteki koe'uhi na'a toe hoko mai ha fakatamaki tatau pē, kuo 'osi foki ia ki he tu'unga anga maheni?

'Alisi: 'Oku mo'oni pē kuo'osi foki pē ki he tu'unga anga maheni, kae talu mei he 'osi 'a e peau kula 'oku te'eki pē ke 'osi 'a e lulululu ko'eni 'a e mofuike. Na'e a'u pē ki 'ane hengihengi 'ene kei lulululu mai pē 'a e mofuike.

'Anau: Fēfē 'aho ko ē na'e hoko ai 'e peau, na'a ke 'i fe 'ia koe he taimi koia?

'Alisi: Na'e hoko mai 'a e peau ia 'oku ou 'i he motu au ia ko ē ko Tafahi, ka ko hoku ki'i fāmili pē, ko 'eku ki'i fānau pē mo hoku hoa na'a nau 'i heni lolotonga ko ē 'a e tō mai 'a e peau.

'Anau: Pea na'a ke toki foki mai pē koe?

'Alisi: 'Io, na'e 'osi e mahina 'e taha he 'osi ko e tō ko ē 'a e peau, na'e 'ikai foki ke toe 'i ai ha vaka ia ke fai ai ha fetu'utaki mai ki fonua lahi pea toki a'u mai ki hoku ki'i fāmili.

'Anau: Fēfē 'a Tafahi? Na'e hake nai mo ha peau ai?

'Alisi: Hake ai e peau, ka ko e taau ai pe ko e fonua mā'olunga 'a ia 'o 'ikai ke fu'u uesia fēfē ai e motu, kapau na'a ko ha fonua ia ke hangē ko Niua ni, kuo 'osi'osingamālie 'a Tafahi ia.

'Anau: Faka'osi pē, na'e toe 'i ai ha me'a kehe ke fie tānaki mai?

'Alisi: Ko e me'a kehe pē kou fie tānaki atu, kou fie fakamālō pē ki he kakai si'enua 'ofa mo e tokoni mai kuo fai mai kia kimautilu 'o mau lave ai 'i he lolotonga ni. Ko 'emau faka'amu pē mo 'emau kole ki he pule'anga ke vave pē ha taimi ke si'i 'i ai ha mau ki'i konga'api ke mau fetukutuku atu kiai 'oku mātu'u, koia pē mālō.

23. Lina Losalu (39), Hihifo

Anau: Koehā nai ‘a e tu‘unga ko ē ‘oku ‘i ai ho‘omou nofo he taimi ni pea mo e fokotu‘utu‘u ko ē ki he kaha‘u?

Lina: Ko e tu‘unga ko ē ‘oku mau ‘i ai he taimi ni na‘a mau nofo foki ‘i ha fale na‘e fe‘unga mo homau ki‘i fāmili ‘emau tokolahi na‘e ‘ata‘ata. Pea ko ‘emau foki mai ko eni ki he ki‘i fale ko ē ‘oku si‘isi‘i, ‘efi‘efi e ki‘i fale koeni ‘oku mau nofo ai. Pea taha ‘oku kai kimautolu he kutufisi he nofo he ki‘i fale. Ko e ‘uhinga ‘oku mau si‘i ō mai ‘o kumi mo‘ui mai ki he ki‘i ‘api ko e ‘ikai ko ē ke toe ‘i ai ha feitu‘u ke

mau ō ‘o toe nofo ai. Ka ko ‘emau fokotu‘utu‘u ko ē ki he kaha‘u ‘oku mau ‘osi sio tonu he peau pea ‘oku mau ‘osi fie foki pē mautolu ki ‘olunga.

Anau: ‘A ia ‘oku ‘i ai ha kongā‘api pē ‘a moua ke mo hiki ki ai, pē ‘oku mo fakaongoongo ki he fokotu‘utu‘u koia ‘a e pule‘anga?

Lina: Mau fakaongoongo pē ki he fokotu‘utu‘u ‘a e pule‘anga, ka ‘oku ma faka‘amu pē na‘a vave mai pē ha taimi ke fai mo fai ai ‘enau fokotu‘utu‘u ‘a e pule‘anga ka e lava kemau ō ā ‘o fiemalie kiai, he ‘oku mau nofo faingata‘a ia pē hemau ki‘i ‘api ko eni ‘oku mau nofo ai.

Anau: ‘A ia ko e kāinga pē ‘o koe pe ko e kāinga ho hoa?

Lina: Ko e ‘api ia ko e kāinga pē hoku hoa ‘a eni ‘oku mau nofo ai.

Anau: ‘Oku mahino pē ia he taimi ni he ‘ikai ke mo lava ‘o fai ha langa pē ‘ia moua pe te mo lava pē ki moua ‘o fai ha mo langa?

Lina: ‘Ikai, ‘ikai ke ma lava. Mahalo ko e me‘a pē te ma lava ko ha faletonga pē ko e me‘a pē ia ‘e vave mai. Kapau na‘e ‘osi mahino ha kongā‘api ia ki ‘olunga kuo ma ‘osi foki, ma ō pē fai mo ngaahi mo langa atu pe hamau ki‘i fale ai ka e toki ha‘u pē ‘a e langa.

Anau: Fēfē ‘a e faikehekehe koia ‘a e mo‘ui he taimi ni ‘i he anga e ma‘u‘anga mo‘ui ko eni ho fāmili hangē ko e me‘atokoni, mo e vala, mo e me‘a ma‘ae kau leka?

Lina: Ko ‘emau nofo ko ē heni ‘oku faingata‘a he na‘a mau nofo fakataha pē hē, ‘i ai ‘emau fanga ki‘i monumanu na‘a mau nofo fakataha pē hē. Ka ‘oku faingata‘a he taimi ni ko e ‘uhinga ko ‘emau mavahe mai ki hē ka ‘oku si‘i tuku pē ‘emau fanga ki‘i monumanu ‘i lalo hē ka mau omi ‘o nofo hē. Ka ko e anga ko ē ‘emau nofo ‘emau ngaahi kaungā‘api ‘oku tokolahi foki ‘emau ngaahi kaungā‘api na‘e ‘ikai ke mau fu‘u pehē ‘i lalo hē. Ma‘u pē ‘emau ki‘i me‘a mautolu mau loto pē ke vahevahe pē ‘emau ki‘i me‘a ‘oku ma‘u mo ‘emau ngaahi kaungā‘api. Pea ko ‘emau nofo, kehe ia mo e taimi ko ē na‘e ‘i ai homau ki‘i kupenga ke kumi ‘aki ‘emau kiki. Ko eni ia ko e nofo ia hē ka ‘ikai pē ai ha ki‘i seniti ke kumi ‘aki ha kapaika ko e faka‘ofa ‘aupito.

Anau: ‘A ia ko e ma‘u‘anga mo‘ui ko e toutai?

Lina: ‘Io, na‘e toutai hoku hoa, ko e me‘a ia na‘e si‘i ma‘u ai he peau ‘i tahi ko ‘ene ‘alu ‘o toutai pea ko ‘emau ma‘u‘anga mo‘ui ia.

‘Anau: ‘A ia ko e tu‘u he taimi ni ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha vaka?

Lina: ‘Io, kuo ‘osi‘e vaka mo e kupenga, ‘osi.

‘Anau: Mahino pē kiate au na‘e ‘i ai ‘a e ngaahi tokoni na‘e a‘utaki mai. Hā ho‘o ongo‘i?

Lina: Tu‘unga he taimi ni, ‘oku hangē ‘oku mau nofo pē ‘i lelenga he taimi ni ‘ikai ke ‘i ai ha taumu‘a lelei, ‘uhinga ‘oku te‘eki ke mahino ha feitu‘u kemau nofo ai, ka ōmai e fāmili ia ho‘o nautolu e ‘api, ‘ikai ke ‘ilo ia pe temau ō ki fē. Ko e me‘a ia, ko ‘emau nofo he taimi ni ko e nofo fakaongoongo pē ki he fāmili ha‘anautolu e ‘api. Pea ‘oku kehe ‘aupito ia mei he taimi ko ē na‘a mau nofo ai hē, na‘u lalanga ma‘u ai mo‘ui hoku ki‘i fāmili taimi ni ‘ikai toe ‘i ai ha lo‘akau ia ‘ikai toe ‘i ai ha me‘a ia. Na‘e ‘i ai ‘eku ki‘i kulo haka ai ‘eku la‘i lo‘akau ‘ikai toe ma‘u ha me‘a ‘auha ia, pea ‘auha mo e ki‘i me‘a fakatonga. Pea ko e nofo ko eni ka ‘ikai pē ke pau ha ki‘i seniti ‘ikai pē ‘i ai ha ma‘u‘anga mo‘ui.

‘Anau: Foki ‘eta talanoa ki he ‘aho ko ē ne hoko ai e peau kula, na‘a ke ‘i fe ‘ia he taimi koia pea koehā ho‘o vakai ki he fōtunga mo e natula ‘o e peau kula? Koehā nai ho mama‘o mei he peau? Na‘a ke lava nai ‘o sio ki he fo‘i peau ‘e tolu?

Lina: Na‘e kamata ko ē ‘a e mofuike kou ‘i fale pē mo ‘eku ki‘i fānau, ka na‘e ‘alu pongipongi e hoa ia ki tahi ‘alu pē kei po‘uli. Pea u fakakaukau pē ki he mofuike kou ‘osi ‘ilo pē ‘e ‘ikai ta‘e ‘i ai ha peau kula he ‘oku fo‘ou ‘ene lulu lahi pehē ‘a e mofuike. Ka ko ‘eku tangutu ‘o fi e ‘ulu ‘eku ki‘i fānau pea ‘ikai pē ai ha teuteu ia. Ka ko eku ki‘i tamasi‘i ko ē na‘e ‘i tahi ia na‘e ‘alu ia ki matātahi pea ko ‘ene ‘ilo ai e peau ‘i matātahi. He kapau na‘e ‘ikai ke ha‘u ia mei matātahi ‘o talamai ko e peau kula ‘oku ou kei nofo pē mo ‘eku ki‘i fānau ‘i fale, mautolu pē. Pea ko ‘eku tu‘u pē he taimi koia ‘o ‘efi ‘eku ki‘i valevale pea fekau ke nau lele. Mau lele hake ki he feitu‘u ‘oku ‘i ai e vai pamu ‘i ‘olunga hē, ‘io, mau hake hake ki ‘olunga pea mau hake ko ē ki ‘olunga ko mautolu pē a‘u hake mo ‘eku ki‘i kauleka, ‘oku ha‘u e fu‘u peau hē homau ‘api kamata e ha‘u, mau ‘osi a‘u hake mautolu ki he tafa mo‘unga. Kamata hake au ia he ve‘e kolo pē, sio atu pē ki he ha‘u e peau ma‘olunga mai ia he niu pea mo e ‘ovava, mo e ‘akau ka ko ‘eku me‘a pē na‘u fanongo kiai ko hono ‘omai e ngaahi ‘api. Pea u toe tu‘u ai pē ‘o sio ‘o ‘ikai toe lava sio kau loto ke ‘ave‘i ‘eku ki‘i fānau ki ‘olunga ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke ‘i ‘api e hoa ko au pē mo ‘eku ki‘i fānau kou loto pē ke fai mo tuku ki ha feitu‘u ki ‘olunga. Ka na‘e ‘i ai e ongomātu‘a ko ē hoku hoa na‘e kei toe ‘i lalo he ‘api pea u tuku‘i kiai kau toe foki mai ke u ‘alu ‘o kumi naua. Pea u lele atu tā ko ē ‘oku na si‘i feinga mai pē mo naua ‘o ma‘u mai pē naua he peau te‘eki ke na a‘u lelei hake.

‘Anau: Feitu‘u fē na‘e ma‘u ai naua?

Lina: Ma‘u pē naua kuo ‘osimate mai e peau ia ‘oku ‘ikai toe ha‘u ia ‘i ‘olunga kuo holo mai ia.

‘Anau: ‘i fe ‘ia ‘i he feitu‘u ‘i Hihifo ni?

Lina: ‘I he fo‘i hake hake hangatonu pē mei he mau feitu‘u ‘alu hake ai he feitu‘u vai pamu ‘oku ‘i ai ‘e fo‘i hala ai.

‘Anau: ‘A ē ‘oku ‘i ai ‘e High School?

Lina: ‘Ikai ‘olunga pē ia heni ‘oku tu‘u ai e vai pamu ka ko homau ‘api ‘oku kau ia he

hala ko ē Katolika, ‘oku ‘i ai e fo‘i hala hake ai ki ‘olunga koia na‘u lele hake ai mo ‘eku ki‘i fānau. Pea na‘a mau kolosi hake ‘oku lele hake e me‘alele ko ē na‘e ‘i ai e mate. Pea ko e kaila mei ai kemau lele ange ‘o heka ka na‘e ‘ikai ke ‘i ai haku fakakaukau ke u toe foki ki he veeni ko e sio ki he‘eku ki‘i fānau, he kuo‘osi ‘u‘ulu mai e peau ia he taimi koia. Kalokalo atu pē au pea u lele.

‘Anau: Hā ho‘o fakafuofua ki he mama‘o e peau?

Lina: Ko ‘eku fakafuofua ‘aku fo‘i peau ‘e tolu, ‘uluaki ha‘u e taha ia na‘e ha‘u pē ia ‘o mate mai pē ia homau ve‘e tafa‘aki pē, ano pē ia homau feitu‘u. Ka ko e ongo fo‘i me‘a ‘e ua ko ē ha‘u e taha toe ha‘u pē fo‘i taha ‘oku ou tu‘u mahalo mei heni ko e peau mai he falelotu ha‘u ko ē ‘i ‘olunga. Na‘a ku sio atu pē kiai na‘e ‘ikai ke u toe loto au ke u toe tu‘u, na‘u loto au ia ke u tuku‘i ‘eku fānau ko ‘eku fo‘i sio pē au kiai, peau loto au ke ‘ave ‘eku fānau. Na‘a ku pēhē pē au ‘e ‘alu e peau ‘o a‘u kiai.

24. Lomano Losalu (46), Hihifo

‘Anau: Katakī pe ko e ‘aho ko e na‘e hoko ai ‘a e hake mai ‘a e peau kula, fakamatalaange mu‘a koe ha ho‘o me‘a na‘e fai, na‘a ke ‘i fe ‘ia pea katakī mu‘a pea ke lava ‘o tuku mai pe ha fakamatala fekau‘aki pea mo e natula ko e ‘o e peau ‘i ho‘o vakai kiai?

Lōmano: Ko e ‘aho ko ‘eni ko e ‘aho faka‘osi ia ‘o Sepitema na‘ama lele atu ai mo hoku tehina ki ‘oseni fakafuofua nai ki he haafe ‘a e fitu pe ofi pe ki ai ko ‘ema ō ‘o fai ‘ema toutai ki he ‘uluaki ‘aho ko e ‘o ‘Okatopa he ko ‘enau katoanga ‘ofa. Pea na‘a mai fai fononga atu ‘i he vaka ki he ‘ulu‘ulū pea ma ofi ko e ki he ‘ulu‘ulū pea u hopo ki lalo ofofi ki hono ‘a‘au ko e ‘ema kupenga pea u talaange ki hoku tehina ‘oku ou ongo‘i ‘oku mofuike ka na‘e ‘ikai ke fuoloa mei ai kuo longo.

‘Anau: ‘A ia na‘a ke hopo ki lalo na‘a ke tu‘u ha me‘a. Na‘e anga fēfē ho‘o lava ke ke ‘ilo ko e mofuike?

Lōmano: Na‘a ku ongo‘i pe kia au ‘oku hangē ko e ‘oku ngalulu.

‘Anau: Na‘a ke tu‘u ‘i lalo ‘i he hakau?

Lōmano: Maka ‘i he funga ‘ulu‘ulū, kou ongo‘i kia au ‘oku hangē ‘oku ngalulu ka na‘e ‘ikai ke fu‘u fuoloa mei ai pea longo taimi tatau pe mahalo na‘e fuoloa ‘ene mofuike ka na‘e ‘ikai ke ma ‘ilo‘i koe‘uhi he na‘a ma faifononga atu he vaka pea ma a‘u atu ki he ‘ulu‘ulū pea u vete leva hoku tupenu ‘o nono‘o pe hoku kongaloto pea ‘osi ‘eku ‘a‘au ‘a e ‘uluaki fo‘i kupenga he loto‘i ava hu‘anga vaka ki tu‘a. Pea ‘osi koia pea u foki mai ki he vaka ‘osi tau ‘a e mata‘iika ‘e taha pea ko ‘eku foki mai ki he vaka ke ma kolosi ki he funga hakau ‘e taha ke ‘a‘au ‘a e kupenga hono ua pea mo ‘e fakafokifā pe ‘ene tatafe fakafokifā pe ‘a e tahi ‘o maha pakupaku ‘a ē na‘a ma ‘i ai pea ma tu‘u ai pe maua ia ai ‘ikai ke mahino kia au pe koe ha ‘a e me‘a ‘oku hoko.

‘Anau: ‘A ia na‘e te‘eki pe keke ‘ilo kimu‘a fekau‘aki mo e peau kula?

Lōmano: Te‘eki pe ke ‘i ai ha ‘amanaki taumaiā kuo‘osi sio ha taha he peau kula te‘eki

*“Hangē fu‘u loto kolo ha moana ... ko e me‘a pe ia na‘aku
sio ko e ki ai pea u kaila ai pe au ia kia Malia keu mo‘ui
taimi tatau pe na‘e ‘ikai ke u toe pulia ki lalo, na‘u ‘alu ai
pe he peau ‘i ‘olunga ‘i he funga peau.”*

ke fai ha fakakaukau ia ko e hoko mai koha peau kula. Mahalo na‘a ma tu‘u koia fu‘u loloa pe miniti ‘e ua mo e makape mai ‘a e ‘uluaki peau. ‘A ia ko e ha‘u koia ‘a e ‘uluaki peau na‘e ‘ikai ke fasi ia ko ‘ene fo‘i ake fua mai pe pea ko ‘ene ofi mai ‘a e ‘e peau kia maua pea u kaila ki hoku tehina ke piki he vaka kama takitaha leva ‘a e kaokao. Ko e a‘u mai pe ‘a e peau ‘o ‘alu maua ia ki ‘olunga he ma‘olunga ‘a e peau ‘o ma ha‘u ai meime i ko e vaeua‘anga malie ‘o e ‘ulu‘ulū ko e mo e matātahi pea ma‘u maua ia he me‘a ‘oku hangē ‘oku vilo takai kae hake mai ‘a e ‘uluaki fo‘i peau ‘o a‘u mai ki he loto‘i ano ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e me‘alele ha‘u ‘a e fo‘i peau kiai ka ma nofo maua ia ‘i lalo he. Taimi tatau pe ‘oku ‘ikai ke u fakakaukau au koha peau kula me‘a pe na‘aku talaange ki hoku tehina hangehangē kia au ko e ‘aho faka‘osi ‘eni teu pehē pe nai ‘eku fakakaukau mahalo ko ‘e ‘aho ‘eni ‘o e fakamaau tuku.

‘Anau: Taimi koia na‘a mo kei piki pe ki he vaka?

Lōmano: Na‘a ma kei tautau pe he vaka he taimi koia taimi tatau pe ‘oku ou sio au ki he fa‘ahinga me‘a fo‘ou ‘oku hangē nai ko e lele ko e ‘a e fanga ki‘i misini pulou, hangē ‘oku tohi‘i pe ko e he tahi fekolosi‘aki ‘a e anga ko e ‘a e me‘a ka ‘i he‘eku fakakaukau mahalo na‘a ko e natula pe ia ‘a e peau kula taimi tatau pe ‘oku ha‘u pe mo e fanga ki‘i peau iiki toe taimi tatau pe mo ‘ene langa ko e ‘a ‘ene ‘u‘ulu pea hangehangē kia au ‘oku ake ‘eku fakakaukau ko e peau kula nai ‘oku ma fetaulaki moia pea u koleange pe ki hoku tehina ke ma feinga mai pe ki he kongia ki mui ‘a e taumuli ‘o e vaka kae makape ‘e taumu‘a ke ha‘u koe ‘e fanga ki‘i peau, ha‘u pe ia ‘i lalo ka ma kei faingamalie pe ke ma kei nofo pe he vaka pea ‘alu pe ‘o a‘u ki he tu‘unga ‘oku ki‘i holo ‘a e tahi ia pea u talaange ki ai ke ma kakau‘i mai ‘a e vaka ki ‘uta ni mahalo ko ‘ema fo‘i ‘aka pe hono tolu pea ko ‘eku toe tafoki noa pe ‘a‘aku ‘o sio ki mui kau ‘eni he momeniti fakaloloma ‘eku sio ko e ki he peau ‘ene fu‘u fakavalevale ‘ene ma‘olunga pehē.

‘Anau: ‘A ia ko e peau hono ua ia?

Lōmano: Peau ia hono ua pea ofi mai ‘a e peau kia maua mahalo ki ha mita ‘e nima mahalo ko ha miniti fakaloloma ‘i he‘ema fesiofaki faka‘osi pea fa‘aki ‘a e peau ‘ia maua, na‘e ‘ikai pe ke ‘amanaki ‘e maua ‘e toe ‘i ai ha faingamalie ke ma toe mo‘ui pea koleange pe kiai ko e taimi pe ‘e tau ai ‘a e peau he vaka, pea ne tukuange ‘a e vaka na‘a lavea, fakamolu pe hono sino ke ‘ave pē ko fē feitu‘u ko e te ma iku kiai pe ko e mo‘ui pe ko e mate pea ko e fa‘aki ko e peau ‘ia maua pea u ha‘u au ia ‘i lalo ‘ikai kema toe felongoaki mo hoku tehina ko e niu ko ‘eni mahalo pe ko ha fute ‘e ua pe tolu‘a ‘e hikuhi‘i louniu ‘ene ‘asi ko e ki ‘olunga ko ‘e ma‘olunga taha ‘eni ‘a e peau he‘ene hake ko e he matafonua. Pea ko ‘eku ‘asi ko ‘eni mahalo na‘e sekoni pe ‘e ua pea u toe pulia ki lalo taimi tatau pe ‘osi hangē fu‘u loto kolo ha moana he taimi ko ia pea u toe puli ko e ‘o ‘alu ‘i lalo ko e ‘alu ‘eni ‘i he lotokolo.

‘Anau: ‘A ia taimi ko e na‘a ke vakai mai ai ki he matāfonua ‘oku ‘asi ange ko e ‘a e ‘ulu‘ulu mo e niu ko e kongia pe ‘i he tumutumu ‘o e fu‘u ‘akau. ‘A ia ko ho vakai mai ‘a‘au mei fe ‘ia?

Lōmano Losalu

Lōmano: Tafa'aki pe 'o e 'uluniu, ko e laine pe 'eni na'aku ha'u ai pea ko 'eku 'asi tu'oua fe'unga mo e falelotu Katolika he kauhala ia 'e taha pea ko 'eku 'asi ko 'eni na'e 'ikai ke u sio ki ha taha, mahalo 'oku ke me'a atu pe ki he fakatātā ko e 'oku 'i he funga falelotu, ko e me'a pe ia na'aku sio ko e ki ai pea u kaila ai pe au ia kia Malia keu mo'ui taimi tatau pe na'e 'ikai ke u toe pulia ki lalo, na'u 'alu ai pe he peau 'i 'olunga 'i he funga peau. 'A ia 'oku tokoto atu pe nima ki he mu'a va'e ki mui mahalo kapau na'aku hangatonu atu koia ko ha fu'u 'akau ko e oma ko e 'eku 'alu na'aku lava ai pe. Pea u 'alu 'o toki tukuhiho au he peau he 'api 'o Sione Vea he ve'e 'ā. 'A ia ko e 'api fika ua 'eni ki he tu'akolo pea u toki a'u ai ki lalo 'o mahino kia au 'a e mo'ui mo e mate pea na'e a'u ki ha tu'unga na'e 'ikai pe ke u toe 'ilo'i ha me'a pea ne u tu'u 'o ha'u, ko e tupenu ko e na'e nono'o 'i hoku kongaloto hangē ko 'e fakatapu na'e 'ikai ke toe 'i ai ha'aku vala na'e 'osi 'alu 'a e tupenu ia ki hē, ko 'eku fo'i lue mai pe ko e he lotokolo na'e 'ikai pe toe 'i ai ha ku vala pea taau ai pe na'e 'osi fuoloa 'a e hola 'a e kakai ki he vao. Ko 'eku fo'i ha'u ko 'eni ko e ha'u tokotaha pe he lotokolo.

'Anau: Na'e 'ikai teke fakatokanga'i 'e koe ha me'a?

Lōmano: Na'e 'ikai te u fakatokanga'i 'e au, ko e toki maama hoku mata he 'api 'o Sanele 'Uvea, toki fakatokanga'i pea vete leva hoku tupenu 'o ha'i hoku vala pea u lele leva ki 'uta taimi ko 'eni na'e 'ikai pe teu fakakaukau au 'oku kei mo'ui ha taha 'i he kolo 'i he'eku sio ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e kolo. Ko 'eku lele, ko 'eku lelenoa pe 'o kumi 'eku ongomatu'a mo hoku hoa mo 'eku kauleka mahalo ko e ki'i fakamatala pe ia fekau'aki ko e mo e me'a ko e na'aku a'usia.

'Anau: Taimi ko ē na'e maama ai ko e ho'o mata 'o lava keke fakatokanga'i 'o mahino

'oku ke kei mo'ui pe, koeha 'a e ongo na'e 'ia koe, koehā 'a e fakakaukau na'e 'i ho'o fakakaukau?

Lōmano: Ko e fakakaukau ko e na'e 'ia au 'oku ngali fakakata 'a e fakakaukau ko e na'e 'ia au, na'a ku fakakaukau pe kia au pea u fa'a talanoa hua'aki mahalo ko 'eku 'osi ai pe mo au heni hono kai au he fangatēvolo he 'osi 'a e kakai 'ikai keu toe sio ki ha taha 'i he kolo. Na'e 'ikai ke 'i ai ha'aku 'amanaki 'aaku 'oku toe mo'ui ha taha pea 'i he taimi tatau pe kuo 'osi 'a e kakai ki he vao ka na'e te'eki ai ke u misi ki ha me'a 'e taha mātē he'eku sio ko e ki he tu'unga na'e 'i ai 'a e kolo he taimi koia, mahalo ko e ki'i fakakaukau pe ia na'e 'iate au he taimi koia.

Anau: Fēfē taimi ni koeha 'a e tu'unga ko e 'oku 'i ai ho'o mo'ui he taimi ni 'osi 's e mahina 'e tolu 'a e hake ko e 'a e peau kula pea mo e a'usia mo e fakalilifu ko e 'a e anga ho vakai ki he natula ko e 'o e peau kula, koeha 'a e tu'unga 'oku 'i ai ko e ho'o mo'ui he taimi ni?

Lōmano: Ko e tu'unga ko e 'oku 'i ai 'eku mo'ui he taimi ni 'oku 'i he tu'unga fakatu'utamaki. Ko 'eku ma'u'anga mo'ui 'oku kau 'a 'oseni 'i he tokoni lahi ki hoku ki'i famili. Talu mei he 'aho ko e 'o e peau kula 'o a'u mai ki he 'aho ni mahalo ko 'e meimei mahina 'eni 'e 3 mo e konga, tu'otaha pe 'eku toe sio 'i tahi fakataha mo e 'auha 'eku 'ū me'a toutai he ngaue 'a e peau kula.

Anau: Ko e 'osi ko e hono fepalekina koe 'e he peau, na'e 'i ai ha fa'ahinga fakatamaki ne hoko ki ho'o sino?

Lōmano: 'Io ko e fakatamaki na'e hoko ki hoku sino ko 'eku ongo'i ki hoku tu'a pea na'aku 'alu ki Tonga 'o sivi fakafalemahaki 'oku 'i ai 'a e palopalema 'oku hoko ki hoku tu'a pea u toki foki mai ko 'eni pea 'omai pe fo'i'akau ke u folo ka na'e pehē 'e he toketā keu folo pe fo'i'akau meimei ko e 'osi pe malohi 'o e fo'i'akau ka he 'ikai ke pehē ke sai 'o sai 'aupito 'oku 'i ai 'a e uesia hoku fo'i tu'a.

Anau: Ko 'e konga faka'osi pe Lomano, koeha ha'o fa'ahinga fale'i teke ala fai ma'ae kakai 'o 'e Fonua 'i Tonga ni fakalukufua mo kinautolu ko e 'oku te'eki ai ke nau a'usia totonu 'a e fakalilifu ko e 'o 'e fakatu'utamaki 'a e peau kula 'oka faifaiange pea toe hoko ha me'a pehē ni 'i he kaha'u. Koeha ha me'a mahu'inga tefito ke tomu'a fakahoko?

Lōmano: Malō 'aupito. Ko 'eku fale'i pe ko 'eni 'a'aku ki he anga 'eku sio 'i he peau kula ka faifaiange kuo 'i ai kuo ma'u 'e he potungaue ko e 'oku nau tokanga'i 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula, ka nau 'omai leva ha fakatokanga ko e me'a ni ko e vave taha ko e lele he ko e talanoa loloa ia he'ete vaofi mo e peau he'eku a'usia 'a e 'aho ko 'eni 'ikai ko ha me'a 'eni ia ke toe talanoa'i pe ke toe faka'uHINGA'i 'i ha toe fa'ahinga tafa'aki ko 'ete ma'u pe fanongonogo fekau'aki mo ha peau kula ko e vave taha, tokonaki ha'ate fanga ki'i me'a ma'a hoto famili, feinga leva ki 'uta pe ki he mo'unga ke te toi ki ai, kau ai pea mo e anga 'o e nofo 'oku 'ikai keu toe faka'amua 'e au 'a e laini ko'eni kemau toe nofo, mau fakakaukau kemau fetukutuku ki he nofo'anga kuo kumi 'e he pule'anga.

Anau: 'A ia 'oku ke kau mo koe ia he fakaongoongo ki he ngaahi fokotu'utu'u mo e palani 'a e pule'anga?

Lōmano: 'Io, 'oku ou kau au ai he ne u 'osi a'usia tonu pea 'ikai pe kou faka'amu mo au ia keu toe nofo he feitu'u ko ē kou lolotonga nofo ai 'a ē na'e ma'u ai au he peau kula.

‘Anau: Fēfē fa‘ahinga liliu ‘i he anga ‘o e mo‘ui faka‘aho ho‘o famili, ‘i he nofo‘anga ko e ‘oku mou hiki ki ai fakahoa ki he taimi kimu‘a pea hoko ai ko e ‘a e peau homou falenofo‘anga?

Lōmano: ‘Io, ko e tu‘unga ko e ‘oku mau ‘i ai ‘oku faka‘ofa ‘aupito ‘emau nofo ko e nofo‘anga ko e ‘oku mau ‘i ai, ma‘u fu‘u ‘efi‘efi ‘aupito pea ‘oku ‘i ai ‘eku ki‘i fanau tangata ‘oku nau lalahi pea ko e teniti ko e na‘e ‘omai ‘e he pule‘anga ‘oku mau hiki ki ai ‘oku loki pe ia ‘e taha pea ko e tu‘unga ko e ‘oku ‘i ai ‘eku ki‘i fanau ‘oku ‘i he tu‘unga fakatu‘utamaki ka nau ka va‘inga pe homau ‘api taimi tatau pe ‘oku te fanongo atu ki ha leka ‘oku kaila tau lele he ko e peau kula pea koia kuo fai ai ‘a e fakakaukau kemau foki ā ki he feitu‘u kuo kumi kemau hiki ki ai ka ko e feitu‘u ia ‘oku malu ange ki he nofo ‘a e famili.

‘Anau: Toe ‘i ai pe ha me‘a kehe teke fie tanaki mai?

Lōmano: Fakamalō atu homou lele mai ko e fietokonia kimautilu ka koe‘uhi ko ‘emau faka‘amu ko e faka‘ofa ko e ‘a e anga ‘o ‘emau nofo mo faka‘amu pe ke tokoni mai ‘a ‘e pule‘anga pea ki he vave taha ki he tu‘unga ‘oku mau ‘i ai. Mahalo ko e me‘a pe ia ‘oku ou tokanga ki ai.

Falehau

Tokolahi ‘o e kakai 265 (141 tangata, 124 fefine)³.

Peau kula⁴ ‘o e ‘aho 30 Sepitema 2009:

Loloto ‘o e tahi ‘i he‘ene hake ki ‘uta (mei he fukahi tahi ‘o e tsunami ki lalo ki he fukahi tahi angamaheni) 5.4-7.0 m

Mama‘o o e peau ki lotofonua (mei he mataatahi) 190-310 m

Hake ki ‘uta (Loloto ‘o e tahi ‘i he‘ene a‘u ki loto Fonua) 4.7 m

25. Visessio Losalu (37), Falehau

“Ko ‘ene mālohi ‘ana, mālohi ‘aupito ka e ‘ikai ke u lava au ‘o fakafuofua ‘i ‘ene mā‘olunga. ... Ko e peau lahi ‘eni ‘oku ha‘u pea mafuli e vaka, ko ‘ene ha‘u pē fo‘i peau ma takitaha ma‘ana.”

‘Anau: ‘Aho ko ē na‘e hoko ai e peau kula, na‘e kau mo ho fale nofo‘anga he uesia he fakatamaki koia?

Visessio: ‘Io, na‘e ‘ikai foki keu ‘i heni au he taimi na‘e hoko ai e fakatamaki na‘aku ‘i tahi au. Ko homau fale ‘o mautolu hū pē tahi ki loto ka na‘e ‘ikai ke ‘i ai ha me‘a ia ‘e maumau ai ko e viku pē ‘ū me‘a hangē ko e vala mo e me‘a ka na‘e ‘ikai ke ‘i ai ha me‘a ia ‘e maumau ai.

‘Anau: Koehā leva ha‘o fakamatala ‘i ho‘o vakai ko ē ki he natula ‘o e peau ‘i he ‘aho koia? Koehā ho‘o me‘a na‘e fai, na‘a ke fēfē ‘i he taimi ko ē na‘e hake ai ‘e fo‘i peau ‘e tolu ko ‘eni?

Visessio: ‘Aho ko ē na‘e hoko ai tsunami na‘aku ‘alu mo hoku ta‘okete ‘oma ō ki tahi. Ma ō fai ‘ema kupenga pea na‘e ‘ikai ke u ongo‘i ‘e au ia he‘ema lue ki tahi na‘e ‘i ai ha mofuike. Ma a‘u maua ki he ‘ulu‘ulu ‘o lī ‘ema ‘uluaki kupenga ‘o ‘osi ia pea talamai ‘e he tama lahi ‘ia au ke ma toe lue ‘o lī mo e kupenga ‘e taha. Ko e fulihi atu ko ē vaka ke to‘o e kupenga taimi nounou pē kuo lililili pē tahi ia ‘oma tētē maua ‘i ‘olunga, ta‘utu pē maua he vaka. Ma ‘alu hake ai pē ‘o afe ki he motu, motu ko ē pea ma toe ha‘u fakahahake maua ia taimi si‘i pē kuo toe pehe mai he na‘e ‘ikai ke u sio au ia ki tahi koia pē na‘e toe pēhē mai “Oiauē ko e peau ‘eni ‘e taha ‘oku ha‘u”, sio atu au ia toe pehe mai ‘e ia fulihi e taumu‘a e vaka ke hanga kiai, ha‘u e peau ‘uluaki hao pē ia ki‘i taimi nounou pē toe ha‘u mo e peau ua toe hao pē toe taimi si‘i pē ki‘i nonga ia pea toe pehe mai ia ‘Oiauē ko e peau lahi ‘eni ‘oku ha‘u pea mafuli e vaka, ko ‘ene ha‘u pē fo‘i peau ma takitaha ma‘ana, pulia au ki lalo ‘ikai ke u toe ‘ilo pē ‘oku ‘alu e vaka ki fē ‘ia.

‘Anau: Taimi ko ē na‘e ha‘u ai e peau hono ua, na‘a mo kei lava pē moua ‘o feinga‘i e vaka?

Visessio: ‘Io na‘a ma kei lava pē maua ‘o fulihi e vaka ‘o hanga ki tahi ‘o hao pē ia pea ha‘u pē ko ē e peau hono tolu ko e peau ia na‘a ma toki takitaha ma‘ana ai. Na‘a ku pehē pē ‘e au ia kuo ‘osi mate ia. Ko e me‘a pē ‘oku te ongo‘i ‘e kita ‘oku te vilovilo pē kita

‘i lalo, ‘osi ‘eku mānava mahalo pē ‘oku ou ‘i he vaeua mālie ‘o lalo mo ‘olunga kou ongo‘i kia au kou toki ‘alu ki ‘olunga ‘ou toki ha‘u ‘o mānava ki ‘olunga, ha‘uha‘u ai pē au ia kou toki ha‘u ‘o piki he fu‘u vavae ‘i lotokolo ‘i he ‘api ‘o Kelemete mo me‘a.

‘Anau: ‘I Hihifo ia?

Visesio: ‘I Hihifo ia, fakasiosio ki tahi ‘oku ‘ikai ke toe ha‘u ha fo‘i peau, hifo ai pē au ia ‘o lele ‘osi ki ‘olunga ki he ‘api Siasi Tonga ‘o nofo ai.

‘Anau: Ko e a‘u mai ko ē ki he ‘aho ni ‘osi e māhina ‘e tolu mei he fakatamaki pea mo e a‘usia ko ē na‘a ke ‘i ai, koehā e tu‘unga ho‘o ongo‘i?

Visesio Losalu: Kai ke u toe nofo au peau ongo‘i pē teu pehē manavasi‘i pe ‘e toe hoko mai ha tsunami pē te u manavasi‘i au pe ‘e toe hoko ha peau pe ‘ikai. Ko e ‘aho pē koia ko e ‘aho fakailifia na‘aku ilifia lahi ai. Mei ai ia ki he ‘aho ‘ikai te u ongo‘i ‘e au ia ‘oku ou ilifia pē te u nofo pea pehē ‘e toe ha‘u ha peau, ‘ikai. ‘Ikai ke u toe manavasi‘i au ia. ‘Osi ia.

‘Anau: Taimi ko ē na‘a mo ‘alu hifo ai he vaka na‘a mo kei tētē pē foki he ‘osi e peau hono ua, koehā ho‘o fakafuofua ki he mā‘olunga e peau koia he‘ene ha‘u pea mo hono mama‘o mei he feitu‘u ko ē na‘a mo kei tētē ai?

Visesio: Na‘e mā‘olunga e peau, ‘ikai ke u lava au ‘o ‘ai hano mā‘olunga e peau ko ‘eni. ‘Ikai ma lolotonga ‘i ‘olunga pē maua ia tupu foki e tahi ia he‘ene ‘alu ‘ana ka ko ‘ene mālohi ‘ana, mālohi ‘aupito ka e ‘ikai ke u lava au ‘o fakafuofua‘i ‘ene mā‘olunga.

‘Anau: Faka‘osi pē, toe ai ha fa‘ahinga tokoni te ke ala fai ki he kakai koē ‘oku te‘eki ke nau a‘usia e fa‘ahinga fakatu‘utamaki ko ē peau kula?

Visesio Losalu: Ko e tokoni pē kapau ‘e toe ki‘i mamālōhi pe ha mofuike, mahalo ko e tuai pē pea fetukutuku ki ha feitu‘u ‘oku toe ki‘i mā‘olunga ange, mahalo ko ‘eku tokoni pē ia.

26. ‘Enisema Kohinoa (43), Falehau

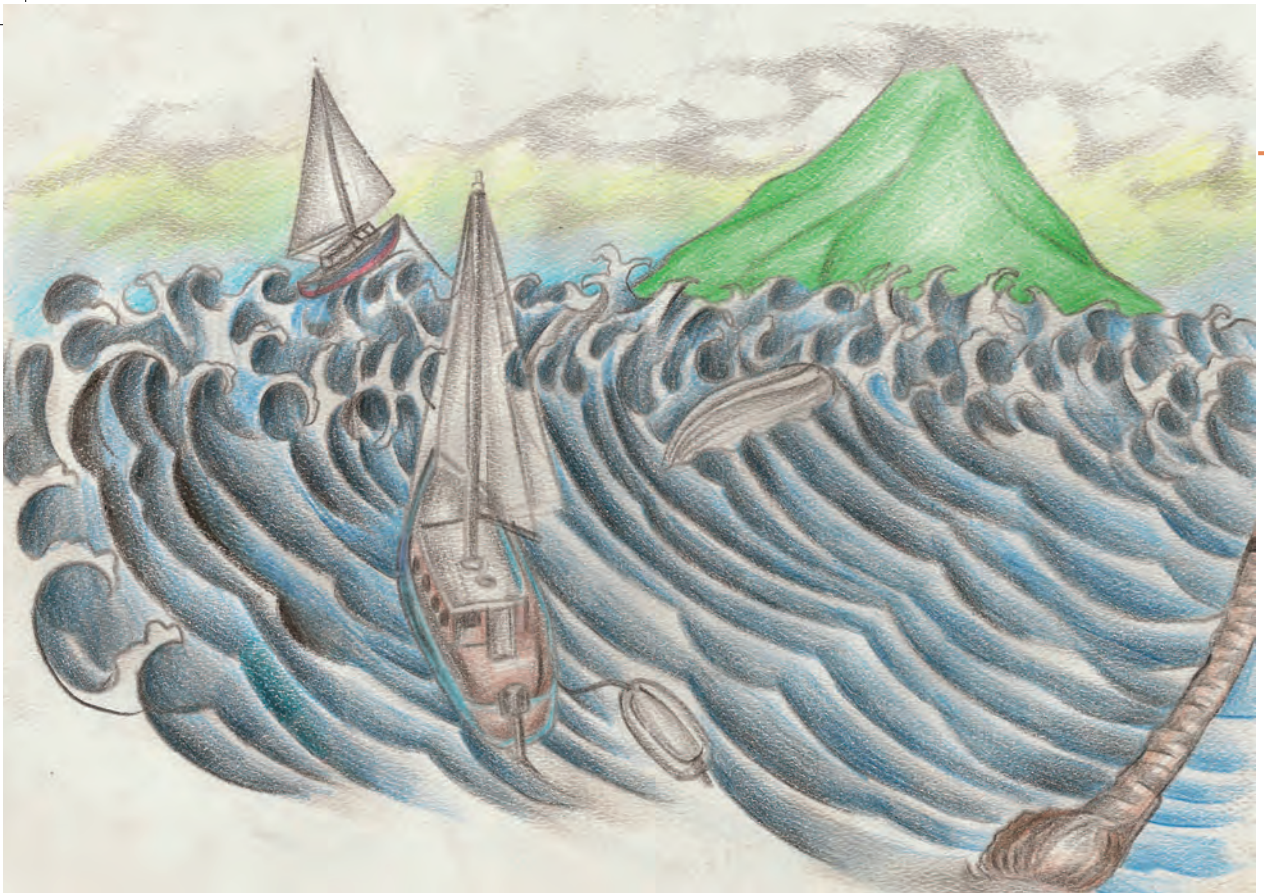
“Kou toe sio atu au ki he mui fonua ‘oku toe ai fu‘u peau ia ‘oku toe mā‘olunga ange ia, ko e peau ia hono tolu.”

‘Anau: Mahino kiate au ‘oku ke kau mo koe he hiki mai ko ē ‘o nofo heni. Koehā nai ‘a e tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a e mo‘ui ko ē ‘a koe mo ho fāmili ‘i he taimi ni, fakahoa ki he ngaahi taimi ko ē ki mu‘a ‘i he hake ‘a e peau kula?

‘Enisema: Ko e tu‘unga ‘i he taimi ni hoku ki‘i fāmili ‘i he‘emau hiki mai ko eni ‘o nofo ‘i uta ni, ‘oku faingofua pē ‘a e me‘a kotoa ‘i hono ma‘u ka ‘oku ‘i ai pē faka‘amu na‘a ‘i ai ha tokoni vave mai ko e ‘uhinga ko e fanga ki‘i fale.

‘Anau: ‘A ia ‘oku ‘i ai ha fakakaukau foki ke fai ha langa, ha langa e fāmili?

‘Enisema: ‘Io, ko e tu‘u he taimi ni, ko hoku fāmili, he ‘ikai temau toe foki ki he feitu‘u

‘Enisema Kohinoa

na‘a mau anga maheni kiai he‘emau nofo ‘i kolo.

‘Anau: ‘A ia ko e ‘uhinga, he ‘ikai ke mou lava ‘o toe langa ha fale? Pē ‘oku toe ‘i ai ha ‘uhinga hangē ko e taimi ni ‘oku mou kei manavasi‘i pē moutolu?

‘Enisema: ‘Io, ‘oku mau kei manavasi‘i ‘aupito mo tailiili ko e ‘uhinga ko e faingata‘a ko ē na‘e hoko. ‘A ē ‘oku mau fakakaukau, ko e tu‘u he taimi ni ‘oku mau nofo tēniti pē, ka ko e fakakaukau ia, ai pē mau ki‘i palepale ke mau unga kiai ‘o toki fakaongoongo ai pē ki ha ‘ofa mai ‘a e pule‘anga, ke langa ha mau ngaahi fale ke mau nofo ai ‘i uta ni.

‘Anau: ‘I ai ha fa‘ahinga palopalema he anga ho‘omou nofo ‘i he mo‘ui, hangē ko e ma‘uanga vai, ‘uhila, pē ‘oku sai pē ia mou fiamālie pē ku mou anga pē kiai?

‘Enisema: Fakafiamālie ‘aupito pē mau nofo ‘i uta ni, ko e ‘uhinga, neongo pē ‘oku te‘eki a‘u mai e ‘uhila ka ‘oku mau maama pē. Nonga pē ‘a e mo‘ui he nofo ‘i ‘uta ni, hangē ko e ma‘u‘anga vai, fiamālie pē.

‘Anau: ‘A ia ko e ‘aho ko ē ne hoko ai e hake mai ko ē ‘a e peau, ko fē feitu‘u na‘a ke ‘i ai, koehā ho‘o ngaue na‘e fai, na‘e ai ha‘o ‘ilo he hoko ‘a e mofuike ‘e hoko ha me‘a pehē?

‘Enisema: Ko e pongipongi ‘aho 30 ‘o Sepitema fakafuofua ki he laine ‘o e taimi 7 pongipongi, na‘a ku ‘i homau ki‘i ‘api ai. ‘A ia ‘oku tu‘u homau ‘api hanga atu ki he holo ko ena ‘a e Uesiliana ko ena ‘i tahi, ki‘i fo‘i tuva ma‘olunga. Pea ‘i he pongipongi koia, na‘e ‘alu hoku hoa mo ki‘i fānau ‘o fai ‘enau fō. Pea ko ‘eku hifo ‘a‘aku ia, hūfanga he fakatapu ki he‘emau ki‘i hoosi, na‘e fā‘ele valevale, ko ‘eku hifo ke ‘omai ki ‘api.

‘Anau: Na‘e ‘i fē hoosi ia?

‘Enisema: Na‘e tu‘u ia ‘i matātahi, tu‘a holo ia ki tahi, ve‘e uafu, fale tute. Pea ko ‘eku hifo atu koia, pea ko e kaila mai ‘a e tamasi‘i ‘e taha, lolotonga ia ‘oku mamaha e tahi. Pea ko e kaila mai e tamasi‘i ‘e taha kia au, ke u sio ki he tahi, ‘oku lolotonga koia ‘oku hu‘a mai e tahi ia, lolotonga ‘oku mamaha e tahi. ‘A ia ha‘u pē tahi ‘o a‘u mai ki hono ngata‘anga totonu ‘o e tahi pea toe foki ia. Ko ‘ene toe foki koia, fakafuofua pē mahalo mei heni pē ki he fu‘u fau ko ē, pea taimi nounou kuo tupu e tahi ia. Tupu e tahi ia ki ‘olunga ‘o ‘alu ia ‘o ‘ova ia he funga uafu, ka na‘e ai ki‘i vaka na‘e ‘ai kemau ‘alu ai fai ‘emau uku mokohunu he pongipongi koia. Pea u tu‘u ai pē au sio ki hē. Taimi nounou, hei‘ilo pe kuo lava ha miniti ‘e tolu kou sio atu ki tahi, ku ‘i ai ongo ki‘i ‘iote ‘e ua ai, mo e ha‘u fo‘i peau, ‘oku ou kei tu‘u pē au ‘i tahi.

Ha‘u fo‘i peau ‘o ‘alu e ‘iote ki ‘olunga, ha‘u ia hake mai he funga uafu ‘o fulihi ki‘i vaka ko ē ‘a ē na‘e ai ke mau ‘alu ai. Pea ha‘u ki‘i peau koia pe au ha‘uha‘u ai pē au ki homau ‘api, kau kaila mai ki hoku finemotu‘a mo ‘ema ki‘i fānau ke nau lele, kae tuku au keu feinga‘i mai ‘emau ki‘i fanga monumanu. Pea nau lele leva kinautolu mo ‘eku ki‘i fānau pea taimi koia, nau ha‘u pē ‘o a‘u mai ‘ikai keu toe tokanga ki ha me‘a pea ko e taimi koia na‘e foki ki‘i fo‘i peau, nau toe ‘alu ai pē au he fo‘i peau ki tahi.

‘Anau: ‘A ia na‘e ‘osi ma‘u koe he fo‘i peau?

‘Enisema: Pea u ‘alu ai pē he fo‘i peau ki tahi o tu‘u ai ‘i he hala pē.

‘Anau: Peau hono ua ia?

‘Enisema: ‘Uluaki pē. Pea ko e ha‘u ko ē hono ua, pea u toe ha‘u ai, luelue mai au ai he fo‘i peau hono ua, ha‘u au a‘u mai ai ki he falelotu ko ē ‘o e Uesiliana ‘i loto kolo, pea kamata ke foki e fo‘i peau hono ua. Pea u ki‘i kamata foki ai pē, luelue pē au ia, ‘ikai pehē ke ma‘u au he peau.

Nau lue koia mahalo ne ngata ‘ia au hē. Ko ‘eku tokanga ki he‘eku ongo mātu‘a, na‘a na nofo pē mo naua ‘i lalo ka na‘e ikai ke u hanga ‘e au ‘o ‘ilo‘i na‘e ‘osi ave ia. Pea ko e fē ko ē ‘eku hifo atu ‘o a‘u ko ē ki homau ‘api, fo‘i mangatolu, kou toe sio atu au ki he mui fonua ‘oku toe ai fu‘u peau ia ‘oku toe ma‘olunga ange ia, ko e peau ia hono tolu, ‘ikai ke u ma‘u ki hono fakafuofua hono ma‘olunga ko ē ‘o e peau, ‘ene ha‘u ko ē ‘a e peau. Pea u tu‘u pē ‘o sio. Pea ‘i he taimi ko ē ‘ene fa‘aki mai ki he fu‘u telie, ‘a ena ko ē ‘i uafu, ko e taimi ia na‘a ku toki lele mai ai. ‘O lele mai ‘a ia ‘o ha‘u ‘o tu‘u ‘i he ngata‘anga ‘o e peau.

Ha‘u e fo‘i peau ia koia ‘o ngata ‘i he tu‘a kolo pē, ‘oku ai e kakai ‘oku nau tu‘u ai ka ko au pē nau taupotu mai ki he peau. Pea ko e ha‘u fo‘i peau koia ‘o tu‘u, ‘o ‘auhia mai ai ‘eku tangata‘eiki ai, ma‘u ia he peau, pea ko ‘eku lele atu kiai ‘o kaila atu pē ‘oku fēfē pea kaila mai ku tangata‘eiki ku sai pē, pea u ‘eke atu pē ko fē ‘eku fa‘ēe, pea talamai ‘e ia, kuo‘osi‘ave ia. Pea ko e taimi ko ē na‘e foki ai e peau, foki ai pē au ia, luelue ai pē he ‘alu ‘a e peau ki tahi.

‘Anau: Na‘e mālohi e me‘a na ne vilohi koe, pē na‘e foki lelei pē?

‘Enisema: ‘Ikai, foki lelei pē au ia ka ko ‘eku tangata‘eiki pē na‘e vilohi mai ia, na‘e ma‘u ia ‘i he peau, peau hono ua ‘o ‘omai ai pē, ha‘u mo hono tolu, ma‘u mai ai pē ‘eku tangata‘eiki ‘a‘aku ‘o ‘omai ai pē ia a‘u mai ki he feitu‘u ko ē nau tu‘u ai, ‘a ia ko e peau tolu ia, ‘oku ‘asi hake ko ē ‘eku tangata‘eiki he ngata‘anga ia ko ē ‘o e peau tolu.

'Anau: 'I fē 'ia ia, hala?

'Enisema: 'Io, 'ova mai ia he falelotu ki he fo'i mui kolo ki heni, 'a ia, tu'a kolo ki heni 'a e kolo, ngata'anga ia e kolo. Pea foki ko ē 'a e fo'i peau pea u foki ai pē au ia ki tahi, foki ai pē au koia, kuo 'ikai toe 'i ai ha peau ia, 'osi 'a e peau ia.

'Anau: 'A ia na'e 'ikai ke ke lavea?

'Enisema: 'Ikai, 'ikai ke ai ha palopalema 'e hoko mai ka au, he ko e 'uhinga 'oku feinga ki hoku ongo mātu'a ka kou 'osi fekau au ia hoku mali mo 'ema ki'i fānau ke nau lele kinautolu kae tuku keu fienga. Pea 'i he taimi ko ē na'e 'osi ai e peau, fai 'eku fakamā'opo'opo ko ē 'eku fanga ki'i monumanu, hala ke mole ha ki'i monumanu 'e taha, maau kotoa pē.

'Anau: Ka na'e ma'u pē nautolu he peau?

'Enisema: 'Io, na'e ma'u pē nautolu he peau, ka na'e 'ikai pē ke ai ha me'a 'e hoko ki homau fāмили, kae'uma'ā 'eku fanga ki'i monumanu. Ko homau ki'i fale pē na'e 'auha kotoa.

'Anau: Taimi ni lolotonga ko eni ho'omou nofo mai ko ē heni, koehā fa'ahinga ongo 'oku 'ia koe? 'Oku 'osi matafi atu 'a e ongo'i teteki ko eni mo e me'a mei he peau kula, koehā tu'unga 'oku 'i ai ho'o ongo'i?

'Enisema: 'Io, mālō 'aupito. Ko e tu'u ko ē he taimi ni, kuo 'osi mole atu 'a e ongo koia e faingata'a na'a mau fepaki mo ia, ngata pē heku ki'i leka tangata si'isi'i mahalo 'oku ta'u 5, ngata pē ai koia pē eni, 'oku kei fai e hoha'a ke mau kei nofo pē 'i uta. Hāngē ko e taimi 'oku mau lotu pongipongi ai, 'oku ou fua pē mei 'uta 'eku ki'i leka pē, 'ave pē 'o fakalotolahi'i ki he lotu pongipongi pe ko ha me'a pē 'oku vili mai pē kia au ke mau foki pē ki 'uta.

Na'e ha'u pē kau taki lotu 'o 'a'ahi holo ki he ngaahi ako, 'o fai pē hono fakalotolahi'i 'o kau ai 'eku ki'i leka. Pea ko e tu'u 'i he taimi ni, 'oku ua pē 'a e fakakaukau 'eku ki'i tamasi'i mahalo ko 'ene sio tonu ko ē he faingata'a. Ai taimi ni'ihi 'oku ne talamai ke mau ha'u ki uta ni, ai taimi ni'ihi 'oku ne talamai ke mau 'i kolo, pea ko 'emau 'ātunga pē ē. Ka kuo 'osi fakapapau'i hoku ki'i fāмили, temau nofo pē 'i uta ni he koe'uhi, he ko e 'api ko ē 'oku mau 'i ai ko e 'api pē 'o mautolu, temau nofo pē ai, he 'ikai temau toe foki ki kolo.

'Anau: Faka'osi pē, 'oku ai ha fa'ahinga liliu 'i he ngaahi polokalama ngāue faka'aho 'oku fakahoko 'i uta ni, ai hano faikehekehe mo e ngaahi polokalama faka'aho ko ē kimu'a?

'Enisema: 'Io, 'oku ai ki'i liliu 'a 'emau nofo 'i kolo mo e polokalama 'emau nofo 'i 'uta ni. 'Oku ki'i fakalata ange 'a 'emau ki'i polokalama 'i 'uta ni, 'uhinga 'oku malavalava ai 'emau ki'i ngāue, hangē ko 'emau ki'i fo'i me'atokoni, ke tokonaki pe ha ki'i fo'i me'akai ko e 'uhinga ko 'emau fononga mo hoku ki'i fāмили ki he kaha'u pea 'oku fakalakalaka 'aupito 'emau nofo 'a mautolu 'i 'uta ni.

'Anau: Fakalata pē'oku vāvāofi.

'Enisema: 'Io, vāofi 'aupito ko homau 'api ē 'oku tu'u mai ko ē, fu'u mango ko ē.

'Anau: Faka'osi pē, koehā ha fa'ahinga fale'i te ke ala fai 'e ala tokoni kiate au pea mo e

kakai kehe 'i Tonga ni 'oku te'eki kemau sio ha palopalema pehe ni, ha fakatamaki pehe ni, ke tokoni kia kimautilu ka hoko ha toe peau kula ange 'i he kaha'u?

'Enisema: Ko 'eku fale'i pē 'oku fai kiate kimoutolu koe'uhi ke mātu'aki teuteu pē. Sai ange pē tau sinaki teuteu ki ha toe hoko mai ha faingata'a. Ko e me'a pē 'oku totonu ke tau fai, tau lotu pē ke lahi kole pē ki he 'Otua ke tokoni'i kitautolu, pea 'omi pē ha ngaahi faingamālie kapau 'e hoko mai ha ngaahi fakatamaki, kuo tau 'osi tokateu pē ke tau hola ki ha feitu'u te tau hao kiai mo hotau ngaahi fāmili.

27. Mikaele Minoneti (52), Falehau

'Anau: Fakamālō atu 'i he ma'u 'a e faingamālie, mahino kiate au na'e kau ho fale 'i he uesia ka na'e 'ikai ke kau 'i he faka'auha 'aupito, te ke lava fakamatala koehā e tu'unga 'oku'i ai e uesia koia?

Mikaele: Ko e pongipongi ko'eni na'e kau 'eni ha pongipongi faka'ofa mo'oni 'i he pongipongi ko'eni, 'a 'eku a'usia ha fa'ahinga ongo fakailifia na'e te'eki ke 'i ai ha fa'ahinga ongo pehē kimu'a temau fanongo ai hangē ko e tu'unga na'e hoko 'i he pongipongi ko'eni 'a e mofuike, ko e toki a'usia

eni he fonua ha fa'ahinga mofuike lahi pehē 'i he pongipongi ko'eni. Pea fai atu pē 'o 'osi e mofuike pea na'a ku hū au ko 'eku 'alu ki he vao 'o 'omai ha tokonaki ma'a hoku fāmili 'i he 'aho koia. Ko e taimi tatau pē 'eku hū ki tu'a kuo kamata ke u fakatokanga'i ki homau kaungā'api 'a e nau lele ki he matātahi ko e fie'ilo ki he me'a 'oku hoko. 'A ia ko e feleleaki koia ta ko ē kuo nau 'osi sio ki he feitu'u 'oku ha'u mei ai e peau mei he feitu'u 'i Tafahi 'a ia ko e fakatokelau 'o Niuatoputapu ni 'oku ha'u mei ai e peau. Pea na'a ku lele mo au ko e fie'ilo sio atu ko e fakapulipuli hifo ia e uafu ko e ngoto ia he 'uluaki peau, 'o ha'u pē 'a e fo'i peau ko 'eni 'o fakalahi mai he hala pule'anga 'o e feitu'u matātahi na'a ku 'i ai. Peau kaila ai ki hoku hoa na'e fai 'ene fohi lo'akau ke nau ngaue kemau hola ki he vao he 'oku hake 'a e peau kula 'i he fonua ni. Pea ko e me'a pē na'aku ma'u kiai ko e lele 'a e finemotu'a mo e toenga e fānau pea mo au foki na'a mau feinga leva ke mau hola he vave taha ki 'uta. Pea na'a mau lele atu pē pea na'aku mu'omu'a pē mo e fānau ka e muimui ange e hoa pea na'a mau a'u ki he ngata'anga ko ē 'o e kolo, 'a e matapā e 'ā fonua na'e 'i ai, toe tu'u mai ko e fie'ilo mai ki he hoa pē kuo 'osi ofi ange peau sio mai kuo 'osi a'u ange ki he feitu'u na'a ku 'i ai pea u tu'u ai 'o sio mai ki he falelotu 'o e Siasi Tonga Tau'atāina 'oku hanga hake pē ki he feitu'u na'a mau lele ai, 'oku a'u ange 'a e tahi kiai, ko e kamata ia ke holofa hifo e fale pea mau toe tafoki mautolu ia 'o lele.

'Anau: 'A ia ko e fo'i ha'u koia, ko e peau hono ua ia?

Mikaele: Ko e peau faka'osi ia na'e ha'u hono tolu ia 'a ia na'e a'u hake ia ki he ngata'anga 'o e 'ā 'o e fonua, ngata'anga ia 'o e kolo.

'Anau: 'Anenai ni 'i he 'eta fakamatala 'anenai na'a ke lava koe 'o vakai ki he ha'u ko ē 'a e peau hono tolu 'i he muifonua, 'e lava ke ke toe fakamatala 'a e konga koia?

Mikaele: 'A ia ko e 'uluaki peau na'e a'u mai ia ki he hala pule'anga pea mau sio ai ko

eni ki he toe peau ia ko ē na'e lahi mai 'ene ha'u 'a ia na'e muimui mai 'o ha'u ia koia 'o ngoto 'aupito e uafu, puli 'aupito e uafu 'ikai ke toe 'i ai ha uafu ia ai. Pea mau tafoki mautolu 'o lele 'o 'alu, pea ko 'emau a'u mai mautolu ki he ngata'anga e kolo pe au toe vakai mai koē ki mui 'a ia ko e peau 'eni kuo 'osi a'u mai 'eni ki he 'api Siasi Tonga. Pea ko 'eku fakafuofua kiai 'e fakalakaange e peau ia 'o a'u mai ki he feitu'u na'a mau tu'u ai. Pea mau lele mautolu mei ai 'o puli mei kolo ni kai ke toe fai ha sio ia ki he ngata'anga 'o e peau 'ene 'aluange pea mau ō mautolu ki he mo'unga 'o nofo ai pea 'osi nai ha houa 'e taha mei ai kou toe hifo mai ē ki kolo ni 'o vakai mai ki kolo ni pe koehā e tu'unga 'oku'i ai 'a kolo ni. Pea na'a mau a'u mai ko ē ki kolo ni 'oku hangē ange 'a kolo ni ia ha fonualoto, 'auha e ngaahi nofo'anga 'ikai ke toe 'i ai ha feitu'u ke fai ha nofo ai neongo na'e kei ai 'e ki'i faingamālie hoku ki'i fale na'e 'ikai ke 'osi 'aupito, na'e to'o e kongka ka e kei toe pē kongka keu foki mai 'o nofo ai.

'Anau: Koehā e tu'unga 'oku'i ai ko ē he 'ahoni? Koehā tu'unga ko ē 'oku'i ai ho'o ongo'i ki he mo'ui ko ē 'oku ke ma'u, mo e ngaahi ngāue faka'aho 'oku fakahoko fakahoa ki he ngaahi taimi kimu'a na'e tō mai ai e peau?

Mikaele: Talu 'emau nofo mai mei he taimi ko ē na'e tō mai ai e peau a'u mai ki he 'aho ni na'e te'eki ke mau ma'u 'e mautolu ia ha fu'u fiemālie fekau'aki mo e anga 'emau nofo he kolo ni. 'Oku mau kei nofo pē 'i kolo ni 'i he taimi ni ka 'oku mau kei nofo pē mo e tailiili he taumaiā 'oku pehē 'oku hao e mofuike 'o 'osi atu ha uike 'e fiha 'ohovale pē kuo mofuike po'uli mai ha pō pea 'oku tu'u lele pē 'a e toenga 'o e me'a. Ko e amanaki pē ke mau mohe ha pō kuo talamai 'e he hoa ke mau ō mautolu ki 'uta 'o langa ha palepale ai ke mau ō 'o nofo ai. Kuo faka'au ke lahi ange 'ene ilifia 'ana 'i he mohe 'i homau 'api 'i he po'uli kuo ngalulu mai 'a e mofuike pea kuo 'ikai ifo 'a e tokoto 'i 'api fiema'u ke ō ki ha feitu'u 'e taha 'oku malu.

'Anau: 'A ia 'oku a'u mai ki he 'aho ni 'oku te'eki ke fu'u lava ke mole fēfē atu e ongo koia na'e ma'u?

Mikaele: Koia, te'eki ke lava ia ke fu'u mole 'a e ongo koia 'iate kimautolu ko ē heni.

'Anau: Faka'osi pē, koehā ha'o fa'ahinga fale'i te ke ala tokoni ai ki he toenga e kakai ia 'o e 'otu Tonga ni ka faifaiange pea toe hoko ha fa'ahinga fakatamaki pehe ni pe ko e tuku mai ha fa'ahinga fakatokanga ki ha peau kula?

Mikaele: 'Io, ko e 'uluaki pē 'o e me'a 'oku fai kiai e tokanga fekau'aki mo ha fakahaofi ha fa'ahinga kakai pehe ni 'a ia ko 'etau sio pē, ko e fakamo'oni pau pē hangē ko'eni ko e mofuike 'oku fa'a talaki mai pē 'i he letiō 'a e fakatokanga peau kula pe ko ha tsunami 'i he 'otu Tonga ni. Ka 'oku fai pē 'a e tokanga mo e teuteu ki he ngaahi me'a pea hangē ko'eni kuo hoko ia 'i Niuatoputapu ni 'i he 'aho ni kuo hoko ia 'o hake e peau ko 'eni na'a tau tala kiai 'aho kuohili ka tau pehē pē ko e muna pē. 'I he 'aho ni kuo fai e tu'u teki pea mo e ngāue 'a e motu ni ia kiai ko 'ene ngalulu mai pē ha mofuike ia kuo 'osi ngaue pē 'a e tokotaha kotoa ia 'i Niuatoputapu ni ke lele ia ke hola ki he mo'unga. 'Oku tataui ai pē ia pe 'e hoko mai ha peau pē 'ikai ka ko 'ene hoko mai pē ha me'a kuo te sio kita mo fanongo ki he toenga kotoa e kolo ni mo e fonua ni kuo nau 'osi teteki pē kinautolu ia pea te'eki ke hoko mai ia kuo 'osi fetāngihi e fānau ia pea ko e me'a pē 'oku kole kiai ke nau feinga 'i he ngaahi hala 'oku lelei ke 'ave e fānau ke nau 'alu ki ha feitu'u te nau 'alu ai 'o nofo malu, 'a ia ko e hola pē ki he mo'unga 'o feinga pē ki he mo'unga ki ha feitu'u mā'olunga ange ke si'i hao kotoa kiai e toenga e fāmili.

Sālōni Maea

28. Sālōni Maea (27), Falehau

“Ai ke u kamata hifo ki lalo mo ‘eku fanongo ki he tangi mo e kaila ke lele he ko e peau eni ‘i mui, mo ‘eku sio atu ki hoku tuofefine ‘oku ta‘alo mai ke mau lele. Pea na‘aku lele leva au ka e li‘aki nautolu.”

‘Anau: Na‘e kau mo homou ‘api ‘i he uesia? Uesia lahi?

Sālōni : ‘Io, ko e ‘api ko eni ‘eku ongo mātu‘a na‘e kau mo ia he uesia.

‘Anau: ‘A ia ko ē ‘oku mou nofo ai?

Sālōni : ‘Io.

‘Anau: ‘I Falehau pē mo ia?

Sālōni: ‘I Falehau.

‘Anau: Uesia lahi ‘aupito, na‘e toe lava hano fakalelei‘i?

Sālōni: Na‘e ‘ave ia he peau e fale.

‘Anau: ‘A ia ko e taimi ni mou kau mo moutolu he hiki mai ki ‘olunga ni?

Sālōni: ‘Oku mau kau mo mautolu he nofo ko eni ‘i ‘uta ni.

‘Anau: Koehā ho‘o ongo‘i ho‘o vakai ki he anga e nofo ko ē heni, ‘i he tu‘unga fakafiemālie, ala ma‘u e ngaahi me‘a kotoa ‘a e me‘atokoni, ngaahi fiema‘u hangē ko e vai, vala, me‘akai, me‘ainu mo e ngaahi me‘a pehē? Koehā ho‘o fakahoa e tu‘unga ‘oku ‘i ai e ngaahi alā me‘a koia?

Sālōni: Ko e tu‘u ko eni ‘oku ‘i ai pē ki‘i palopalema ‘i he‘emau nofo koia ‘i ‘uta ni ko e ‘uhinga ko ‘emau ma‘u‘anga vai. ‘Oku mau fetuku vai pē mei kolo ngaahi tangikē mo e ngaahi hina vai pē, ‘o fetuku mai pē mei kolo ‘a ‘ia ko e palopalema ia ‘o ‘emau ‘omai ‘o nofo ‘i ‘uta ni.

‘Anau: Fēfē ‘a e tu‘unga ko ē ‘oku ‘i ai ho‘omou mo‘ui ‘i he taimi ni talu ange mei he ‘osi ko ē ‘a e manavasi‘i, pe kuo ‘osi kamata ke tolona atu ‘a e ngaahi ongo ia koia?

Sālōni: Ko ‘ene tu‘u ko ē he taimi ni ko mautolu ko eni ‘i ‘uta ni mo‘oni ‘oku mau kei teteki pē, taimi ko ē na‘e hake mai ai e peau pea ‘oku kei fai pē manavasi‘i ia ‘i he foki koia ki kolo toe hake mai ha peau. Ko kinautolu ko ē ‘i kolo ‘oku nau nofo pē mo fakaongoongo ki he ngaahi tofi ko ē ‘a e puleanga, ke fai mo feinga ke lava ka nau hiki mai mo kinautolu he ‘oku kau pē mo kinautolu he manavasi‘i.

‘Anau: ‘A ia ko e taimi ni, ‘oku ‘i ai ha fakakaukau ke mou toe foki ki lalo pē ‘oku mou fakakaukau moutolu ko e langa ai pē ‘i ‘olunga ni pē ko e tali fakaongoongo pē ki he pule‘anga?

Sālōni: Ko ‘emau nofo ko eni ko ‘emau tali fakaongoongo pē ki he pule‘anga.

‘Anau: Fēfē ho‘o manatu ko ē ki he ‘aho ko ē na‘e hake mai ai e peau? Na‘a ke ‘i fē koe ‘i he taimi koia?

Sālōni: ‘I he fakafuofua ki he toe kuata ki he fitu (6:45) pongipoingi 30 Sepitema 2009, na‘a ku kei mohe au hoku mohe‘anga mo e lulu ko ē ‘a e mofuike ka ko au pē mo hoku tuofefine mo ‘emau kui na‘a mau nofo, pea mo ‘eku fanongo ki he kaikaila e finemātu‘a ke lele he ko e peau. Ko e me‘a pē na‘e taupotu ki hoku ‘atamai ke u lele ki he‘emau ki‘i motu‘i me‘alele, ko e pasi. Na‘u fekau leva hoku tuofefine ke feinga‘i mai ongo vaivai ki he matapā, pea u lele atu au ko ē ki he pasi, ‘osi fonu mai pasi ia he kau leka ako pea mo e finemātu‘a.

‘Anau: Na‘e tau pē pasi ‘i ‘api?

Sālōni: Tau ia he ‘api kehe ia, fakafuofua ia mahalo ki ha mita ‘e teau mei ‘api kiai. Holomui mai ki hala, ‘oku kei fai pē heka ia. Fakafuofua ki he kau pasese nau ‘alu mo ia ko e pasese ‘e toko tolungofufu tupu, meimei fangofulu, kauleka pea ‘i ai pē mo e finemātu‘a mo e mātu‘a ai. Na‘a mau lele mai ‘o tu‘u homau ‘api, ‘a ia ‘o ‘osi fakaava au hoku matapā keu hifo, ‘osi tu‘u mai e ongo vaivai ia he matapā ko eni homau fale. ‘Ai ke u kamata hifo ki lalo mo ‘eku fanongo ki he tangi mo e kaila ke lele he ko e peau eni ‘i mui, mo ‘eku sio atu ki hoku tuofefine ‘oku ta‘alo mai ke mau lele. Pea na‘aku lele leva au ka e li‘aki nautolu.

‘Anau: Na‘e ai ha me‘a ne hoko ki he ongo vaivai?

Sālōni: ‘Ikai. Ne ha‘u pē peau o ‘alu ka na hao pē mo naua.

‘Anau: ‘A ia ne faingamālie pē?

Sālioni: Faingamālie pē.

‘Anau: ‘A ia na‘a mou lele mai heni?

Sālioni: Ha‘u pē fō‘i hala ko ē .

‘Anau: Hala ko ē na‘a mau ha‘u ai? ‘O ha‘u ai ki ‘olunga ni?

Sālioni: Ha‘u ai o ‘alu ki ‘olunga.

‘Anau: ‘Alu moutolu ki ‘olunga? Koehā ‘e ongo‘i na‘e ‘ia koe he taimi koia? Tautefito ki he taimi na‘a ke faka‘uli ai he pasi mahino kia koe ko e mo‘ui ‘a e tokolahi na‘e makatu‘unga pē ia koe?

Sālioni: Ko e me‘a ko ē nau ongo‘i, taha ‘eku sio ki heku ongo vaivai pea mo hoku tuofefine, pea na‘e toe fakalotolahi mai pē hoku tuofefine mo ta‘alo mai ke u lele he ‘oku ‘osi kaikaila pē ‘a e kakai ko e peau eni ia ‘i mui. Na‘a ku sio ki tahi, sio mai ki homau ‘api, sio ki tahi, sio mai ki homau ‘api.

‘Anau: ‘A ia ko e peau ‘uluaki ia?

Sālioni: ‘Uluaki ia.

‘Anau: Na‘a ke toe lava sio ki he peau hono ua mo e peau hono tolu?

Sālioni: ‘Ikai.

‘Anau: Koehā ha fa‘ahinga fale‘i te ke ala fakahoko, ‘e ala tokoni ki ha toenga kakai ko eni ‘i Ha‘apai, Vava‘u, mo Tongatapu mo e Niua ‘e taha, kapau ‘e toe hoko ha me‘a pehē, koehā e me‘a ‘oku taupotu taha mai?

Sālioni: Me‘a taupotu tahā pē, ko ‘ene mahino pē ko e peau kula, fakato‘oto‘o taha, feinga ki he feitu‘u ‘oku mā‘olunga, ‘oua toe tokanga ki he ngaahi veve mo e me‘a noa‘ia feinga leva he vave taha ki ha feitu‘u ‘oku mā‘olunga koia pē.

‘Anau: ‘Oku toe ‘i ai ha me‘a kehe ‘oku fie tākaki mai?

Sālioni: ‘Oatu ha pōpoaki talamonū ta‘u fo‘ou ko eni ki he kāinga Niuatoputapu kotoa pē ‘oku ‘ikai ke nau lava mai ki he ngaahi ‘aho koia ‘o e ta‘u ni, ‘oatu ‘a e ‘ofa lahi kiate kimoutolu mahalo koia pē mālō.

29. Malieta Tevesi (16), Falehau

‘Anau: Ko e ‘aho ko e na‘e hake mai ai ‘a e peau kula ki Niua ni na‘a ke ‘i fē ‘ia, koehā ho‘o me‘a na‘e fai he taimi koia?

Malieta: ‘Io mālō, na‘e ha‘aki mai ‘a e peau na‘a ku kei ‘i homau lotofāle ‘o teuteu ki he ako pea fanongo ki he kakai he‘enau kaikaila ko e ki he peau kula pea u lele mai ki tu‘a pea u sio atu ‘oku ha‘u ia ‘i tahi pea u lele mai leva ‘o heka ki he pasi ‘o ‘alu ai ki mo‘unga.

‘Anau: ‘A ia na‘a ke kau koe he lele mai ‘o heka ki he pasi ‘i he taimi koia kuo‘osi lele

pasi pe 'oku kei tau pe he 'api ko e na'e tau ai?

Malieta: Na'e kei tau pe pasi.

'Anau: Na'a ke heka 'i ai kuo 'osi tokolahi 'a e kakai ai?

Malieta: 'Io 'osi tokolahi 'aupito ia.

'Anau: Na'a ke lava 'o sio ki he peau hono ua pe ki he katoa 'a e fo'i peau 'e tolu na'e ha'u?

Malieta: Mahalo ko e peau 'uluaki pe mo e peau hono tolu na'a ku sio kiai.

'Anau: Na'a ke sio mei fē 'ia, loto pasi?

Malieta: 'Io

'Anau: Koehā 'a e me'a na'a ke sio kiai he taimi ko e na'e ha'u ai 'a e peau koehā hono lanu mo e fotungā. Na'e ha'u mo ha fale pe ko ha 'ulu'akau, te ke lava 'o fakamatala mai koehā 'ene fotunga mo 'ene ma'olunga pea ko e taimi koia 'oku lele 'a e pasi 'i fē 'ia?

Malieta: 'Io na'e lolotonga ko e lele 'a e pasi pea u sio mai ki he peau 'oku si'isi'i pe 'o 'ikai fu'u ma'olunga 'aupito ka 'oku 'osi 'aluange ia mo e fale pea mo e 'ulu'akau ka 'oku hangē ko e 'oku mei lanu 'uli'uli.

'Anau: Koehā 'a e ongo'i na'e 'ia koe 'i he taimi koia?

Malieta: Nau ilifia au ia.

'Anau: Na'a ke 'osi 'ilo kimu'a fekau'aki mo e peau kula.

Malieta Tevesi

Malieta: 'Ikai.

'Anau: Taimi ko ē na'a mou lele mai ai he pasi he fo'i hala ko 'eni, koehā 'a e ongo'i 'ia koe he taimi ni?

Malieta: Te'eki pe ke mato'o atu 'a e ilifia ia.

'Anau: Toe 'i ai ha me'a kehe ke fie tanaki mai?

Malieta: 'Ikai.

30. Foloana Nau (10), Falehau

'Anau: Koeha ho'o me'a na'e fai he 'aho na'e to mai ai 'a e peau kula?

Foloana: Ko e me'a nau fai, nau fanongo ki he kaila holo 'a e peau kula pea u lele mai 'o lele ki he pasi 'i he'ene hau ko e mei he tau'anga, nau lele mai o heka ki ai pea na'e tokolahi 'aupito.

'Anau: Na'a ke lava sio ki ha fo'i peau?

Foloana: Ko e peau 'uluaki pe nau lava sio kiai.

'Anau: Koehā 'a e ongo'i na'e ia koe he taimi ko ia?

Foloana: Na'a ku ongo'i ilifia.

'Anau: Taimi koia na'a ke lele mai ai 'o heka ki he pasi, na'e 'i ai ha kauleka kehe pe ko ha ni'ihī kehe na'a mou lele mai mo ia ki he pasi?

Foloana: 'Io

'Anau: Na'e tokolahi 'a e kakai na'e 'i ai?

Foloana: 'Io na'e tokolahi 'aupito.

'Anau: Taimi koia na mou a'u ai ko e ki 'olunga ki he mo'unga na'e ha hono fuoloa ho'o nofo ai pea ke toki foki mai 'o sio ki kolo ni?

Foloana: Nau a'u pe ki mo'unga pea u fanongo hifo ki he kaila ange ke mau hifo ki lalo, na'a 'ohovale pe kuo to hifo ha maka 'o tata'o kimautilu.

'Anau: Pe koehā?

Foloana: Na'a tō hifo ha maka 'o tata'o kimautilu.

'Anau: Pea na'a mou toe foki ki kolo ni?

Foloana: 'Osi pe ko e peau kula pea mau ō mai leva ki kolo ni.

'Anau: Efiāfi pe ia?

Foloana: 'Io, efiāfi.

'Anau: Na'e kau homou fale he 'auha ko e 'i he tsunami?

Foloana: 'Ikai.

'Anau: Na'e hao pe ia?

Foloana: 'Io.

'Anau: Faka'osi pe, koehā 'a e ongo 'ia koe he taimi ni?

Foloana: Kou teteki pe au ia he ilifia he peau kula.

31. Manuake Fakaanga (39) Falehau

'Anau: Kataki pe mu'a ko e taimi ni ko ho'omou hiki mai ko e 'o nofo 'i heni, toe 'i ai ha fakakaukau ke mou foki 'o langa homou 'api ko ē 'i kolo pe ko ho'omou fakakaukau ke mou lili ai pe moutolu heni?

Manuake Fakaanga: Ko e fakaukau ko ē 'a mautolu he taimi ni, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha taha toe fie foki ki kolo 'i he fanau, ka koau, 'oku 'i ai pe 'eku fakakaukau ke u foki ki kolo. Ko e tu'u he taimi ni ki he hoa mo e fanau, 'ikai ke nau toe fie foki ki kolo pea 'oku fai pe fakakaukau kapau 'e ma'u ha kongā'api 'i 'uta ni, mahalo pe temau 'i ai, ka ko kolo 'oku kei tu'u ta'epau ke fai ha foki kiai.

'Anau: 'A ia 'oku mou kei ilifia pe?

Manuake Fakaanga: 'Io, kei ilifia pe kau leka ia he foki ki kolo.

'Anau: Fēfē homou nofo 'i 'uta ni 'i ai ha fa'ahinga liliu he anga homou ngaahi ngaue faka'aho na'a mou fa'a fakahoko 'i kolo kimu'a?

Manuake Fakaanga: 'Io, ko 'emau nofo ko e 'i 'uta ni, 'oku 'i ai 'a e liliu hemau nofo ko e 'i 'uta ni, he ko e 'uhingā ko 'emau nofo ko e 'i kolo, 'oku mau 'ā pe 'o fai ngaahi ngāue kehekehe hangē ko e ngaahi 'a e lou'akau, lalanga, ka ko e omi ko e ki 'uta ni, mau 'ā pē 'o fei me'atokoni pe ko e ha pe mau ki'i ngaue 'oku lava 'i 'uta ni, pea mau ma'u pe ha malōlo.

'Anau: Kou lave'i foki ko e kongalahi 'o e lou'akau 'oku auha?

Manuake: 'Io.

'Anau: 'I homou nofo ko 'eni, 'oku 'i ai ha fa'ahinga fakakaukau 'ia moutolu mo e finematu'a ko ē 'oku mou 'i 'uta ni ke fai ha tō lou'akau?

Manuake: 'Io 'oku 'i ai pe fakakaukau kiai ke fai ha tō lou'akau uhingā he ko e lou'akau koia pe 'oku ma'u ai 'emau mo'ui 'i Niua ni. Pea 'oku fai pe fakakaukau kiai ke kamata pe he ta'u ni, 'osi pe uikelotu ko 'eni pea fai leva ha tō ha ki'i fu'u lou'akau ke hoko atu kiai 'a e lalanga.

'Anau: 'Oku 'i ai nai ha fa'ahinga faingata'a 'o e anga 'o e nofo ko 'eni mo e fanau, 'i he anga hono feau ko 'eni 'enau fiema'u faka'aho fakahoa ki he taimi ko ē na'a mou kei 'i lalo ai?

Manuake Fakaanga

Manuake: Ko 'emau nofo koe 'i lalo 'i kolo, na'e feau pe fiema'u 'a e fanau he ko 'e uhingā na'e ma'u pe la'i lou'akau 'o ma'u ai 'a e seniti 'o ma'u ai fiema'u 'a e fanau. Ko e taimi ni kuo 'ikai toe loko 'i ai ha fiema'u 'a e fanau he kuo nau 'iloi 'oku ikai toe 'i ai ha ma'u'anga mo'ui he taimi ni hangē ko e lou'akau ke ma'u ha ki'i seniti. Ko e ō mai ki 'uta ni, fiemalie fanau 'ikai ke nau toe tokanga ki ha me'a fakafalekoloa pea kou fiefia au 'i ai 'uhingā he 'oku 'ikai toe mole ha pa'anga ha toe me'a 'oku nau tokanga kiai mei falekoloa, ka ko 'emau nofo 'i kolo te'eki ke hoko mai 'a e peau, fu'u lahi me'a 'oku nau tokanga kiai 'i fale koloa, ka 'oku faka'ofa'ofa 'a e taimi ni he 'oku ikai ke toe fiema'u.

'Anau: Na'a ke 'i fe 'ia 'i he tō mai 'a e peau?

Manuake: Na'a ku 'i 'api, taimi koia nau 'i 'api.

'Anau: Ko homou 'api 'oku tu'u mai 'i loto kolo pe 'oku tu'u 'o ofi mai ki matātahi?

Manuake: Tu'u mai kimautilu ki loto kolo. Ka nau 'i ai mo e fanau ko 'enau kaukau kae teuteu'i kinautilu ki he ako, ko e 'osi 'ai 'enau ki'i pongipongi pea ko e kamata teuteu ki he ako, mo 'eku fanongo ko e ki he 'u'ulu 'a e peau.

'Anau: Na'a mou fakatokanga'i pe 'e kimoutolu 'a 'a e lulu e mofuike?

Manuake: 'Io, fakatokanga'i 'e kimautilu 'a e mofuike pea ko e me'a pe nau 'ilo'i ko e lele 'emau puaka ki he vao, pea kaila mai homau kaungā'api kemau lele he ko e peau. Pea 'ikai keu lele ko 'eku tokanga mai ki he'eku fine'eiki pea u toe foki mai ki he 'api na'e 'i ai 'eku fine'eiki 'o feinga'i ke mau kau fakataha he lele mai ki 'uta ni.

'Anau: Na'a ke lava 'o sio ki he peau?

Manuake: Na'e 'ikai keu lava 'o sio ki he peau. Ko 'eku fanau na'a nau talamai na'a nau sio ki he peau ka na'e 'ikai keu lava ke u sio ki he peau ko 'eku tokanga ki he'eku fine'eiki mo 'eku kau leka ke feinga'i mai kinautolu.

'Anau: 'A ia na'e 'i fē 'ia pea koeha 'a e mama'o 'a 'api. 'Oku mou nofo fakataha pe mo e fine'eiki?

Manuake: 'Ikai.

'Anau: Koehā 'a e mama'o?

Manuake: Mau nofo kaungā'api pe mo e 'api na'e 'i ai 'eku fine'eiki.

'Anau: Nae toe 'i ai ha taha kehe 'i ho'o lele 'o fakahaofi mai ho'o fine'eiki?

Manuake: 'Io, na'e ikai ke 'i ai ha taha he 'api.

'Anau: 'Oku 'i ai ha'anau me'alele?

Manuake: Ko e me'alele pe 'api ko 'ena 'o Faka'osi nau kole ke fakaheka mai ai 'eku fine'eiki, kau ha'u leva mo 'eku fanau 'o heka mai he pasi.

'Anau: 'A ia na'a mou a'u mai ki heni na'e te'eki 'i ai ha taha 'e hoko ki ai ha fa'ahinga faingata'a?

Manuake: 'Io

'Anau: 'A ia koia 'i ho'omou a'u mai ki 'olunga ni, ko e ha fa'ahinga ongo na'e 'ia koe?

Manuake: Ko e fa'ahinga ongo na'e 'ia mautolu, na'a mau tetetete pe mo ilifia, he na'e 'ikai ke mau nofo mautolu heni. Na'a mau 'alu mautolu ki he tumu'aki 'o e mo'unga mo 'eku fanau, na'e ikai ke mau lava mautolu 'o nofo he faitu'u ma'ulalo ko 'ene uhingā ko 'emau ilifia ki he peau.

'Anau: 'I he 'osi ko ē 'a e peau koehā hono lōlōa pea mou toki hifo ki lalo 'o sio ki 'api. Koehā 'a e fuoloa?

Manuake: Na'a ma'u toki foki pe 'i he efiafi 'o sio ki homau ngaahi 'api he 'aho tatau pe. 'A ia na'e 'osi peau ia he pongipongi pea mau toki foki pe he efiafi 'o sio kiai, ikai ke lava ha houa 'emau nofo homau 'api he efiafi, ko e tau atu pe 'o sio ki 'api 'oku 'auha, pea mau toe foki mai leva ki 'uta ni.

'Anau: Fēfē ho'o ongo'i koe he taimi ni, kuo 'osi tolona atu pe matafi atu 'a e ongo'i teteki koia?

Manuake: 'Io, kuo 'osi tatafi atu 'a e teteki koia mei he peau he taimi ni, 'ikai ke toe loko fai ha ilifia.

'Anau: Toe 'i ai ha me'a kehe 'oku ke toe fie tanaki mai?

Manuake: 'Ikai ke toe 'i ai ha me'a kehe.

'Anau: Malō

‘Otolose Maea

32. ‘Otolose Maea (25), Falehau

“Ko ‘eku sio mai ko e ki he ‘aluange ‘a e peau pea u punou leva au ki lalo ‘uhinga ko ‘eku sio mai ki he fale mo e kā ko e ‘oku ‘alu ange fakataha mo e peau.”

‘Anau: Kataki mu‘a pe teke lava fakamatala ki he ‘aho koia, pe na‘a ke ‘i fē ‘ia, pea na‘a ke lava sio ki he peau?

‘Otolose: Pongipongi ko ‘eni, nau ‘ā pe ko e he pongipongi koia nau lue ai ki matātahi ki he ‘api ko e na‘e ‘i ai ‘eku ongo matu‘a pea ko ‘eku a‘u atu koia ‘oku kei lolotonga lulu ‘a e mofuike. Pea ‘osi pe koia ‘ikai ‘i ai ha amanaki ia ‘e ‘i ai ha me‘a pehē ‘e hoko, pea u foki mai. ‘A ia ko ‘eku foki mai ko ia ke ‘ai ‘a e pongipongi ‘eku ongo vaivai, ‘eku kui, pea ko e taimi ko e nau tangutu ai ko e ke ‘ai ‘ena kai pongipongi, ko e taimi ia ko e na‘a ku fanongo ai ko e ki he ‘u‘ulu koia ‘a e peau. Taimi pe he ‘u‘ulu ‘a e peau mo ‘eku fanongo ki he kaikaila ‘i he uiaki ‘a e fanau, ko e lele ko e peau kula. ‘A ia ‘i he taimi na‘e uiaki ai ke lele ko e peau kula na‘e ikai ha‘aku amanaki ‘a‘aku ko ha mo‘oni, nau tangutu pe au ‘o fai ‘eku ‘ai ‘a e vai mafana, pea ‘alu pe taimi pea u fanongo ‘oku fakalalahi ‘a e ‘u‘ulu ko e ‘a e peau, pea u tu‘u leva ‘o hu mai he matapa ‘o sio ki tahi, fakataha mo hoku tuonga‘ane ‘oma sio atu ki he ha‘u ko e ‘a e peau. ‘A ia ko e fakafuofua ko e ki he ha‘u ko e ‘a e peau kou ‘osi ‘ilo he ‘ikai toe fai ha mo‘ui, pea taimi ko ‘eni na‘a ku ui leva hoku tuonga‘ane ke ‘alu ko e ‘uhingā ko

'eku sio ko 'eni ko 'eku ongo vaivai, pe koehā me'a koe 'e hoko mo fai ko e kianaua. 'Uhingā ko e motu'a na'e ikai ke lava o 'alu, sai pe finemotua he na'e lava pe 'o 'alu, uhingā he na'e faingata'a kapau 'e feinga'i ke hiki naua mei fale ki ha me'alele. 'A ia ko 'eku fakafuofua mahalo kuo 'osi hake mai 'a e peau mei tahi nau 'osi 'ilo pe 'e au ko 'ene tu'u koia mahalo he 'ikai ke mau toe mo'ui kimaotolu. Pea u hu leva ki tua 'o tu'u he tu'a matapa 'i tu'a, pea taimi ko 'eni 'oku lele mai hoku tuonga'ane 'a ia na'e hau he pasi ke mau 'alu. 'A ia ko 'ene hau ko e he pasi kou sio loto atu ki he kakai ko e na'e heka 'i loto he pasi, kapau na'a ku ta'ofi 'a e pasi ke mau 'alu 'e sai mautolu 'e faingamalie ka ko kinautolu ko e na'e 'i he loto pasi. Pea 'i he kaila mai ko e kakai 'i loto mei pasi ke mau 'alu ange, pea ko 'eku sio atu au ki tahi, 'e tuai kapau 'e feinga'i atu 'a e ongo vaivai ki loto.

'Anau: Taimi koia kuo a'u mai peau ki hē pea ko e peau hono ua ia?

'Otolose: 'A ia ko e peau hono ua ia 'a ia ko 'eku fakafuofuā ia, ko 'eku kaila pe kenau 'alu, pea u hu leva au ki fale. Ko 'eku hū pe ko e ki fale 'o taki mai naua 'o fua mai 'a e motua 'o fakahaka ki hono salote o fakata'utu naua ki lotofale 'a ia kou fakafuofua ko e a'u pe 'a e pasi ki he tu'a kolo ko ē, mo e a'u ange 'eku ongo matu'a 'o hū ange ki fale. Ko 'ena hū ange pe ki fale mo e fa'aki 'a e peau homau fale.

'Anau: 'A ia na'e kau mai mo e peau fika ua ia?

'Otolose: 'A ia ko 'eku 'uhingā ko e peau faka'osi ia.

'Anau: 'A ia ko e ikuiku pe ia na'e a'u mai?

'Otolose: 'Io 'a ia ko 'eku fakafuofua ko e kiai ko e 'aluange ia koia kuo'osi vaivai, ka ko e vaeua'anga mālie ko e 'a e holisi, ko e vaeua'anga ia 'a e hū ange 'a e tahi ki loto. 'A ia na'e kei fu'u mālohi 'aupito pe 'ene hu ange 'a e tahi?

'Anau: Peau fika ua ia?

'Otolose: 'Ikai keu ma'u 'e au pe ko e peau fika ua ia pe ko e peau faka'osi.

'Anau: Na'e toe 'i ai ha peau na'e toe hū mai he 'osi?

'Otolose: Ko e fo'i peau pe ia ko ē na'a ku ma'u na'e hū ange ki fale. 'Uhingā he na'a ku sio mai au ko e ki he me'a na'e ikai toe lava au ia 'o fakafaikehekehe'i 'a e peau 'uhingā na'e 'ikai toe ma'u 'eku fakakaukau, 'osi hamumu au he taimi koia. 'A ia ko 'eku sio mai ko e ki he 'aluange 'a e peau pea u punou leva au ki lalo 'uhinga ko 'eku sio mai ki he fale mo e kā ko e 'oku 'alu ange fakataha mo e peau.

'Anau: Feitu'u fē ia?

'Otolose: 'I hē.

'Anau: 'A ia na'e hau 'a e peau fakataha mo e fale pea mo e kā?

'Otolose: 'Io.

Uikelotu Langi

33. Uikelotu Langi (70), *Falehau*

‘Anau: Ko e ‘aho ko ē na‘e hake mai ai e peau ‘i Niuatoputapu ni na‘e uesia ai e falenofa‘anga na‘a ke ‘i ai?

Uikelotu: Koia.

‘Anau: ‘A ia koehā e maumau na‘e hoko kiai?

Uikelotu Langi: Na‘e hiki homau fale ‘a mautolu ‘o ‘ave ‘o lī ki he ‘api he kauhala ko ē, hiki kātoa pē fo‘i fale ia ‘o ‘ave ‘o lī.

‘Anau: Pea mou toe foki mai moutolu ‘o langalanga pē?

Uikelotu: Mau ha‘u mautolu ‘o langa ‘emau ki‘i palepale mo e ki‘i faletonga ko ē.

‘Anau: ‘Oku‘i ai ha toe fakakaukau ke hiki ki ha feitu‘u kehe ‘o langa ai pe ‘oku sai pē, mou fiemalie pē moutolu he nofo heni?

Uikelotu: Mau fiemālie ange pē he nofo ‘i heni.

‘Anau: ‘Oku ai ha fa‘ahinga taimi ‘oku ke tailiili ai he nofo heni koe‘uhi ko e ofi ‘a eni ki tahi na‘a toe hake mai ha peau?

Uikelotu: Ko e anga pē ia e fakakaukau na‘a toe ‘i ai ha taimi, fai pē ha feinga ha hola.

‘Anau: Ko e ‘aho ko ē na‘e hoko ai e peau, na‘a ke ‘i fe ‘ia pea koehā ho‘o me‘a na‘e fai?

Uikelotu: Na‘aku nofo pē heni na‘aku ‘alu ‘o tafu e tikatele ‘a e motu‘a vaivai na‘a mau nofo, pea tuai ‘eku hū mai mei peitō he‘eku ‘alu ko ē ‘o tafu ‘e tikatele kuo ha‘u ko ē ‘a e peau pea u lele atu ‘o kaka hake ko ē he ve‘esima pea kou a‘u ko ē ki he funga sima mo e pehē hake fu‘u peau taa‘i au he peau ‘o fakatu‘ulu ki lalo he ve‘esima. Tu‘ulu au ‘o fiu he feinga ke ‘asi ki ‘olunga, tu‘u hake au ia kuo ‘osi homo hoku vala ‘oku, ‘osi puli e piva ia, fai pē ‘eku feinga ‘ohovale pē kou ‘asi hake ki ‘olunga, fiu he feinga‘i e mānava ke hoko pea u lea pē fakamālō ki he ‘Eiki he ‘ofa kuo u mo‘ui.

‘Anau: Ka na‘e taa‘i koe na‘e ‘ave koe ki ha feitu‘u kehe pē na‘a ke vilovilo holo pē koe heni?

Uikelotu: Taa‘i pē au he fu‘u ve‘esima ko ē pea ko e me‘a ko ē na‘e me‘a ai he na‘a ku piki he fu‘u uhi hē, ‘a e fu‘u sī na‘u piki nima ua, ka e tā holo pē au ‘e he peau ka e mā‘u pē ‘eku piki he fu‘u ‘akau faifai pē pea u ‘alu ‘o hake atu he falefakatolo e falelotu.

‘Anau: ‘A ia ‘oku ke pehē ko e peau fika fiha ia na‘a ne taa‘i koe?

Uikelotu: Peau fika tolu ia.

‘Anau: Ka na‘e hoko e peau fika ‘uluaki mo e peau fika ua na‘a ke ‘i fe koe?

Uikelotu: Na‘e kei fai ‘eku tafu tikatele pea ko ‘eku fanongo ki he kaila keu lele he ko e peau kula ‘oku ha‘u. Peau hū mai au ia ‘osi pehē atu e peau ia hono ua, peau pehē ‘e au teu kaka ko ē he fu‘u sima ‘o hao ai. Fē pē ‘eku tu‘u ko ē he funga sima mo ‘eku sio atu ki he ha‘u ko ē ‘a e fu‘u peau, mā‘olunga mai ia he sima peluki au ki lalo ‘o tu‘ulu ai pē he ve‘esima.

‘Anau: Taa‘i mei sima?

Uikelotu: Sio ko e sima ē ‘oku tu‘u mai ko ē, na‘a ku tu‘u ai.

‘Anau: Koehā e ongo‘i ‘oku ‘ia koe he taimi ni? ‘Oku ke kei ongo‘i teteki pe kuo ‘osi mole atu e fa‘ahinga ongo koia?

Uikelotu: ‘Oku‘ikai pē ke u ongo‘i ‘oku ‘i ai ha taimi ‘oku ‘osi ‘eku ilifia ko e ‘uhinga he na‘a ku sio tonu pea hoko mai kia au. Ko ‘eku sio pē ‘a‘aku ki tahi ‘oku hangē ‘oku peau mai e ‘ulu‘ulu ko ē kou talaange kou loto au ke u ‘alu, ke u ‘alu au ki ha feitu‘u ‘oku mama‘o kou ‘osi ilifia pē au ia he ‘aho ko ē na‘e hoko mai ai e peau.

‘Anau: Faka‘osi pē, toe‘i ai ha me‘a kehe ‘oku ke toe fie lave mai kiai?

Uikelotu: ‘Ikai sai pē.

34. Malakai Mini (49), Falehau

“Ko ‘eku tu‘u ko ē ‘o sio atu ki tahi, ‘oku fō‘i pupula hake pē tahi ‘iate ia pē mo hangē ko ē ‘oku lililili.”

‘Anau: Ko e ha ‘a e palani ma‘a ho‘o fāmili mo e anga ko ē ho‘omou nofo? Te mou langa ai pē moutolu heni, pē ‘oku mo fakakaukau ke mo foki ki lalo ‘o fai ha langa, pe ‘oku mou fakaongoongo pē ki he fokotu‘utu‘u mo e tokoni ko ē ‘a e puleanga?

Malakai: Sai mālō ‘aupito. Ko e palani ‘oku fakakaukau kiai e motu‘a ni ‘oku ‘ikai toe fai ha fie foki ki kolo, pea hangē ko e lave ki he talitali ki he ngaahi tokoni ‘a e puleanga, io, ‘oku mooni ia. ‘Oku fai e talitali kiai, pea ko e tu‘unga ‘oku ‘i ai he taimi ni, ‘oku ma‘u ngata‘a ha ki‘i sēniti ke fai ‘aki ha fakakaukau. Pea ko e tupu mei he sio tonu, sio tonu ki he peau na‘e hake, ‘oku ou kei manavahē mo tailiili o a‘u ki he ‘aho ni.

‘Anau: Na‘e ai ha‘o fa‘ahinga ‘ilo ki mu‘a ki ha fa‘ahinga faka‘ilonga ‘o ha peau kula?

Malakai: ‘Oku kau ‘eni ia he me‘a fo‘ou ‘aupito ki heku vakai kiai. He ko e taimi ko ē na‘e lulu ai e mofuike, na‘e ikai ke u ‘ilo ‘e au, he nau lolotonga luelue au ia mo ‘eku ki‘i taahine si‘isi‘i. Pea u fanongo ki he tā kapa ko ē ‘a e kakai, pea u fakasio holo pē ‘oku ‘i ai ha ‘ahiohio, pea mo ‘enau kaikaila ko ē ko e mofuike, pea u tu‘u leva. Taimi ko ē nau tu‘u ai, ko ‘eku ongo‘i ia ko ē ‘a e lulu ‘a e mofuike. Pea ko e anga maheni ko ē ‘a e mofuike ia, ko e ki‘i lulu taimi nounou pē. Ko e mofuike ko eni ia na‘e fu‘u lahi ia ki he‘eku ongo‘i ko ē ‘a‘aku. Pea ‘ikai ngata he‘ene lulu, na‘e toe ‘u‘ulu. Na‘e ai hono fa‘ahinga ongo ‘ona ia nau ongo‘i pea ‘osi koia pea u ‘alu atu leva ki fale ki he finemotu‘a mo e leka lahi, na‘e fai ‘ena fai teuteu ki he ako. Pea talamai ke u ‘alu vakai e vai mafana ke suka‘i ke inu vai e ta‘ahine kae ‘alu ‘o ako.

‘Anau: Taimi ko eni na‘e hoko ai ‘uluaki peau, ke fakafuofua ko e fiha ia?

Malakai: Mahalo ki he taimi koia pe ko e fitu nai pe ko e fitu tolunoa (7:30).

‘Anau: Na‘a ke sio mo koe kiai?

Malakai: Nau sio kiai ‘i he taimi ko ē na‘e fekaila‘i ai e kakai.

‘Anau: ‘A ia kuo ‘osi a‘u mai e peau ia?

Malakai: Ko e peau, ko e peau kula! Sio ki tahi ‘oku faikehe e tahi! He nau ‘i fale au ia, he fale ‘e taha na‘e ‘i ai e sitou, tu‘u ai e vai mafana. Pea u fanongo ko ē kiai, ‘alu atu leva tu‘u he matapa ko ē ki tahi. Ko homau ‘api na‘e tu‘u ve‘ehala, ofi ki tahi. Ko ‘eku tu‘u ko ē ‘o sio atu ki tahi, ‘oku fō‘i pupula hake pē tahi ‘iate ia pē mo hangē ko ē ‘oku lililili. Pea u tafoki ‘o sio fakahahake, sio atu au koia, kuo ‘osi mahalo meimei vaeua ki he muifonua mo kolo, ‘osi a‘u mai e peau ‘uluaki kiai. Mahalo meimei mita taha (1) nai hono ma‘olunga ‘i he‘eku sio atu. Tamate‘i e sitou, lele mai ki fale, pehe atu, tau ‘alu ko e peau kula ena ku ha‘u. ‘Oleva ke tui ha vala e leka si‘isi‘i, ‘ikai, tuai, ha‘u. Te‘eki ai ke ha‘u kou manatu‘i, ko e ō mai, kuo pau ke fai e po‘ulia ‘i uta, ko e kasa pē nau manatu‘i

ke to‘o, to‘o e kasa, pehē mai hē‘oku tu‘u mo e helepelu, pehē ke to‘o mo e helepelu. Ko e fa‘ahinga ongo ia ko ē na‘e ‘ia au.

‘Anau: Ko ho‘omou nofo ko ē he taimi ni, koehā ‘e ongo‘i ko ē ‘oku ‘ia koe ‘i he anga ho‘omou ki‘i nofo, fakahoa ki he fiemālie? Kou lave‘i pē ‘ū papa mo e ‘ū me‘a ko ē mahino pē kia au ko e fale lelei na‘a mou nofo ai.

Malakai: Ko e ongo ‘oku iate au, ‘oku ou fiemālie ange au ‘i uta ni ‘i he nofo ko ‘eni. ‘Uluaki pē, hangē kiate au ‘oku ou tau‘atāina ange he ha‘u ko ē ‘o nofo ‘i uta ni, ‘ikai ke toe pōpula hoku ‘atamai, he ‘oku ou nofo ‘o ofi ki tahi. ‘Oku ta‘epau ‘aupito, taumaiā ‘oku ‘i ai ha poto ‘i mamani te ne talamai he ‘ikai toe tsunami, ko e fu‘u me‘a ta‘epau, pea ua, na‘e ‘osi valelau pē ‘eku ongo kiti, ‘oua temau toe ‘alu ki kolo. Pe ‘e lava hano tofi ‘o uta ni ke mau nofo kiai, te u kei fiemālie pē ke u nofo ‘i uta ni.

‘Anau: Kātaki, ko e taimi ko ē na‘a ke lele mai ai ‘o fua ki‘i taahine si‘isi‘i, namo a‘u mai ki hē, koehā e mama‘o ho‘omo lele mai mei homou ‘api pea fakaheka ai he me‘alele?

Malakai: ‘Ikai ke u ma‘u ki ha lau mita, ka ko e fo‘i hake ko ena na‘a mo hā‘u ai, he fo‘i hake ha‘u mei kolo, ‘oku ki‘i ofi mai pē hena, ma‘u mai au he me‘alele kiai.

‘Anau: Koehā ‘e ‘uhinga na‘a ke fakaheka ai ai?

Malakai: Ko ‘eku sio ‘eni, ka ha‘u e peau ‘oku tuai eku lele, ‘o ma‘u atu au, pea hao e ki‘i leka, he ‘oku ou lele mo fakatalitali ki hē mo e leka lahi, he ‘oku na lele foki naua ia mo tu‘u ki he‘ene ongo mātu‘a ‘oku na muimui mai. Kaila atu ke lele mai, talamai ke ma ha‘u maua ia ka nau toki ha‘u.

‘Anau: Fēfē ‘a e taimi ko ē na‘a ke foki ai ko ē ‘o sio ko ē ki ‘api? Hā e ongo na‘e ‘ia koe he taimi koia?

Malakai: Taimi ko ē te‘eki ai ke u foki ki ‘api, ka ko ‘emau mavahevahe mo hoku mali mo ‘eku ongo tamaiki, ne u a‘u pē ki hē pea u fie sio ki kolo. Tuku leva ‘a e kasa he ki‘i ta‘ahine pē hē tokoua si‘isi‘i hoku mali, kau kaka ki mo‘unga. Ko ‘eku kaka ko ē ki mo‘unga, te‘eki ke u sio ki kolo, kuo ‘asi e mui‘i fonua ia ko ē. ‘Ikai toe ai ha ‘akau ia mo ha me‘a he anga maheni ‘eku sio kiai. Ko ‘eku tu‘u koia, kapau ‘oku pehē ‘a e mui‘i fonua, huanoa ‘a kolo. Tā ko ē ‘oku, toe taha hake ‘eku kaka ki ‘olunga, taha hake ē ‘o sio ki homau ‘api kolo, taimi ia nau ongo‘i ai, pē temau foki ‘o nofo ‘i fe. ‘Ikai ha toe ai fale ia ‘e tu‘u.

‘Anau: Ko ho‘omou nofo ko eni, ‘oku faingofua pē ka koe ‘a e me‘a kotoa? Ke pehē ‘oku fiemālie ange heni ‘i he tafa‘aki ko ē ‘a e malu mo e hao ‘a e fānau, ‘oku ma‘u e me‘atokoni fe‘unga ke nau ma‘u mo e alā me‘a pēhē? ‘Oku ai hano faikehekehe mo e taimi ko ē na‘a mou kei nofo ai ‘i kolo?

Malakai: Ko e taha pē ‘a e palopalema ia ‘o ‘emau nofo ni, ‘uhinga ko e vai ‘oku te‘eki ai ha vai fe‘unga ia ‘i uta ni. Ka ‘oku ou lava pē ‘o teke palou mai ‘i he ‘aho kātoa ko e ‘omai ‘emau vai.

‘Anau: ‘A ia meimei ko e vai pē ko e palopalema tefito ia?

Malakai: Koia.

‘Anau: ‘Io, faka‘osi pē, koehā ha‘o fa‘ahinga fale‘i pe ko ha fa‘ahinga tokoni te ke ala

Malakai and Louena Mini

fai ki he toenga koia e kāinga Tonga 'i Tongatapu mo kinautolu koia na'e te'eki ai ke nau mamata, faifaiange pea hoko ha fa'ahinga me'a pehe ni. Koehā ha me'a 'uluaki totonu ke te fai?

Malakai: Ko e me'a kete nofo pē mo teuteu. Ko e fu'u me'a ta'epau, na'a hoko mai pē ia 'a pongipongi, pē ko e 'aho hoko mai. 'Oku totonu ke tau nofo 'osi maaui, hangē ko e tupenu kafu, ko ha ki'i mā kuleka (cracker) mo ha ki'i me'a ma'ama'a. Ka hoko mai 'a e me'a, pea te lava 'o to'o 'o lele mo ia. Pea tautautefito hangē ko kinautolu 'oku ai mau fanga ki'i kauleka, ko e taimi 'oku nau fiekaia mai ai, 'oku ma'u atu e ki'i me'a 'i he taimi pē 'oku ne fiema'u ai. 'Ikai ngata ai, 'oku totonu ke tau mātu'aki ngāue fakataha kātoa kātoa, he 'e 'i ai 'a e fa'ahinga 'e ni'ihi te nau nofo 'o tokanga ki he me'a, pea 'e 'i ai 'a e fa'ahinga 'e ni'ihi te nau angaanganoa pē nai, pe koehā e fa'ahinga fakalea e fai kiai. Mahalo koia pē.

'Anau: Faka'osi pē, 'oku toe 'i ai ha me'a 'oku ke tokanga kiai?

Malakai: Fakamālō atu foki ki he motu'a Siapani. Mālō e si'i ō mai ko e fietokoni kia kinautolu mo e fie'ilo ki he fa'ahinga anga 'o e me'a fakanatula na'e hoko ki Niuatoputapu ni. Mālō 'aupito.

35. Louena Mini (37), *Falehau*

'Anau: Ko e taimi ni, mahino mai 'oku 'auha foki 'a e fale nofo'anga na'a mou 'i ai 'i he peau kula ko eni na'e hoko. 'A ia koehā 'a e fa'ahinga palani mo e fakakaukau 'ia moua? 'E toe fai ha foki ke langa hamo fale fo'ou?

Louena: Mahalo kou tui pē 'ikai. He 'ikai toe lava ha fale 'uhinga ko e ki'i konga ko ē na'e ma'u ko ē 'e he tsunami, 'a eni 'oku 'omai ia ko ē 'o monomono ko ē 'o fai ai e nofo. Kou tui pē hei'ilo pē 'e toe lava ha foki kapau pē 'e toki 'i ai ha tokoni 'i he kaha'u, 'e toki fai pē fakakaukau ke fai ha

foki ki kolo kapau 'e toki 'i ai ha fale ke fai ha foki kiai.

'Anau: 'A ia ko e konga ko eni ko e konga pē ia 'o moua?

Louena: 'Ikai, ko e 'api pē na'e kole ke ma ōmai 'o nofo ai kai ke ai ha 'api 'uta ke fai ha nofo ai.

'Anau: 'A ia 'ikai ke mo toe fie foki moua ki lalo ki he kelekele?

Louena: Tupunga pē 'a e foki mai 'o nofo 'uta, ko e 'uhinga ko e ki'i longa'i fānau. 'Ikai ke nau toe fie foki ki kolo, ko e tupunga 'a e foki mai ko ē ki 'uta ni ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke toe fie loto e ongo ki'i tamaiki ke fai ha foki ki kolo ko e 'uhinga na'e sio tonu e fānau he palopalema na'e hoko.

'Anau: Taimi ko ē na'e hoko ai 'a e lulu ko ē 'a e mofuika, pea 'osi koia pea hake 'a e peau, na'a ke 'i fe 'ia koe moe fānau?

Louena: Na'a ku nofo au 'i fale, 'osi 'e kaukau'i 'e fānau pea u nofo au 'i fale 'o 'ai e vala e fānau, 'ai ke nau ōmai ki he ako. Mo e kalangasi'i ko ē 'a e peau kula peau hiki pē au ko ē mo e ongo ki'i ua 'o lele ē, kae 'alu ē 'alu e motu'a 'o tamate'i e sitou 'i he fale 'e taha, 'o kaila pē ke lele 'o fua 'a e tokotaha kau lele au mo e tokotaha.

'Anau: Ko e ta'u fiha e ongo tamaiki?

Louena: 'A ia ko e ta'u 5 'a e tokotaha pea ta'u 4 'a e tokotaha.

'Anau: Taimi ko ē na'a mou lele ai na'a mou toe lava 'o sio? Na'e ai ha taha 'ia moutolu na'e ma'u?

Louena: 'Ikai.

'Anau: Ka na'a mou lava 'o sio ki ha taha e fo'i peau 'e tolu ko eni?

Louena: 'A ia ko e fo'i peau 'uluaki pē, na'e ha'u pē ko ē 'o ngata pe ko ē he matātahi ko e ngata pē ia 'emau 'ilo ai. Na'e kamata ko ē ha'u 'a e peau kuo 'osi kaikaila au ke lele 'o fua e fānau, na'e 'ikai pē toe fai ha 'ilo'i ia pē na'e ha'u'e peau 'o ngata 'i fe, na'e toki foki atu pē he taimi ko ē na'e 'osi ai.

'Anau: 'A ia na'e 'ikai ke mou toe tokanga moutolu ke mou sio ki he peau?

Louena: 'Io, 'io.

'Anau: Taimi ko ē na'e fai ai e foki ko ē ki lalo ki 'api, koehā e ongo ko ē na'e 'ia koe

he taimi koia, he vakai atu ko ē ki he nunu‘a ko ē ‘o e fa‘ahinga fakatu‘utāmaki ‘o e peau kula?

Louena: Ko e me‘a pē na‘e ongo kia au ko e ‘uhinga ko ‘ete toki ‘alu atu ko ē kuo ‘osi e fale, kai toe ‘i ai ha me‘a. Ko e ki‘i ‘ū me‘a ko ē na‘e tuku he fale ‘osi, ‘ikai toe toe ha me‘a ‘e taha. Na‘u toki ‘alu pē ‘o tufi mai ki‘i koloa FakaTonga ko ē na‘e hilihili ‘i ‘olunga ‘o tufi mei he matātahi na‘e ‘ikai pē toe ‘i ai ha ‘aonga ‘e taha.

Anau: Fēfē ‘i he taimi ni, anga ko ē ho‘omou nofo heni? Koehā e ongo‘i ko ē ‘oku ‘ia koe mo ho hoa ki ha fa‘ahinga faikehekehe ‘a e anga e nofo heni, mo e sio atu ko ē ki he ngaahi ‘aho atu ko ē mo e taimi ko ē na‘a mou nofo ai ‘i lalo?

Louena: Ko ‘emau nofo ko ē na‘e fai ko ē ‘i kolo, ko e ngaahi fale ia na‘e sai ka ko e taimi ni ia ‘oku te ha‘u ko ē ‘o nofo tēniti, tailiili pē na‘a tō hā ki‘i hakohako pe ko e ki‘i ‘uho‘uha ‘a ia ‘e lava ke fai e tafea ai. Ka ko e taimi ia ko ē na‘e fai pē nofo ia, he na‘e nonga pē mo fiemālie fale pea ko e taimi ni te nofo tēniti, tailiili pē na‘a tō ha ‘uha kae tafea e tēniti mo viku ‘ete ki‘i ‘ū me‘a ko ē na‘e tuku ‘i fale, ‘i tēniti he taimi ni.

Anau: Fēfē ma‘u‘anga mo‘ui ko ē ma‘a e fāmili, ‘oku ‘i ai ha faikehekehe? ‘Oku feau fiema‘u?

Louena: ‘A ia ko e taimi mai ko ē na‘e ma‘u pē ma‘u‘anga mo‘ui ‘i he lālānga‘i he taimi ia ko ē. Ka ko e taimi ni ‘oku ‘osi e ki‘i la‘i lou‘akau kai ke toe ‘i ai ha la‘i lou‘akau ia he taimi ni. ‘A ia ko e tu‘u atu malō pē kapau ‘e lele e ki‘i ngāue langa ‘oku kau ai e motu‘a, ‘e toki ma‘u pē ma‘u‘anga pa‘anga ‘i ai. Ka ‘oku ‘osi ‘e la‘i lou‘akau kai toe ai ha la‘i lou‘akau ia he taimi ni ke fai ai ha ma‘u‘anga pa‘anga ke fai‘aki e ako ‘a e fānau.

Anau: Kou lave‘i meimei ko e tokolahi ko e maumau foki e lou‘akau, ka ‘oku toe fai ha tō lou‘akau?

Louena: ‘A ia ko e tu‘u ko ē ia he taimi ni, talu e ‘osi ‘a e tsunami mo e ‘ikai ke toe fai ha ō ia ki ‘uta ke ō ‘o sio ke fai ha tō lou‘akau he taimi ni. Talu ‘emau foki mai ‘a mautolu ki ‘uta ni mo e ‘ikai pē toe fai ha ō ia ‘o sio ki ha la‘i lou‘akau, ko e ‘uhinga ko e manavahē ko ē he sio ‘oku ‘osi e la‘i lou‘akau ia he tsunami, he ‘oku tu‘u he matātahi he feitu‘u matātahi.

Anau: Ka ke toe fakamatala ange mu‘a, na‘a ke fua e taha he ongo leka pea taki e tokotaha ‘o mou lele mai ai, pe na‘e lele pē ia ‘i ai pē?

Louena: ‘A ia na‘e lele mai pē motu‘a ‘o fua ‘a e ki‘i me‘a si‘isi‘i ta‘u 4 kau lele au ia ‘o fu‘a e ki‘i me‘a lahi ta‘u 5.

Louena: ‘O mau lele mai pē ‘i he hala ko ē, pea na‘e to‘o ‘e he motu‘a ‘a e helepelu pea ko e me‘a pē na‘a mau lele mo ia ko e kasa pea mo e helepelu. Pea lele motu‘a ‘o fua e ki‘i si‘isi‘i pea u kaila ke to‘o e helepelu ‘o taa‘i he fu‘u vī. ‘A ia ko e lele ko ē ‘a e motu‘a, taimi koia na‘e te‘eki ke tui ha vala ‘eku ki‘i me‘a si‘isi‘i. Taimi ko ē ‘osi e tsunami na‘e fiu hono kumi pe ko fē feitu‘u na‘e fakaheka ai ‘e he motu‘a, ‘i he veeni na‘e ‘alu ki he feitu‘u Vaipua. Na‘e ‘osi e tsunami pea toki ‘alu e motu‘a ‘o kumi ‘a e ki‘i me‘a si‘isi‘i, ‘o nofo ai he funga mu‘i helu pea toki ‘alu ‘o feinga‘i mai kau lele mai au mo e ki‘i me‘a lahi, ‘o lele mai e pasi ‘o fakaheka ia ai. Kau nofo leva au ‘o tali he na‘e te‘eki ke ‘asi mai ‘eku ongo mātu‘a, pea u toe foki leva au ki kolo ‘o tali, ‘o ‘asi mai he hala tu‘akolo ‘omau ‘alu ai ki he feitu‘u mo‘unga ‘o nofo ai.

Anau: Taimi ko ē na'a ke ha'u ai mo ho ki'i ta'ahine pea ke fakaheka he pasi, 'i he fo'i hala lahi makamaka? Hala pe ko eni? Na'a ke toe fakatokanga'i ha ni'ihī kehe ho'omo lele mai koia mo ho'o ki'i ta'ahine lahi?

Louena: 'Io na'e tokolahi 'e finemātu'a.

Anau: A'u 'o toko hongofulu pe na'e 'ova ai?

Louena: Na'e tokolahi 'aupito. Ko au pē mo e ki'i finemotu'a 'e taha 'oku nofo pē he'eku ongo mātu'a 'oku mei 'atamai vaeua, na'e lele pē mo e tangi mo e kaikaila. Pea u pehē atu kiai ke 'oua 'e tangi kae lele pē ke a'u ki he ve'e mo'unga. Pea mau a'u mai pē ki he ve'e mo'unga 'oku tu'u ange ai. Ko au mo 'eku ki'i me'a lahi, mo 'eku ongo mātu'a, mo e ki'i si'isi'i 'ia au 'o mau tu'u ai 'o fai 'emau lotu.

Anau: He ve'e mo'unga 'i 'olunga hē?

Louena: 'I 'olunga hē, 'io, 'o fai 'emau lotu pea mau toki hake atu leva ki he finemātu'a 'oku nofo mai 'i 'olunga. Hake ia 'o toe fai mo 'emau lotu ai pea mau tāngutu ai pē ai mo e talamai ko ē 'oku 'osi e tsunami. Pea kumi holo e motu'a ke 'alu 'o kumi mai 'e ki'i me'a si'isi'i, pea ma foki maua ki kolo 'o ō 'o sio kiai pea ma toki foki mai koia, pea 'alu tu'o ua ia 'alu 'o kumi mai 'e ki'i me'a si'isi'i.

Anau: Faka'osi pē, ko e ha hā fa'ahinga palani 'oku mo fakakaukau ki he kaha'u? 'Oku 'i ai ha fāmili 'i Tonga ke mo hiki kiai, pe 'oku mo fakakaukau na'a tuai e tokoni? 'Oku 'i ai ha fa'ahinga fakakaukau pehē 'e ala fakahoko?

Louena: Mahalo kou tui te'eki pē ke fai ha fakapapau'i pe 'e fai ha foki ki Tonga ko e 'uhinga kuo langa homau ki'i palepale pē heni.

Anau: 'Oku fakafiemālie pē anga ho'omou nofo? Ai ha fa'ahinga palopalema 'oku mou fehengahangai mo ia 'i he 'ataakai mo e 'elia ko eni pe 'oku sai pē?

Louena: 'Io, ko e 'uhinga na'a mau fua nofo 'i loto hē, he ki'i fakahekeheke 'i loto hē, he ki'i palepale tēniti pē ai. Pea na'e 'i ai e ki'i palopalema 'i he 'api ko ē na'a mau 'uluaki nofo ai, ko e 'api kehe ia na'e talamai na'e 'ai ke fai 'e tofi, pea 'oku te'eki ke fakapapau'i pea ma omi leva 'o kole ki'i 'api ko eni. Ko e 'api pē ia 'emau fa'ē, 'a e ongo mātu'a 'eku fa'ē 'o kole pē kemau omi 'o nofo pē ai kae toki fakatalitali pē ai ha taimi 'e toki fai ai ha tofi.

Anau: 'O kapau 'e toe hoko ha peau kula he kaha'u, koehā ha fa'ahinga fale'i te ke lava 'o tokoni ai ki he toenga e kakai Tonga 'oku te'eki ke nau a'usia 'e nautolu e fa'ahinga fakatamaki pehē ni?

Louena: Koia, kou fakakaukau atu pē kapau 'e lava ke nau foki mai ki 'uta ni ko e 'uhinga kemau nofo fakataha 'i 'uta ni, ko e 'uhinga ko e taimi ko ē ha'u ko ē tsunami 'oku 'ikai ke 'ilo ha taha. Na'a ha'u po'uli kae 'ikai ke 'ilo, na'a toki ai ha fakatamaki ia ki mui 'osi kai toe lava ia 'o 'ilo'i pe lava 'o tanaki fēfee'i, mahalo koia pē.

36. Malia Nive 'Afa (43), Falehau

“Ko e lele ka ko e lele mate. Na'e 'ikai toe tuku ha ivi he lele he 'aho koia. Ko e lele pe mo puke vala mo tangi pe mo kaila.”

Anau: Kotoa homou ki'i famili na'e hiki mai koia 'o nofo mai ki 'uta ni 'oku 'i ai ha fa'ahinga fakakaukau ki ha toe foki 'o fai ha langa 'i lalo, 'i kolo, pe 'oku mou fakakaukau ke mou nofo ai pe 'i heni 'o tali ki ha tokoni mo e ngaahi fokotu'utu'u ko ē 'a e pule'anga?

Malia: Kiate au 'oku 'ikai pe keu toe fakakaukau 'i 'e au ia ha foki ki kolo, 'aki pe 'i he uHINGA ko 'eni. Ko 'eku sio 'uluaki, ko 'eku sio tonu ki he fakalilifu mo e fakailifia ko 'eni 'a e fu'u peau, ko hono ua pe, koe'uhī ko e fanongo talanoa ko 'eni 'oku onгона mai 'oku 'i ai 'a e faingamalie 'a e pule'anga ke 'omi ha kekele ki he feitu'u ko 'eni 'oku ma'olunga, he ko e feitu'u ko ē 'oku mau fokoutua ai 'oku 'ikai ko ha'amau 'api totonu. Ko e 'uhinga lahi ia 'oku ou kei fiema'u ai pe fie nofo ai pe 'i he feitu'u 'i 'olunga ni na'a hoko 'a e polokalama ko 'eni 'oku fakahoko mai 'o tofi 'api 'a e pule'anga na'a lava ke lave monū ai homau ki'i famili kemau nofo ai.

Anau: Koehā 'a e tu'unga ko e 'oku 'i ai tu'unga homou ki'i famili 'i 'uta ni 'oku fakafiemalie pe. 'Oku matafi atu 'a e teteki 'o e loto mei he fakatamaki na'e hoko, pe 'oku 'i ai ha fa'ahinga faikehekehe lahi 'i ai mo e taimi koia na'a mou kei nofo ai 'i kolo?

Malia: Ko e faikehekehe ko e kiai ko e 'uhingā koau ko e tokotaha 'oku mo'ui mahamahaki, 'oku ou ma'u 'a e fa'ahinga mahaki ko 'eni ko e lolo. Taimi lahi na'a ku nofo ko e 'i kolo, na'a ku mo'ui tau'ataina, pea ko e taimi ko 'eni na'e hoko mai ai 'a e tsunami, taimi lahi 'oku ou nofo ilifia, pea tupu ko e mei he'eku ilifia, ko e taimi lahi, 'oku uesia ma'u pe 'eku mo'ui. Kou nofo pe 'o manatui, lolo mai 'a e fevalevaleaki hoku sino kiate au pea 'oku fiema'u ia ke feinga'i hoku 'atamai ke tau'ataina mei ai.

Anau: 'Oku 'i ai ha fanau 'oku mou nofo?

Malia: 'Oku 'i ai 'eku fanau. Ko 'eku fanau 'oku toko hiva ko e toko valu tangata pea mo e taha fefine.

Anau: 'I he anga ko e ho'omou nofo heni 'oku fakafiemalie pe malu mo hao 'a e fanau. 'Oku lava 'o feau 'a e ngaahi fiema'u kotoa pe ki he tu'unga mo'ui ko e 'a e fanau pe 'oku 'i ai ha faikehekehe mo e taimi na'a mou nofo ai 'i lalo?

Malia: 'Ikai ke pehē 'oku fu'u 'i ai ha uesia fēfē ia ai, kae ko e me'a pe ko ē 'oku ou ongo'i, ko e 'uhinga ko e fanga ki'i fale ko ē 'oku mau 'i ai, 'oku 'ikai ke lahi fe'unga pea 'ikai ke lelei ia ki he anga 'emau nofo pea 'oku 'i ai pe homau ki'i fale 'i kolo, 'api ko ē na'a mau 'i ai, neongo na'e ikai kemau uesia, ke a'u mai 'a e tahi kia mautolu ka 'oku fevahevahe'aki ai. 'Oku 'i ai 'a e konga 'oku nofo 'i kolo ai mo 'eku tangata'eiki, pea ko e konga lahi 'a e fanau na'a mau nofo pe heni.

Anau: Na'e 'ikai ke uesia homou 'api 'o moutolu?

Malia: 'Ikai.

Anau: Mou ha'u pe moutolu he 'aho koia pea 'ikai ke mou toe foki?

Malia: Te'eki 'i ai kemau toe foki mautolu ki 'api. Na'e a'u ange pe tahi ia ki he ve'e 'ā homau 'api, ka ko e 'uhingā 'oku mau tu'u foki mautolu ki he vao, 'oku 'otu tataua ia mo e 'api lautohi. 'O Falehau ni.

Anau: Ko e 'aho ko ē na'e hoko mai ai 'a e peau, na'a ke 'i fē 'ia?

Malia: Nau 'i homau 'api? 'I fale, 'i ai pe mo 'eku fanau, na'e ikai ke mau 'ilo 'e mautolu ia, 'ilo 'e mautolu ia 'a e mofuike pea mo e uhouhonga ko e 'o e mofuike 'ene lahi ka na'e ikai kemau 'ilo 'e mautolu ia kuo'osi ha'u 'a e kongā lahi ia ki 'uta ni. 'Oku mau kei nofo pe mautolu 'ikai kemau 'ilo ia 'e mautolu, toki 'i ai ki 'i finemotu'a he kaungā'api, kaikailaange koia ko e vaeua ia 'e kakai kuo nau 'osi 'i 'uta kinautolu.

Anau: 'A ia taimi koia 'osi hake fo'i peau 'uluaki ia?

Malia: 'Io.

Anau: Na'a mou lava sio ki he peau?

Malia: Na'a ku sio he na'a ku lele hifo au 'o ui 'eku ki 'i taahine, 'osi ha'u 'a e peau ia he loto kolo. Ko e me'a pe nau sio kiai ki he kohu pe mo e 'uli'uli tu'u ko ē 'a e fonua. 'A ia ko 'eku tui ko e fo'i peau faka'osi ia, he na'a mau lele koia.

Anau: Na'a ke tu'u 'i fē 'ia he taimi koia?

Malia: 'Api 'o Tangisia mo 'Akata. Nau tu'u koia, ko e a'u mai ia peau ki he 'api 'o Supi mo Uini, 'api ko e na'e 'i ai 'a Supi mo Uini ki lalo hifo he 'api 'o Sia mo Niko 'osi a'u mai 'a e peau ia kiai.

Anau: 'Osi a'i mai peau ia, 'a ia ke fakafuofua ko e peau fakamuimui ia?

Malia: Ko 'eku fakafuofua ia. Ko 'eku fo'i sio atu pea u ki he kohu, hangē ko ē 'oku 'uli'uli 'ene ha'u, tafoki leva au he taimi koia 'o lele. Ko e lele koia kou lele fakataha mo 'eku ki 'i tamasi'i. Lele au ia 'o lele he vao, kae lele 'eku tamasi'i ia 'a'aku 'o kaka ko e he fu'u 'akau ko homau fu'u tava 'i homau 'api, koia ia ko ē na'e sio tonu ki he peau.

Anau: 'A ia na'e a'u mai peau koia ki he fu'u tava?

Malia: Ofi pe ki ai kae kaka ia ki 'olunga.

Anau: Fēfē koe ko e hā a 'a e ongo'i 'ia koe he taimi ko 'ena ke toe foki atu ai 'o sio kiai, mahino pe na'e sai 'a 'api ia, koehā 'a e ongo 'ia koe 'i ho'o 'alu atu 'o sio ki he toenga 'a e 'elia 'o e kolo?

Malia: Ko e me'a pe na'a mau ongo'i, na'a mau 'oiaue kotoa pe 'o tangi he'ete sio atu ki he faka'ofa kotoa ko e 'a e toenga 'o e kakai. He na'a mau 'osi 'i mo'unga mautolu, toki a'u ange hono talaange 'oku hao homau feitu'u mahalo ko e hu pe foki peau ia 'o 'alu he faha'i ki 'uta, pea ko e me'a ko e na'e hoko na'e ongo'i kotoa he ko e lele ka ko e lele mate. Na'e 'ikai toe tuku ha ivi he lele he 'aho koia. Ko e lele pe mo puke vala mo tangi pe mo kaila pe Sisū mo lele, mani na'e 'ikai toe malōlo na'e lele oma.

Anau: 'Io, faka'osi pē, koehā ha fa'ahinga fale'i teke ala tokoni kia au pea mo e kakai 'i he toenga 'o e 'otu Tonga ni na'e ikai lava 'o a'usia ha me'a pehē fakatatau ki he a'usia 'a koe 'i he 'aho he me'a na'a ke sio kiai, fakakaukau na'e ia koe. Koehā ha fakakaukau

‘oku ke pehē ‘e tokoni mai kia kimautolu ‘e toe vave ange ha’a mau feinga kemau hao
‘oka faifaiaange pea toe hoko ha me’a pehē?

Malia: Kou tui pe ko e faingamalie ia ki he kakai pea mo kimoutolu hangē ko e fo’i me’a ko e na’e hoko, ‘ikai foki ke ‘i ai ha fo’i taimi kuo fanongonongo mai ai ke fai ha teuteu pea taimi tatau pe kou tui pe ‘okapau na’e lele kakato ‘a e ngaue ko e ‘a moutolu mei he A3Z mei he tahaua tu’apo ki he ‘aho, ko e ‘uhingā ‘oku ‘ikai ‘ilo foki ha taha ia he vaha’a taimi ia koia na’a talamai ai foki ha fakatokanga ko e ‘uhingā ko e ‘atunga e ‘ikai ke ‘ilo’i ha taha ia. Na’e sai ‘a e fakatokanga ua he na’e talamai koia na’e ‘i ai fo’i taimi ke mau nofo mai ki heni ka ko e fo’i ‘uluaki tsunami ia na’e fakailifia he na’e ikai ke ‘i ai ha misi ha taha ‘oku ‘i ai ha fakatokanga pe ko ha fa’ahinga me’a. Pea ko e tokoni pe kou fai ke matu’aki mateuteu pe kakai he taimi ni ko e ‘uhingā, koehā pe fa’ahinga taimi ko e ‘e lolo mai ai ‘a e mofuie pe koehā ha fa’ahinga faka’ilonga kuo te ‘osi mateuteu pe kete mavahe leva mei he feitu’u ko e ‘oku ma’ulalo ‘o fekumi ki ha feitu’u ‘oku ma’olunga ange.

Anau: Toe ‘i ai ha toe me’a kehe ‘oku ke toe fie tokanga kiai?

Malia: ‘Ikai ko e me’a pe kiai, kou fakamalō atu ma’u ‘a e faingamalie ko ‘eni mo ‘eku ‘ofa pe ke kau mai ‘a e ‘Eiki ke ‘oua toe hoko ha tsunami ma’a mautolu, ka ‘i ai ha faingamalie temau lave ai he kaha’u.

37. Tevita ‘Afa (16), Falehau

Anau: Kataki pe mu’a ko e fiema’u ha ngaahi fakamatala fekau’aki pea mo e peau kula kaikehe na’a ke ‘i fē ‘ia pea ke lele mai ai ‘o kaka ‘i he fu’u ‘akau?

Tevita: Nau nofo pe au ‘i ‘api ni toki lele atu ke u ‘alu ‘o sio ‘ou ngata he fu’u tava ko ē ‘ou tu’u ‘o sio atu ki he peau ‘alu atu au ‘oku ofi mai ‘a e peau pea u toe lele mai au.

Anau: ‘A ia na’a ke tu’u ko e he fu’u tava ko ē ‘o sio atu ‘oku ‘i ē ‘ia ‘a e peau ia?

Tevita: ‘Osi ha’u ia he feitu’u ko e ‘oku tau ai ‘a e ‘ū ‘iote.

Anau: Koehā na’e ‘ikai teke lele ai ki ‘olunga?

Tevita: Sio atu au ia ‘ikai toe ‘aonga ‘a e lele ia ki ‘uta fu’u oma ‘ene ha’u ‘ana.

Anau: Ko e taimi ko e na’a ke kaka ai ki ‘olunga ‘o sio ko e ki he peau teke lava fakamatala koehā ‘a e fotunga ‘o e peau mo e ma’olunga pea koehā ‘ene mama’o?

Tevita: Ko ‘eku ha’u ki ‘olunga ki hē, fuofuolua si’i pe mo ‘ene a’u mai ‘a e peau pea u sio atu au ki lalo ki he ‘osi puli mai ‘a e ‘ulu’akau ia mo e fale ‘o a’u ki matātahi. Taimi nounou pe ‘ohovale pe kuo holo hifo ‘o mamaha ‘a ia na’e fuolua ‘aupito ‘ene ‘alu ‘ana ke maha.

Anau: Taimi ko e na’e a’u mai ‘a e peau ‘o ofi mai ki heni na’e kei ma’olunga pe na’e ‘osi holo hifo ia ‘o ma’ulalo?

Tevita Afa

Tevita: 'Osi holo, toki 'asi mai pe heni 'o ha'u pe 'o ngata mai pe hē?

'Anau: Ko e taimi ko e na'a ke sio ai ki he'ene ha'u ma'olunga mai, ha'u ko e 'o faka'auha mai mo holoki mai 'a e 'ū fale mo e me'ā koehā ho'o fakafuofua ki he ma'olunga, na'e ma'olunga ia he feitu'u na'a ke tu'u ai?

Tevita: 'I he'eku sio atu 'a'aku mei heni 'osi puli mai ia, he na'aku fakafuofua atu au he'ene ha'u ko e 'i tahi 'e ha'u pe 'o a'u mai ki heni.

'Anau: Koehā 'a e ongo'i na'e 'ia koe?

Tevita: Ilifia 'osi fakakaukau pe ko e mate.

'Anau: Faka'osi pe koehā ho'o ongo'i pea mo e hā tu'unga 'oku 'i ai ho'o mo'ui?

Tevita: 'Osi fimalie.

'Anau: Toe 'i ai ha fa'ahinga 'ilo makehe ka toe hoko ha me'a pehē koehā ha me'a ke fai?

Tevita: Ko e 'alu pe ki ha feitu'u 'oku toe ma'olunga ange 'o nofo ki ai.

38. Nukonuka Hui (56), *Falehau*

‘Anau: Kou fakamalō atu he ma‘u ‘a e faingamālie, pea kou lave‘i pē ‘i he anga koia ho‘omou nofo he taimi ni, mahino mai, na‘e kau homou nofo‘anga hono uesia koia ‘e he peau kula. Ka ke kātaki pē mu‘a ‘o ki‘i fakamatala angē koehā e tu‘unga koia ‘oku ‘i ai ho‘omou nofo he taimi ni? ‘I ai ha faikehekehe ai pea mo e taimi ko ē kimu‘a he te‘eki ke hake mai e peau?

Nukonuka: ‘Io. He taimi ko ē na‘e te‘eki ai hake ai peau, na‘e ai ki‘i fale na‘e fai e fokoutua ai. Ka ko e taimi ni, kuo ‘omai e ngaahi tēniti mo e ngaahi la‘i lā ‘a e kolosi kula mo e pule‘anga kemau nofo ai. ‘Oku ‘ikai toe tatau mo e taimi ko ē na‘e ai ki‘i fale na‘e fai e fokoutua ai. Ka ko e taimi ni kuo mau faka‘ofa ‘emau nofo, mau nofo he ki‘i tēniti mo e fanga ki‘i la‘i lā na‘e tufaki mai ‘e he kolosi kula mo e pule‘anga.

‘Anau: ‘A ia ko e toko fiha fakakātoa ‘oku mou ‘i he fo‘i nofo‘anga ko eni?

Nukonuka: ‘A ia ko e ki‘i fo‘i fāmili ‘e ua. ‘A ia ko au mo Vātau, ongo mātu‘a ia mo e fānau. Pea toe kehe mo e ki‘i finemotu‘a ‘e taha ko ‘Alauna mo ‘ene ki‘i fānau, mate hono mali. ‘A ia na‘e ai homau ki‘i fale hē, pea ki‘i fale Tonga hē a ‘Alauna mo ‘ene ongo ki‘i tamaiki ‘e ua.

‘Anau: Fēfē ‘a e tu‘unga koia ‘oku ‘i ai e ma‘u‘anga mo‘ui ko ē a e faimili he taimi ni fakahoa pē kimu‘a atu?

Nukonuka: Tu‘unga he taimi ni hangē ki‘i faingata‘a, ‘uhinga he na‘e ma‘u ‘emau mo‘ui mau ki‘i fāmili ni fekau‘aki mo e lou‘akau. ‘UHINGA ko ‘emau ki‘i lou‘akau, fai ‘aki ki‘i fute fiema‘u ‘a e fāmili. Ka ko e taimi ni, ‘auha e louakau, ‘ikai toe ai ha mau ma‘u‘anga mo‘ui mau ki‘i fāmili. Mau nofo ko eni, kuo hala ke toe ma‘u ha mau ma‘uanga mo‘ui.

‘Anau: Kuo ‘i ai ha fa‘ahinga palani pē fokotu‘utu‘u ki he kaha‘u ki hano langa? Hangē pē ‘e lava toe langa, fokotu‘u fo‘ou hamou ki‘i fale pē ko ho‘omou fakaongoongo ki ha tokoni pe koehā e fokotu‘utu‘u? Pē teu mou hiki moutolu ki Tonga ki ha fāmili ai?

Nukonuka: ‘Oku hangē pē ko e fakakaukau atu, ko ‘emau talitali fakaongoongo ki he pule‘anga, talamai ‘e fai ‘enau tokoni, mo e kolosi kula, ‘oku mau kei fakaongoongo pē kiai.

‘Anau: ‘A ia tatau ai pē pe koehā ‘e lōloa, temou kei tali pē?

Nukonuka: Mau kei tali pē kiai.

‘Anau: Fēfē fānau, ma‘u‘anga mo‘ui, me‘atokoni, mo e vala mo e ngaahi fiema‘u fakaako e fānau, mo e ngaahi kavenga ki he siasi?

Nukonuka: Ko e ‘uhinga pē foki ko e tokoni ko eni na‘e mai e ngaahi me‘a‘ofa ‘a e ngaahi siasi mo e me‘aofa mei muli, lava ke mau vala ai. Ko e me‘a ‘a e fānau, hangē ki he ngaahi me‘a‘ofa ko ē ne mai ko‘eni mei muli, koeni ‘a ‘Aositelēlia, na‘e ō toho lava ai ke ō ‘o lesisita‘aki fānau ako. Mau kei talitali ai ki hē, na‘e talamai ‘e mai e me‘aofa e fānau ako, ‘enau teunga mo ‘enau naunau, mau kei fakaongoongo pē kiai.

Vātau and Nukunuku Hui

‘Anau: Mei fē ‘ia ia?

Nukonuka: Mai pē mei Tonga, Pule‘anga, Potungaue Ako.

‘Anau: ‘Io, fēfē nai ‘a e tu‘unga ko ē na‘e ‘i ai ko ē ‘a e anga e nofo ‘i Faleha‘u ni? Koehā e faikehekehe ‘i he anga tu‘unga ko ē sosaieti ‘i he faka‘ofa‘ofa, lava pe ‘o feau e ngaahi fiema‘u ki mu‘a ‘i he hoko ‘a e tsunami pea mo e taimi ni? Te ke lava nai ‘o fakamatala, koehā fa‘ahinga liliu he taimi ni ‘oku ke fakatokanga‘i ‘i he anga ho‘omou nofo ‘a e kāinga ko eni?

Nukonuka: ‘I he taimi ko ē na‘e tō ai a e tsunami, na‘e faka‘ofa‘ofa mau ki‘i kolo ni, ‘emau feitu‘u ni, pea ko e taimi ni, fakatu‘utāmaki mau ma‘u‘anga mo‘ui.

‘Anau: ‘Aho ko ē na‘e hoko ai ne hake mai ai a e peau, na‘a ke ‘i heni pē mo koe ai?

Nukonuka: ‘Io.

‘Anau: Kātaki o ki‘i fakamatala angē ki he ‘aho koia, koehā ho‘omanatu mei he kamata e hoko e mofuike, na‘a ke ‘i fe ‘ia koe, na‘e ‘i fe ‘ia e fānau, na‘e fēfē ho‘omou lele?

Nukonuka: ‘I he pongipongi ko ē na‘e hoko ai ‘e tsunami, pongipongi na‘e fai eku tafi pea fai e feime‘akai ‘a e fānau kae ‘alu ‘e husepāniti ki ‘uta. Pea taimi koia na‘u sio ai ki he ha‘u ko ē ‘a e peau. Na‘e kaila mai ki‘i finemotu‘a na‘e mate hono mali “Mou lele hē” pea mau lele.

‘Anau: ‘A ia na‘e osi ‘a e mofuike na‘e hoko mai ai pē mo e peau?

Nukonuka: ‘Osi pē fo‘i mofuīke, hoko fo‘i tsunami. Pea lele finemotu‘a mo e ongo ki‘i leka, kau lele atu mo e ongo tamaiki fefine ‘e ua, ‘o ma‘u ‘e he peau au pea mo e tamaiki fefine ‘e toko ua, na lavea. Pea mau lele mautolu lele ki ‘uta, toki ha‘u e husepāniti mei uta o ‘ilo kuo tō tsunami, ‘ikai toe tu‘u hamau fale ‘e taha.

Anau: ‘A ia ko ho‘omou lele koia, fē feitu‘u koia na‘a mou lele ai?

Nukonuka: ‘Io, mau lele ki ‘uta.

Anau: Ko ho‘omou lele koia, na‘e ai ha kakai kehe na‘a mou lele?

Nukonuka: ‘Io, ko e motu‘a ko eni he Siasi Tonga mo hono foha na‘a mau lele. Nau kole kiai ke na lele mai o feinga‘i ange ongo tamaiki fefine ‘e ua na‘a mau fepulingaki hono taa‘i he peau.

Anau: ‘A ia ko e fo‘i peau hono fika fiha ia?

Nukonuka: Fo‘i peau hono faka‘osi ia, ha‘u peau faka‘osi ngata hē. Ha‘u fo‘i peau ua ngata he hala, ko hono tolu, taa‘i ko ē ‘o mau ‘auhia atu ko ē hē.

Anau: Na‘a ke sio ki mui ki he peau?

Nukonuka: ‘Io nau sio ki he peau.

Anau: ‘A ia ke pēhē ke a‘u ia ki fē ‘ia?

Nukonuka: Ki he fu‘u lali ko ē Siasi Tonga. Na‘e taa‘i au ai. ‘Ou fepulingaki au mo e ongo tamaiki.

Anau: Koehā e tu‘unga ‘oku ai ho loto ‘i he taimi ni? Kuo ke fiemālie? Koehā ongo‘i ko ē ‘a koe he taimi ni?

Nukonuka: ‘I he taimi ko ē na‘e tō ai tsunami ‘o ma‘u au ko ē mo e tamaiki fefine, na‘u ilifia. Hangē kou nofo noa pē au ha taimi hangē kou manamanatu atu pē ki hono taa‘i. Pea na‘u hola ‘o nofo ‘i ‘uta, pea fuoloa pē ko ē ‘osi ‘eku ilifia pea u foki mai leva mo hoku fāmili ki kolo ni.

Anau: Taimi ni, koehā e ongoi ‘oku ‘ia koe sio ki he anga ho‘omou nofo, ‘i ho‘o sio ki he kaha‘u mo e me‘a?

Nukonuka: Kou sio kiai, ‘oku mau fakalakalaka he kou fiemālie, ‘ikai keu toe ilifia.

Anau: Koehā ha fa‘ahinga tokoni te ke ala fai ki ha ni‘ihi ‘i Tonga ni, ‘oku te‘eki ai ke nau mamata tonu pe a‘usia ko ē ‘a e fakatu‘utāmaki ko ē ‘o e peau kula?

Nukonuka: Kole pē kiai naku ai hanau ki‘i me‘a‘ofa kia au mo hoku fāmili. Fakakaukau ke nau mai ha ki‘i me‘alelei, ki‘i me‘aofa me‘alelei ki hoku fāmili.

Anau: Toe si‘i ai pē ha me‘a kehe ke toe si‘i tokanga kiai?

Nukonuka: ‘Ikai.

Anau: Malō ‘aupito. Kātaki ko ‘ene kole mai pe ‘oku ‘ikai ke mou manavasi‘i moutolu pe ilifia he nofo ofi ki tahi?

Nukonuka: ‘Ikai, mau pēhē ‘e mautolu ia ‘e toki ‘osi e to‘utangata mo ha to‘utangata toki ha‘u ai ha tsunami, mau fakakaukau kemau foki.

Anau: 'Ikai ke mou fie hiki moutolu ia 'o mavahe?

Nukonuka: 'Ikai, mau fie nofo pē mautolu heni.

Anau: Fēfē kapau 'e ha'u ha tsunami ia 'apongipongi, koehā ho'o me'a te ke fai?

Nukonuka: Ko 'emau tu'u pē o lele ki 'uta.

39. Vātau Hui (63), *Falehau*

Anau: Kātaki pē mu'a ka ke fai ange ha'o fakamatala ki he anga ko ē ho'omou ma'u'anga mo'ui, ki mu'a 'i he peau kula pea mo e taimi ni, ai nai ha faikehekehe ai?

Vātau: Ko 'eku ma'u'anga mo'ui, te'eki ai tō e peau kula, ko e ki'i lou'akau pē, pea mo e ki'i fu'u kava, koia pē na'e fai ai e ma'uanga mo'ui 'a e ki'i fāмили ko eni. Mo e toki 'omai pē ki'i kupenga toki fai 'aki pē toutai, ke ma'u ai 'a e kiki faka'aho, koia pē na'e ma'u fai ai e ma'uanga mo'ui e ki'i fāмили ko eni.

Anau: 'A ia ko e kupenga, na'e ai ha vaka?

Vātau: 'Ikai, ko e hoosi pē na'e fai 'aki hono uta holo lī aki 'e fakamamaha 'o ma'u ai ko ē ki'i fo'i ika, 'a e kiki faka'aho.

Anau: 'Oku tu'o fiha ho'o 'alu 'o toutai 'i he uike?

Vātau: Mei tu'oua pē 'i he uike 'a e fai 'a e ki'i toutai ko eni, 'o feinga ke ma'u ai e kiki 'a e fāмили, ka 'oku lahi ange 'a e kupenga na'e maumau. Ko e ki'i kupenga si'isi'i pē eni ku toe, 'o fai'aki 'a e feinga ke ma'u ai ha mo'ui 'a e fāмили 'i he kaha'u.

Anau: Fēfē tu'unga ko ē 'oku ai mo'ui ko ē ho fāмили he taimi ni?

Vātau: Ko e tu'unga hoku fāмили, 'osi koeni 'a e peau kula, 'ikai ke toe ma'u 'e tu'unga totonu ko ē na'e 'i ai ko ē he kuohili. Ko e taimi ni, kou tui pē 'oku vaeua e ma'u'anga mo'ui he lolotonga ni.

Anau: 'A ia 'oku tau pēhē 'oku 'i he tu'unga faingata'a e anga e feinga ke ma'u 'a e mo'ui?

Vātau: Faingata'a 'aupito 'a e feinga ke ma'u ha me'a ke ma'u ai ha mo'ui e ki'i fāмили ni.

Anau: Fēfē anga koia ho'omou nofo, mo e 'ū fale ko eni, hangē ko e nofo tēniti, koehā ho'o vakai? 'I ai ha fa'ahinga tokoni ki ha langa pe ko ha fale mei ha tokoni 'a e pule'anga?

Vātau: 'Oku fai pē ha fakakaukau ke fai ha feinga, kapau 'e tuai mai e feinga 'a e pule'anga, pau pē ke fai ha feinga ki he fānau ke fai ha langa ke fai ai ha nofo, he hangehangē 'e ngali tuai e langa 'a e pule'anga. Pea kapau 'e tuai e langa 'a e pule'anga, 'e fai e feinga e ki'i fānau ke langa ha fale ke fai ha nofo kiai.

Anau: Na'e hoko 'a e peau kula na'a ke kau he lele, na'a ke sio tonu ai?

Vātau: ‘Ikai, na’e hoko e peau kula na’u ‘i mo’unga au he taimi koia. Fai ku tātā ki’i kata ke tō ke ma’u ai ha mo’ui ‘a e fāmili he kaha’u. Lolotonga ‘eku ‘i uta kuo a’u ange ‘a e tangata’eiki, ‘o fai e talaange ko ē kia au kuo ‘osi’osingamālie ‘a kolo ni.

Anau: Na’e ‘ikai ke ke fanongo koe mei ‘uta ki he ‘u’ulu?

Vātau: ‘Io, fanongo ‘i ‘uta ki he mofuike. Tangutu koia, ko e ‘atunga ē ‘a e mouna, ‘ene ngaue ko ē ‘a e mo’unga, kou ‘ilo ai ‘oku ‘ikai toe ai ha fale ia ‘i Falehau ni. ‘Ikai ke u ‘amanaki ‘oku hoko ha peau kula. Ko e me’a pē na’u ongo’i ko e ‘u’ulu ‘a e tahi, ‘u’ulu ko ē ‘a e fonua, koia pē nau ongo’i, kae ‘ikai ke u sio au ‘oku pehē ‘oku hoko ha peau kula ‘i Niua ni. Toki faka’ohovale kia au ko e ‘alu ange ‘a e tangata’eiki, ‘o fakahā ange kia au kuo ‘osi’osingamālie ‘a kolo ni ia.

Anau: Fēfē ho’o foki mai? Koehā ho’o ongo’i ‘ia koe ho’o foki ‘o vakai?

Vātau: Foki mai ki kolo ni ‘oku puli ‘e fāmili ia. Ma fetaulaki mo e tangata’eiki he matakolo hē, ko e Setuata e Siasi Tonga, ‘eke atu hoku fāmili, talamai he’e tangata’eiki ‘oku lavea e toko ua kae hao pē ‘a e fa’ēē mo e fānau.

Anau: Fēfē ‘a e taimi ni? Koehā ha’o fa’ahinga fakakaukau ki he kaha’u e fāmili?

Vātau: Ko e taimi ni kou fiu hono fakakaukau’i ha me’a ke ma’u ai ha mo’ui homau ki’i fāmili he kaha’u. Kou fakakaukau’i pē ke fai ha feinga, fa’ahinga tafa’aki kotoa pē, ‘oseni, falehanga, tōkanga. Koia ‘oku fai ‘a e fakakaukau he lolotonga ni ke fai ha feinga ke foki ‘a e fāmili ki he tu’unga na’e ‘i ai he kuohili.

Anau: Mahalo koia pe. Malō ‘aupito.

40. Mosese Veā (17), Falehau

Anau: Ko e pongipongi koia na’e hake mai ko e ‘a e peau ‘i Niua ni na’a ke tu’u ‘i fē ‘ia pea koehā ho’o me’a na’e fai he taimi koia?

Mosese: Ko e pongipongi koia na’a ku ‘i ‘api pe pea u toki ‘ā mohe ‘o toki lele mai pe ki matātahi ‘o sio ki he peau pea u feinga leva ki he mo’unga ma’olunga.

Anau: Koehā na’a ke toe lele ai ki ‘api?

Mosese: Ko e sio pe te’eki ke ‘alu ‘a e kakai ki ‘uta.

Anau: Koehā ‘a e ongo na’e ‘ia koe na’a ke toe lele ai ki tahi?

Mosese: Ko e ‘alu pē ko e fie’ilo pe ki he anga ‘o e peau.

Anau: Ko e taimi ko e na’a ke foki mai ai ki mo’unga, na’a ke lava toe sio ki he fō’i peau. Ke lava fakamatala ‘a e fōtunga ko e ‘o ‘e peau?

Mosese: Taimi na’e ha’u ai ‘a e peau na’e ma’olunga ia hē pea u ‘amanaki au ‘e a’u pe peau ki he tafa’aki ‘e taha kae ngata pe he kauhala.

Anau: Koehā ho’o mama’o mei he peau?

Mosese: Mahalo ko e mita 'e uanoa 'eku mama'o mei he peau 'a ia ko e ki'i fo'i mo'unga pe na'a mau hola kiai.

'Anau: Na'e toe 'i ai ha kakai kehe na'a mou lele fakataha?

Mosese: 'Io ko e kau tama pe he to'ū, kakai lalahi pea mo e kau leka.

'Anau: Na'e 'i ai ha 'ū me'alele?

Mosese: 'Ikai.

'Anau: Na'a ke sio ki he fo'i peau hono tolu?

Mosese: Katoa pe he na'a nau meimei fakaholoholo pe.

'Anau: 'A ia te ke lava fakamatala pe fakafaikehekehe 'i 'a e ma'olunga 'a e ngaahi fo'i peau.

Mosese: 'Io, ko e fika 'uluaki na'e 'ikai ke fu'u lahi 'aupito pea peau hono ua na'e ki'i ma'olunga pea ko e tolu ko ia na'a ne hanga 'o maumau 'i lahi 'a e ngaahi fale.

'Anau: Na'a ke sio ki he taimi ko e na'e ha'u ai 'a e peau 'o taa'i mai 'a e 'ū fale?

Mosese: 'Io te tu'u ko e mei mo'unga 'o sio lelei ki he taimi na'e ha'u ai 'a e peau.

41. Fakatu'anoa Vea (52), Falehau

'Anau: 'Oku 'i ai ha fa'ahinga fakakaukau 'ia koe ke mou toe hiki ki ha feitu'u ange mavahe mei he kelekele ko eni na'e tu'u ai homou fale nofo'anga na'e uesia 'e he peau?

Fakatu'anoa: Malō 'aupito e ma'u faingamālie, mahalo ko e tu'u koeni he taimi ni mau fakaongoongo pē ki he pule'anga. Koehā pē 'enau tu'utu'uni temau fai pē kiai, pea kapau te nau pehē ke mau hiki ka nau kumi ha 'api fo'ou ke mau hiki kiai kuopau pē ke mau fakaongoongo, koe'uhi ko kinautolu te nau langa 'a e ngaahi fale ko ē kemau nofo ai.

'Anau: Koehā 'a e faikehekehe 'i he anga ko ē ho'omou nofo he taimi ni 'i he fakahoa ko ē kimu'a pea maumau ko ē homou fale?

Fakatu'anoa: Ko e nofo ko ē he taimi ni 'oku ō foki 'o nofo hili holo he ngaahi 'api kehe. Me'a ia 'oku hoko, 'oku hangē 'oku te ngali pōpula, mahalo ko e palopalema ia 'oku hoko he taimi ni, 'ikai ke tatau mo 'ete nofo tonu pē 'i hoto ki'i 'api.

'Anau: 'A ia ko e 'u tēniti 'oku langa ko eni 'e tolu ko eni, ko e kaungā'api pē eni 'o koe?

Fakatu'anoa: 'Io ko e 'api pē ia 'e taha 'oku 'i ai 'e tēniti 'e 3 ko eni, he na'e 'i ai mo e ongo ki'i mātu'a faiako, ki'i finemotu'a mo hono mali pea ko e ki'i finemotu'a na'e faiako he lautohi pule'anga pē 'o Falehau ni. Pea mo e ongo matu'a Tafahi pē na'a na nofo mai he tafa'aki ko ē 'oku 'i ai e tēniti hinehina.

'Anau: Taimi ni 'oku kei 'i ai pē ha kakai 'oku nau nofo 'i ai?

Fakatu'anoa Vea

Fakatu'anoa: 'Io 'oku kei 'i heni pē ki'i motu'a, ko e finemotu'a 'oku 'i Tonga.

'Anau: Ko fē 'ia hono fāmili 'ona?

Fakatu'anoa: Nau 'i he motu ko ē ko Tafahi.

'Anau: Nau ō nautolu ki Tafahi?

Fakatu'anoa: Ō 'o kilisimasi kiai ka nau toki foki mai he fokotu'u 'a e ako.

'Anau: Koehā e ongo'i ko ē 'ia koe 'i he taimi ni 'osi ko ē 'a e peau kula, sio ki he anga ko ē ho'omou nofo mole foki 'a e fale nofo'anga? Koehā 'a e ongo'i?

Fakatu'anoa: Kou ongo'i pē kou faka'ofa'ia pē 'ia au he 'ikai toe ai haku fale ke u nofo ai.

'Anau: Ko fē ho fāmili 'au? 'Alu mo nautolu ki Tafahi?

Fakatu'anoa: 'Ikai 'oku nau nofo 'i he 'api ko eni e tangata'eiki pē hoku finemotu'a.

'Anau: 'A ia mou nofo pē ai?

Fakatu'anoa: Mau nofo mautolu ia kiai.

'Anau: Fēfē 'a e 'aho ko ē na'e hoko ai 'a e peau kula, na'a ke 'i fe 'ia 'i he taimi koia?

Fakatu'anoa: Na'u 'i heni pē 'i hoku 'api, fai 'eku fafanga moa mo fafanga puaka, pea mo e lulu ko ē 'a e mofuika pea mo e ofongi ange 'e he ongo mātu'a pē 'oku na nofo ange he kaungā'api, ko e tahi ē ko ē kuo faikehe. Pea ko 'eku ki'i palafu pē kiai ke fei

mo nau feinga he nau ngaahi me'alele 'o hola ki he mo'unga he 'e ha'u 'a e peau ko e taimi nounou pē ia mo e ha'u 'a e 'uluaki peau.

'Anau: 'A ia ha'u e peau 'osi mavahe nautolu ia?

Fakatu'anoa: 'Osi mavahe nautolu.

'Anau: Na'a ke 'i fe 'ia koe?

Fakatu'anoa: Na'a ku kei 'i heni pē.

'Anau: Koehā na'a ke kei nofo ai koe?

Fakatu'anoa: Ko e 'ai keu sio ange ki he peau pē ko e me'a fēfē ia.

'Anau: Na'e ma'u koe 'e he peau?

Fakatu'anoa: Na'e ha'u ko ē 'uluaki peau, 'a ia na'e ha'u e peau 'i lalo kae ha'u e fanga ika 'i 'olunga.

'Anau: Na'a ke 'i fe 'ia koe he taimi koia, na'e 'i fe 'ia e peau?

Fakatu'anoa: Na'aku tu'u pē he lalo langakali hoku ve'e fale (fu'u langakali ē tu'u mai ko ē) pea mo e ha'u ko ē 'a e peau, pea u manatu'i 'eku misini senoleita na'e tuku homau 'api siasi. Manatu'i hoku ki'i fāmili pea ko e me'a pē na'e mahu'inga ange hoku ki'i fāmili pea u lele leva 'o kumi kinautolu.

'Anau: Na'e tolu foki e fo'i peau, na'e ha'u e fo'i tolu koia 'oku ke kei tu'u pē he lalo langakali?

Fakatu'anoa: Ko e fo'i ua pē, a ia ko e 'uluaki pē pea mo hono ua.

'Anau: Na'a na a'u mai pe naua 'o ngata 'i fe?

Fakatu'anoa: 'A ia ko e fo'i ua ia kou 'osi lele foki au na'e faai atu ia 'o a'u atu ki lotokolo ki hē, 'a ia ko e ha'u ko ē hono tolu 'o ki'i tuku atu ia ki he vao.

'Anau: Na'a ke tu'u ko ē hē, ko e fo'i peau 'uluaki na'a ke sio ko ē ki he ha'u e tahi ka e 'olunga mai e ika?

Fakatu'anoa: Puna mai e ika he fo'i peau 'uluaki, 'a ia ko 'ete sio ko ē ki he ha'u e peau 'oku kele.

'Anau: 'I fe 'ia ia? Na'a ke sio kiai 'oku ha'u 'i fe 'ia? 'I loto pe 'i tahi?

Fakatu'anoa: 'Osi ofi mai ia ki 'uta 'a ia 'o ha'u ia 'o tuku atu e hala pule'anga ki tahi, kae toe 'ova mai ia ki he kauhala ko ē 'e taha, pea taimi nounou pē kuo toe ha'u ko ē mo hono ua pea u lele au he taimi koia.

'Anau: Ko e'aho koia, ko ho'o lele na'a ke 'alu 'o fetaulaki mo ho fāmili, koehā me'a na'a ke fai he taimi koia?

Fakatu'anoa: Ko 'eku lele ko ē na'e fai, na'a ku lele atu ki he 'api ko ē na'a mau nofo ai, ko e tangata'eiki pē ko ē hoku finemotu'a mo 'eku ki'i tamasi'i si'isi'i mo 'eku ta'ahine na'a ku sio kiai. Ko e taimi koia na'e 'ikai fai ha sio ia ki he hoa pea mau lele mai, 'a ia 'oku mahino 'oku mau hao mautolu he kuo mau 'osi lele ki he vao. Ka na'e 'ikai ke u 'ilo pē 'oku 'i fe 'ia hoku hoa he taimi koia, 'a ia na'a ku toki 'ilo pē he 'osi ko ē 'a e peau, he'emaui foki mai ko ē mei 'uta na'e ma'u ia he peau 'i kolo ni.

‘Anau: Fēfē leva ‘i he taimi ni Fakatu‘anoa ‘a e anga ko ē fakakaukau ki he kaha‘u? ‘Oku ke fakakaukau ke hiki ki Tonga pē te ke fakakaukau ke mavahe mei heni? Koehā ha‘o fakakaukau ki ha fa‘ahinga me‘a ‘e malava ke toe langalanga hake ai ho fāmili ke toe foki ki he tu‘unga ko ē na‘e ‘i ai kimu‘a? Mahino ko ē kiate au na‘e sai ange pē tu‘unga kimu‘a na‘e ‘i ai ho‘omou nofo?

Fakatu‘anoa: Tu‘unga ko ē na‘a mau ‘uluaki ‘i ai na‘e tu‘u ia he tu‘unga fakafiemālie pea ko e tu‘unga ko ē he taimi ni ko e fu‘u la‘isima pē ia ‘oku toenga he fale. Ka neongo ai ha me‘a ke fēfē mau fakafeta‘i pē ki he ‘Eiki ‘i he ‘ene ‘ave pē ‘a e fale kae fakahaofi pē ‘emau mo‘ui ke toe fai ha feinga koe‘uhi ko e kaha‘u. Pea hangē ko ho‘o fehu‘i ‘anenai pe ‘oku ‘i ai ha fakakaukau ia ke fai ha hiki ki Tonga, ko e tu‘u ko eni he taimi ni ‘oku te‘eki ai ha fakakaukau ke fai ha hiki ki Tonga neongo ko ‘eku ki‘i finemotu‘a lahi ‘oku ma‘u hoa ia ki Niutoua, ka ‘oku te‘eki ai ha fakakaukau pehē koe‘uhi ko e ‘ū fatongia e siasi ‘oku ‘ia au. Pea mahalo na‘a ‘oku laka ange pē ke te nofo pē heni ‘o fai e fatongia e siasi, fua e ngaahi kavenga ko ē pea koehā pē ha ‘aho ‘e ui mai ai e ‘Eiki kete ‘aluange, ‘oku te ‘alu pē na‘e ‘i ai hoto ‘aonga.

‘Anau: Faka‘osi pē, ‘oku toe ‘i ai ha me‘a kehe ke toe fie tākaki mai? Fa‘ahinga fale‘i ‘e ala tokoni ki he toenga e kakai ko ē ‘i Tonga ni fakalukufua ka faifaiange pea toe hoko mai ha peau kula, koehā ha me‘a ke nau fai?

Fakatu‘anoa: Ko ē ‘oku ke fai pē koehā ha fa‘ahinga fale‘i, kou tui ko hono mo‘oni pē ko e fo‘i me‘a pē ‘oku ‘uluaki ‘omai ‘e he fakatokanga ko ē ‘a e peau kula taumaiā ‘oku hāngē ko e afaā ke ‘uluaki ‘uha ia mo hako kimu‘a pea toki tō mai e matangi. Ko e peau kula, ko e ‘osi pē mofuiki ko e ha‘u ai pē mo e peau. ‘A ia ko ‘ete ongo‘i pē ‘oku ngali ki‘i ngalulu lahi e mofuiki, feinga leva ki ha feitu‘u ‘oku mā‘olunga ke te ‘alu ‘o kumi mo‘ui kiai.

42. Hemaloto Afemui (12), Falehau

“Nofo leva ‘eku tamai ‘a‘aku ke fakahaofi ‘i ‘a e ongo tamaiki fefine ‘e ua he kaungā‘api.”

‘Anau: Na‘e hake mai ‘a e peau kula na‘a ke ‘i fē‘ia, koehā ho‘o me‘a na‘e fai he taimi koia?

Hemaloto: Na‘e ha‘u ‘a e peau kula ‘oku mau lolotonga ako pea ha‘u ‘a e peau kula pea mau lele mai leva ‘o ‘alu ki mo‘unga.

‘Anau: Na ke sio ki he peau, koehā ‘a e fotunga ‘a e peau, koehā ‘a e ngaahi me‘a na‘ane ‘omai pea na‘a ke sio kiai ‘oku mā‘olunga fēfē?

Hemaloto: Na‘e ‘ova ia he ‘ulu‘akau ko e he matātahi pea u ilifia pea u talaange leva ki he‘emau ongomatu‘a ke mau lele pea nofo leva ‘eku tamai ‘a‘aku ke fakahaofi‘i ‘a e ongo tamaiki fefine ‘e ua he kaungā‘api.

‘Anau: Koehā ‘a e ongo‘i ‘ia koe he taimi ni?

Hemaloto: Ongō'i pe 'e au 'oku te'eki ke mato'o 'a e tsunami.

'Anau: Ke kei ilifia pe?

Hemaloto: 'Io.

'Anau: Kapau 'e toe hoko ha peau kula 'i he uike kaha'u pe ko e kaha'u vave mai, koehā 'a e me'a ke pehē totonu ke fai 'e he kauleka?

Hemaloto: Ko e 'ai pe 'a e lotu ke lahi mo nofo pe ki he feitu'u ko e 'oku ma'olunga.

43. Kolo Po'uli (41), Falehau

"Ko e peau na'a mau sio ai, fu'u peau fakailifa."

'Anau: Kou lave'i na'e kau homou fale nofo'anga 'i hono uesia 'i he 'auhia ko ē he ngaue 'a e peau kula. 'Oku 'i ai ha fa'ahinga fakakaukau 'iate koe ke ke toe mavahe mei ai ki ha feitu'u 'oku toe malu ange 'i lotofonua koe'uhi 'oku tu'u lavea ngofua e matātahi ki ha fa'ahinga fakatamaki fakaenatula?

Kolo: Kou pehē au 'oku sai pē 'eku nofo 'aku 'i hoku ki'i fale 'oku malu tatau pē mo ē kimu'a atu pea toki tō 'a e tsunami pea kou pehē au 'oku faka'ofu'ofa 'eku nofo pē 'aku 'i hoku ki'i fale.

'Anau: 'Aho koia na'a ke 'i fe 'ia koe, koehā ho'o me'a na'e fai?

Kolo: 'Aho koia na'a ku 'i homau 'api pē pea 'u'ulu mai ko ē 'a e tahi pea u lele, tō ko ē 'a e mofuika kou hopo mei hoku fale 'o lele kaila ki he'eku ki'i ta'ahine ke ma lele ko e peau ena 'oku ha'u'i maketi. Pea ma lele mai heni 'o lele hē ki he tuku 'uta ko ē pea ui ange e motu'a ke mau foki he ko e peau ē kuo foki. Pea mau ha'u pē 'o nofo he ve'e 'api siasi 'i hē 'o talitali pē ai pea 'osi pē koia pea mau toe foki pē ki 'uta 'o kau he nofo vao ko ē 'i 'uta.

'Anau: Ko e taimi ko ē na'a ke lele ai na'e toe'i ai ha kakai kehe na'a ke sio kiai na'e lele he tafa'aki?

Kolo: 'Io, na'e ai e finemātu'a homau kaungā'api na'a mau kaungā fononga 'o mau lele fakataha ki 'uta mo e hoa 'emau faifekau mo 'ene ki'i fānau na'a mau lele fakataha 'o lele ko ē ki 'uta kuo ui ange 'a Vave kemau foki mai he ko e tahi e kuo foki ia.

'Anau: 'A ia ko ho'omou lele koia ko e peau 'uluaki ia?

Kolo: 'Io, mau lele koia ko e peau 'uluaki ia.

'Anau: 'I he a'u mai ki he 'aho ni koehā e ongo'i 'oku 'iate koe? 'Oku mahino pē kiate au ko e 'uhinga na'e fai ai e lele ko e ilifia. 'Oku kei fai ha manavasi'i na'a toe hoko ha me'a pehē pe kuo 'osi?

Kolo: 'Oku hangē pē 'oku mau kei teteki pē he taimi ni 'emau nofo na'a toe hoko mai ha fu'u peau hangē ko e peau na'a mau sio ai, fu'u peau fakailifia pea mau lele ai ki 'uta.

44. Leone Faka'osi (41), Falehau

“Neongo na’e ai ngaahi, fanga ki’i naunau, ka na’e ‘ikai fai ha tokanga kiai. Na’e koloa pē kia au kemau mo’ui mo ‘eku fānau.”

‘Anau: Kātaki pē mu’a Faka’osi, ‘oku ke kau nai mo koe he hiki mai ki heni? Na’e ‘auha ho fale?

Leone: ‘Io, ‘io ‘io.

‘Anau: Koehā ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e fakakaukau ‘ia koe? Temou toe foki nai ‘o toe langa ha fale pē temou nofo ai pē heni ‘o mou fakaongoongo ai pē ki he fokotu’utu ‘ae puleanga?

Leone: ‘A ia ko e tu’u ko ē he taimi ni, he ‘ikai ke mau toe foki mautolu mei homau nofo’anga ko eni. Mahalo te mau nofo ai pē homau nofo’anga ko eni ‘o talitali ai pē ki ha tu’utu’uni ‘a e puleanga, ke ma’u ha kongā ‘api koe’uhi ke hoko atu ‘a e nofo.

‘Anau: Koehā nai e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke mou toe fie foki ai ki lalo?

Leone: ‘I he tupunga pē mau sio ki he, mau mamata tonu.

‘Anau: Koehā ‘a e tu’unga ko ē ‘a e mo’ui he taimi ni anga ho’omou nofo? ‘Oku ai ha fa’ahinga faingata’a ‘oku mou fehangaangai faka’aho mo ia, fakahoa ki he taimi ko ē na’a mou kei nofo ai ‘i he fale lelei ‘i lalo ma’u ai ngaahi me’a kotoa ko ē na’a mou fiema’u?

Leone: ‘Io, ko e taimi pē ko ē ‘a e ‘uha mo e ngaahi ‘ū me’a koia, ko e ngaahi palepale ko ē ‘oku tutulu pē ia, pea mo e ua pē kiai ko e vai. Ko e fiema’u e vai, ko e toe ō pē ki kolo ‘o kaukau kiai pea fofoki mai pē ki heni.

‘Anau: ‘Oku ai pē ha’o fānau?

Leone: ‘Io.

‘Anau: Koehā e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ho’o vakai ki ho’o ki’i fānau koia? Kou lave’i pē au ‘oku namua, hangē ko e namu, mo e ma’a ko ē ‘a e ‘elia ‘oku mou nofo ai. ‘Oku ‘i ai hane fa’ahinga faikehekehe makehe ange mei he ma’uanga vai, anga ko ē feau e fiema’u faka’aho?

Leone: ‘Io, kou tui pē na’e kei sai ange pē, kei feau ange pē fiema’u he mau ‘uluaki nofo ko ē homau ‘api ko eni. Meimei ko e ngaahi fiema’u ko ē ‘o e nofo heni, ‘ikai ke toe tatau ia mo e mau nofo koia homau ‘api totonu koia na’a mau nofo ai. ‘A ia ko e meimei ko e palopalema pē ko e vai.

‘Anau: Fēfē ma’u’anga mo’ui ‘a e fāmili?

Leone: Ko e ma’uanga mo’ui, ko e malō pē mo e ‘ikai pē ke fu’u tatau.

‘Anau: Kātaki pē, fēfē nai ‘aho ko ē na’e hoko ai ko ē hake mai ‘a e peau? Ko fē feitu’u

na'a ke 'i ai ko ē koe pea koehā ho'o me'a na'e fai?

Leone: 'A ia meimei ko mautolu na'a mau hanga 'o 'ilo totonu 'a e kamata mai ko ē 'a e peau.

'Anau: Ke manatu'i nai e taimi ko e fiha ia?

Leone: Mahalo pē ki he fitu pongipongi. Na'a mau sio tonu ai ki he ha'u e 'uluaki peau, ha'u mo e peau hono ua, pea ko e peau ko ē hono tolu, 'a ia ko 'eku sio, he 'ikai ke toe tu'u ha me'a ia homau fale. Pea mau heka leva he me'alele he taimi koia 'o mavahe mei homau 'api.

'Anau: Ha'u ko ē 'a e peau 'uluaki, na'a ke lava 'o sio kiai?

Leone: Nau kei tu'u pē. Ha'u pē peau 'uluaki 'i homau matātahi. Ha'u pē peau 'uluaki a'u mai pea toe foki, 'a ia ko e foki koia 'o a'u ki uafu, pea ko e toe ha'u ko ē peau hono ua, toe lahi ange ia. 'A ia ko e ha'u ko ē peau hono ua 'o ofi mai, 'osi mau heka ki he me'alele, 'oku tuli mui mai peau ko ē hono tolu, pea mau mavahe mautolu ai.

'Anau: Koehā e tokolahi e kakai na'e heka ai?

Leone: 'A ia ko e meimei ko e tokolahi ko ē na'e heka he me'alele na'e ova ia he uta 'a e me'alele. Mahalo na'e mei a'u pe 'o toko 17. Ka ko e me'alele 'oku pasese 5 pē, ki'i veeni fakaminipasi.

'Anau: 'A ia koehā e mama'o e me'alele, na'a ke lava sio ki he mama'o e me'alele pea mo e peau 'ene ha'u?

Leone: 'A e peau hono ua, 'ai a ko e peau hono ua mahalo pē tau pehē ki he 70 pe ko e 80 'a e peau hono ua. 'A ia ko 'emau heka maau ia ko ē ki he me'alele 'o lele, 'emau vāmama'o ko ē mo e peau hono ua, kae kei ki'i mama'o si'i atu pē peau ko eni hono tolu, 'a ia pea mau lele mautolu he taimi koia.

'Anau: Taimi koia ho'o sio ko ē ki he peau, 'osi a'u mai ia ki 'uta ki he 'ū 'api?

Leone: Ko 'emau mavahe ko ē mei he me'alele, mahalo pē ki he mita 'e 30 pea mau fanongo mai mautolu ki homau nofo'anga kuo 'osi fa'aki e peau ia ai, 'osi longoa'a ange ia.

'Anau: Koehā 'e ongo na'e 'ia koe?

Leone: Ko e fa'ahinga ongo pē ia na'e 'ia au, ko e kemau mo'ui neongo na'e ai ngaahi, fanga ki'i naunau, ka na'e 'ikai fai ha tokanga kiai. Na'e koloa pē kia au kemau mo'ui mo 'eku fānau.

'Anau: 'A ia na'e 'osi ange ko ē peau, fo'i peau 'e tolu, na'e ai ha fakatamaki na'e hoko ki ha taha?

Leone: 'Ikai.

'Anau: 'I ho'omou a'u mai ko ē 'o nofo heni, koehā e fuoloa e taimi pea mou toe foki ki lalo 'o sio kiai?

Leone: Na'e 'osi e fo'i 'aho 'e ua pea u toki 'alu o sio ki homau 'api.

'Anau: 'A ia na'a mou kei tailiili pē?

Leone: Koia.

‘Anau: ‘I ho‘o foki koia ‘o sio koia ki kolo, koehā e ongo koia na‘e ‘ia koe ho‘o vakai koia ki he ngaahi maumau mo e faka‘auha koia ne fakahoko he peau kula?

Leone: Ko e ongo koia na‘e ‘ia au, na‘e te‘eki ai pē ke foki mai ‘eku fakakaukau ‘aku ia mei he taimi koia na‘a mau mavahe ai, kei ‘alu pē ‘eku fakakaukau heku nofo ‘o sio atu, kapau na‘e ma‘u mautolu, ‘oku ‘ikai pē ke u toe mahu‘inga‘ia ‘i ha me‘a, kei mahu‘inga‘ia pē au heku mo‘ui.

‘Anau: Koehā fa‘ahinga fale‘i pe ko ha fa‘ahinga tokoni te ke ala fakahoko ‘e ala tokoni‘i ai e ni‘ihi ko ē, hange pē ko au, te‘eki ai keu ausi‘a pe teu sio tonu he fa‘ahinga mālohi fakatu‘utamaki koia ‘o e peau kula, ‘o ka faifainge pea toe hoko ha me‘a pehē ‘i he kaha‘u, koehā ha me‘a teu ala fakahoko? Hā e me‘a fika ‘uluaki?

Leone: Fa‘ahinga fale‘i pē ko e hokosia pē taimi koia, ko e tākaki pē hoto fāmili he vave taha pea fetukututuku leva ki he feitu‘u ‘oku mā‘olunga.

45. Sefilino Faka‘osi (51), Falehau

“Na‘e ‘osi ko ē lulu ‘a e mofuike, na‘e ai ‘eku ongo‘i, na‘a ku ‘osi ongo‘i ‘e ai e me‘a e hoko. Pe ko e peau kula pē ko e afi ‘e puna.”

‘Anau: ‘Oku mahino kiate au ne kau homo fale nofo‘anga he uesia ‘e he peau kula ne tō mai ki he fonua ni. Koehā nai ha fokotu‘utu‘uki he kaha‘u, ‘a koe mo ho fāmili felāve‘i mo ha toe langa fo‘ou? ‘E toe fai ha foki, pē ‘oku mo kau mo moua he fakakaukau ki ha feitu‘u ke hiki kiai?

Sefilino: Mālō ‘aupito. Ko hoku hinga ko Sefilino Faka‘osi, pea ko e fai e fokotu‘utu‘u ki he peau kula ko ē na‘e hake, kae‘uma‘ā e ‘auha homa ki‘i nofo‘anga, pea ko ‘ema fokotu‘utu‘u pē kema nofo pē ‘i koloni. Pea ko e ‘aho ko ē na‘e hoko ai e peau kula, na‘a ma nofo ‘o sio mata kiai, pea na‘e ai homa ki‘i mokopuna na‘a ma nofo mo ia. Na‘e ‘osi ko ē lulu ‘a e mofuike, na‘e ai ‘eku ongo‘i, na‘a ku ‘osi ongo‘i ‘e ai e me‘a e hoko. Pe ko e peau kula pē ko e afi ‘e puna ka na‘a ku lea pē ki hoku hoa ke mau lue ki ‘uta koe‘uhi ko ‘eku fakafuofua atu ‘a‘aku ki hoku sino, ka na‘e ‘ikai ke tui kiai. Ne ‘osi mei ai ha miniti ‘e nima, na‘a ma sio ki he tahi ‘ene ha‘u, ko e ki‘i ‘uluaki peau ‘o hake ki ‘uta, hangē ko ē ‘oku lililili e tahi. Ko ‘ene foki koia ‘o maha tahi ia, ‘o ha‘u ai ko ē peau hono ua na‘a mau sio ai ki uafu ‘ene mā‘olunga mai ‘a e peau ‘ene ha‘u ‘i ‘olunga. Na‘e lele mai ngaahi me‘alele heni na‘a ma feinga kema kole tokoni kiai ka na‘e ‘ikai ke tu‘u ha me‘alele.

Pea na‘e ai ki‘i me‘alele pē ki‘i motu‘a ko ‘Esinito Tauvaka na‘e lele mai ‘o tu‘u homa ki‘i fāmili ‘o fakahaka homa ki‘i fāmili ‘o feinga ke fakahaofi he na‘a mau sio ki he peau na‘e fu‘u fakailifia ‘aupito. Na‘a ma fetāngihi he na‘e ‘ikai kema fakakaukau ‘e ai ha toe mo‘ui he sio ki he peau ‘ene ha‘u. Lolotonga ‘emau lele he me‘alele, mau a‘u atu ki he

Sefilino Faka'osi

fo'i mangatolu ko ē 'i mua ko ē, kuo 'osi a'u hake peau ki he ve'ehala ka e malie pē ko e vave e lele e tamasi'i 'o mau hao ki he fo'i mā'olunga ko ē 'i he fo'i hake ko eni 'i 'uta.

'Anau: 'A ia ko e me'alele ko ē na'a mou heka ai ko e me'alele fēfē?

Sefilino: Ko e ki'i me'alele fakaminipasi. Ko e ki'i me'alele 'a e ki'i motu'a ko 'eni na'a ku 'uhinga kiai, 'a 'Esinito Tauvaka.

'Ana'a ku: Na'e 'osi fonu pē ha kakai ai?

Sefilino: Ko e motu'a pē mo 'ene ongo ki'i tamaiki 'e toko ua. Na'e 'ikai ke 'i heni hono hoa, he na'e 'alu hono hoa ki Tonga 'o fā'ele. Ka na'a ne taumu'a pē ke lele mai ki hoku fāmili koe'uhi ko 'ene sio ne 'ikai ha me'alele 'e lele 'o tu'u mai

'Anau: Ka na'a mo lava 'o sio ki he peau hono tolu?

Sefilino: Ko e peau pē hono ua. 'A ia ko e peau hono tolu ia 'oku mau 'osi 'i he tu'a mo'unga mautolu. 'A ia nau tau pē kiai 'o hake ki mo'unga, kuo 'osi tēkina e ngaahi fale ia ki tahi.

'Anau: Fēfē leva 'ene a'u mai ki he 'aho ni, mahino 'oku lava eni e māhina 'e tolu mei he lava ko ē 'a e fakatamaki, koehā 'a e ongo 'oku 'ia koe?

Sefilino: Ko e ongo 'oku 'ia au, 'oku 'ikai ha'aku toe ongo'i 'e au 'oku ai haku ilifia he 'oku tau ko e me'a fakaenatula. 'Oku ou fālala pē au ki he 'Eiki he kou 'ilo he 'ikai ke toe hoko vave ha me'a pēhē. Pea 'oku ou loto lahi pē ke mau foki mai ki kolo ni mo

homau ki'i fāmili 'o nofo ai, koe'uhi ko e ofi ki he lotu mo e fa'ahinga fokoutua 'oku 'ia au.

'Anau: Ko e tu'u ko ē ki he kaha'u, na'a ke pehē ko ā ke mou langa 'i ha feitu'u kehe?

Sefilino: Fakakaukau pē kapau 'e, tukukehe kapau 'e lava e tofi ko ē 'a e pule'anga, he ko 'emau ha'u 'a mautolu mei he motu ko eni ko Tafahi, 'o nofo hili holo pē heni ko e ako'i 'ema ki'i fānau pea kuo 'osi ako 'ema ki'i fānau 'a ia 'oku nau 'i Tonga. 'Oku ma nofo ai pē heni pea 'oku fai e fakakaukau kapau 'e lava e tofi 'a e pule'anga 'o ma'u hama ki'i kelekele ai pea 'e lava ke fai ai ha langa. Pea kapau 'e tuai e fai 'a e tofi, mahalo na'a ma nofo pē he 'api ko 'eni 'oku ma nofo ai.

'Anau: Koehā ha fa'ahinga tokoni teke ala fai, ha fale'i ki ha ni'ihi na'e te'eki ke nau lava ko ē 'o a'usia tonu 'a e fa'ahinga fakatamaki ko 'eni 'o e peau kula? 'O ka faifaiange pea toe tuku mai ha fakatokanga pē toe hoko ha fakatamaki pehe ni, koehā e fa'ahinga me'a tefito tenau fai ke fakahaofi'aki 'enau mo'ui?

Sefilino: Ta'u kuo 'osi ko e taimi pē ke mofuike, laka ange pē ketau nofo ki ha feitu'u 'oku mā'olunga pē te te, kapau 'oku 'ikai ai hanau 'ilo kiai, lava pē ke te ui tokoni kia nautolu saiange pē nofo ki he feitu'u 'oku mā'olunga toki'osi ha 'aho 'e taha pē ua kuo 'osi 'a e mofuike mahino 'oku 'ikai ha peau kula pea te toki foki mai ki kolo ni.

'Anau: Faka'osi, toe ai ha me'a ke toe fie tānaki mai?

Sefilino: Ki'i me'a pē tānaki si'i kiai, mau fakafeta'i pē ki he 'Otua koe'uhi ko 'emau hao mai. Ko'emau falala ki he 'Eiki he taimi kotoa, hangē pē ko efakamatala he ha'u ki 'api ni 'a e kau ha'u kotoa mei Tonga. 'Amusia e kakai 'oku ai 'enau ngaahi me'alele mo e ngaahi kakai 'oku nau mo'ui lelei. Ko e fa'ahinga motu'a 'oku 'ia au, na'a ku falala ki he 'Eiki he na'a ku 'ilo he 'ikai ke li'aki au he 'Eiki ha taimi uhi ko 'eku tokanga ki he lotu mo hoku ki'i fāmili. Mālō.

46. Siale Pongipongi (64), Falehau

"Na'e 'ikai ke u toe mahu'inga'ia au ha'aku me'a taha'i 'api ni. Ko e me'a pē na'aku mahu'inga'ia ai ko 'eku mo'ui mo e mo'ui 'eku pusiaki."

Anau: Katakī pē mua, koehā 'a e uestia na'e fai 'e he tsunami ki he fale nofo'anga ko'eni 'oku ke 'i ai?

Siale: Mālō'aupito. Kou kole fakamolemole ke u hao atu he faingamālie ko'eni, kau lave atu fekau'aki mo e uestia ko 'eni na'e hoko ki hoku'api nofo'anga. Ko hoku fale na'e luva 'e ua taki tu'u ua he ongi loki taupotu ki tahi pea mo e luva 'e taha fe'unga mo e falekaukau na'e 'osi kotoa e luva koia hono fahi 'e he peau mo e ngaahi matapā 'e tolu 'i he ngaahi loki ko ē na'e tapotu ki hē 'osi koia pea mo e fō'i fa'ahi 'e taha 'o loki na'e hae kotoa ia 'e he peau.

Anau: 'A ia 'oku ke fakafuofua ko e fō'i peau ia fika fiha ia na'e lava a'u mai ko ē ki 'api ni?

Siale: Kou tui ko e peau fika tolu, ka ko e 'uluaki peau mo e peau hono ua na'a ku kei tu'u pē he lalo mei 'o sio tonu ki he'ena a'u mai, a'u mai ki he fa'itoka pea ko e taimi ia na'a mau toki mavahe mo hoku ki'i fāmili mei 'api ni ka kou 'osi sio au ki he peau hono tolu 'oku 'asi mai koe'uhi ko e peau lahi mo'oni ia pea mau lele mautolu mo homau ki'i fāmili ki 'uta ko e taimi pē ia na'e fai ai e sio ki he peau.

Anau: Taimi ko 'eni ko hai mo koe na'e tu'u'i heni 'o vakai ki he ha'u ko 'eni 'a e peau?

Siale: Ko au pē mo 'eku pusiaki ko Sēneti pea mo e fa'ē 'a e ki'i fefine koia ko Fesi'ia. Komautolu toko tolu pē pea na'e 'osi lele 'emau pusiaki si'isi'i na'e kau ia he lele mu'omu'a mo e tamaiki.

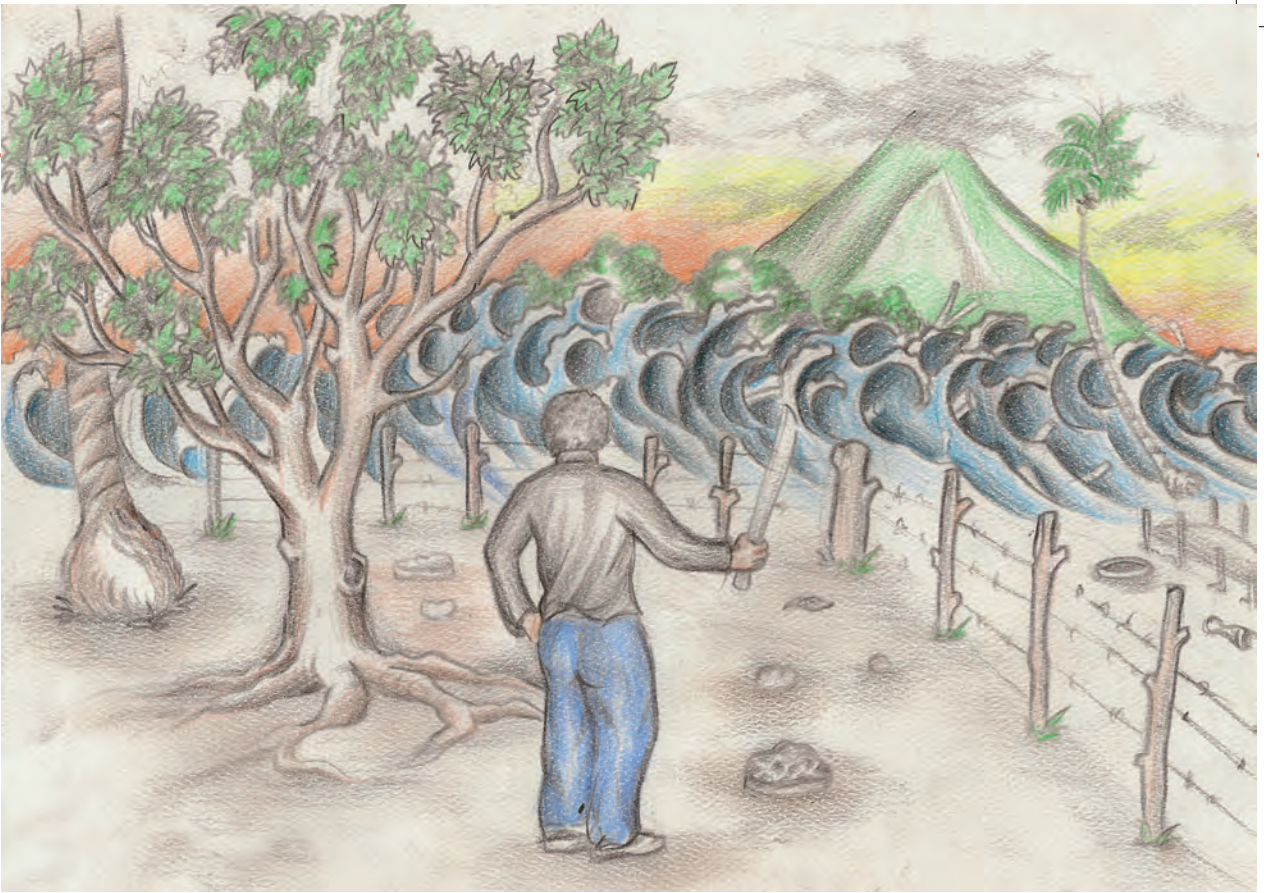
Anau: Fēfē taimi ko ē na'a ke vakai atu ai ki he ha'u 'a e peau? Ke fakafuofua ko fē feitu'u na'e a'u mai kiai?

Siale: Ko e tu'unga ko ē he taimi ko ē na'a ku mavahe ai mei 'api ni, kuo 'osi a'u mai ia ki he fō'i fa'itoka ia ko ē 'oku ou situ'a kiai, 'osi a'u mai e peau ki he fa'itoka kiai, ko e peau hono tolu 'oku kei ha'u ia pea ko e peau lahi mo'oni he'eku sio kiai.

Anau: Fakamatalanga ange mu'a ki he anga ho'o vakai ko ē ki he natula pe ko e fa'ahinga tō'onga e ha'u e peau, ki hono mālohi pea mo hono lanu.

Siale: Koia, mālō 'aupito. Ko e tu'unga ko ē na'e 'i ai 'eku 'ongo'i he taimi koia na'e 'ikai ke u toe mahu'inga'ia au ha'aku me'a taha'i 'api ni. Ko e me'a pē na'aku mahu'inga'ia ai ko 'eku mo'ui mo e mo'ui 'eku pusiaki ke fei mo mavahe mei 'api ni pea na'a mau lele mautolu. Ko e tu'unga ko ē na'e 'i ai e peau ko e fa'ahinga lanu ko ē e peau, ko e ongo peau na'e mu'a mai na'a na anga maheni tatau pē anga 'eku sio 'aku ki he lanu ka ko e me'a pē na'e lililili pē tahi ia he taimi ko ē na'e ha'u ai e peau 'uluaki mo e ua pea puli e uafu ia pea ko e peau hono ua na'a ku sio atu au ia kuo puli e uafu ia 'ikai toe 'asi ha 'akau ia 'i he matātahi.

Anau: 'A ia ko ho'o tu'u 'o sio 'oku ha'u e peau mei mui na'e 'ova ia he 'ulu'akau?

Siale Pongipongi

Siale: 'Io, ko e sio ko ē ki he peau hono tolu 'osi 'ova ia he 'ulu'akau 'ene kei ha'u ko ē mei tahi, mau mavahe mautolu mo hoku ki'i fāmili mei 'api ni.

'Anau: Koehā leva 'a e ongo'i 'oku'ia koe 'i he taimi ni mo e tu'unga ko ē 'oku 'i ai ho'o mo'ui 'a koe mo ho ki'i fāmili? 'Oku 'i ai hano faikehekehe mo e tu'unga ko ē kimu'a pea hoko 'a e fakatamaki?

Siale: Ko e tu'unga ko ē 'i he taimi ni 'oku na faikehekehe. Ko 'emau ongo'i ko ē ki he taimi ni ko e hokosia mai pē hangē kapau 'e 'i ai ha ki'i ngalulululu pe ko ha ki'i mofuike neongo 'ene si'i pe lahi kuo 'osi mahino pē 'e mautolu ia, ko e me'a he'ene ongo kiate au ke mau mavahe mautolu ia mei 'api ni na'a toe 'i ai ha me'a pehē kou fakatauange pē ko e hoko mai 'a e me'a ni 'aho ka ne po'uli kou tui 'e toe lahi ange fakatu'utāmaki mo e maumau 'e hoko.

'Anau: Faka'osi pē, na'e toe 'i ai ha me'a kehe pē ko ha fa'ahinga fale'i te ke lava 'o tuku mai 'e lava tokoni kia kinautolu 'oku te'eki kenau a'usia ha fa'ahinga fakatu'utamaki pehe ni?

Siale: Kou fakamālō atu he ngaahi tafa'aki kehekehe pē kuo fai e fetokoni'aki ai mo e tokoni kuo mou fai mai kae'uma'ā e tokoni kuou fai. Ko e tu'unga ko ē kou tokoni atu kia kimoutolu mou fale'i kia kimoutolu 'oku te'eki ke mou mamata pē temou a'usia e faingata'a ko ē 'o e peau kula. Ko 'eku fale'i pē ke mou nofo mo mou teuteu, 'i ai ha 'aho kuo onгона mai 'e hoko mai 'a e peau kula kou kole atu tau kau fakataha mo e ongo'i kuo mau fai ke tau mavahe mei ai he kuo mau mamata tonu he peau mo e lahi 'o e peau pea mo hono fakatu'utāmaki mo hono fakalilifu. Mālō 'aupito.

Vaipoa

Tokolahi 'o e kakai 292 (142 tangata, 150 fefine).⁵

Tsunami⁶ 'o e 'aho 30 Sepitema 2009:

Loloto 'o e tahi 'I he'ene hake ki 'uta (mei he fukahi tahi 'o e tsunami ki lalo ki he fukahi tahi angamaheni) 4.5-5.3 m

Ko e mama'o 'o e hake 'a e tahi ki 'uta (ki loto Fonua) 120-180 m

Hake ki 'uta (Loloto 'o e tahi 'i he'ene a'u ki loto Fonua) 4.5 m

47. Manu Tangima'usia (59), Vaipoa

'Anau: Koehā ho'o fakafuofua ki he taimi ko ē na'a ke sio ai ki he hake mai 'a e peau?

Manu: Ko 'eku fakafuofua ki he taimi kimu'a he fitu, te'ekiai hoko 'a 'e fitu kou hoko ko ē peau. 'Uluaki mofuike, lōloa e fo'i mofuike pea ko 'ene longo pē ko ē e fo'i mofuike fanongo ki he 'u'ulu, taimi ia na'e ha'u ai e peau. Pea mau tu'u leva 'o sio ki tahi, kuo mau sio atu kuo mamaha 'aupito 'a e tahi, pea ko 'ene taimi nounou pē mei ai, hake e peau, 'uluaki peau na'e ki'i si'isi'i ange peau hono ua na'e ki'i

lahilahi ange, ko e peau faka'osi ko e peau ia na'a ne fai e maumau.

'Anau: 'A ia na'a ke sio kātoa koe ki he fo'i peau 'e tolu?

Manu: 'Io, na'u sio au ki he peau hono tolu peau lele au ia 'oku te'eki a'u mai ia.

'Anau: 'A ia ke sio ki he peau hono tolu lolotonga ha'u 'i fē, 'i tahi pē kuo 'osi a'u mai?

Manu: Loto tahi, 'io.

'Anau: Na'a ke sio ki ha fa'ahinga toe me'a kehe na'e ha'u mo e peau ko ia?

Manu: 'Ikai, ko e me'a pē na'e mahino ko ē 'i he'emaui sio ki he ha'u 'a e peau, ko e fa'ahinga natula ko ē na'e ha'u mo e peau koia. 'Oku kehe ia mei he fa'ahinga peau anga maheni, mau mahino'i lelei pē 'ene vilo mai ko ē 'ene ha'u, me'a pē na'e mahino kiate kimautolu, mau tafoki 'o lele ko ē he'emaui ilifia na'a ma'u kimautolu ko 'emaui 'auha ia.

'Anau: Na'e mā'olunga 'a e peau koia mei he feitu'u na'a mou tu'u ai?

Manu: 'Io, ko 'eku sio ki he peau na'e mā'olunga ia he'eku tu'u koia 'a'aku, kapau 'e a'u mai kia au teu 'i lalo au ia kae 'i 'olunga e peau, na'e mā'olunga ia.

'Anau: Fēfē peau hono ua? Na'a ha'u 'o ngata 'i fē?

Manu: Ko e 'uluaki peau na'e meimei ngata pē he matātahi. Peau hono ua fakalaka mai ia ai, pea ko e peau ko ē hono tolu ko e fu'u peau ia na'e fakavalevale ia.

‘Anau: Ka na‘a ke sio na‘e ha‘u ko ē peau hono ua na‘e ha‘u mo ha fale? Taimi ko ē na‘e ha‘u ai na‘a ne lava ta‘aki ha me‘a?

Manu: Te‘eki ai, te‘eki ai he ‘oku meimei ke fakataha mai pē. ‘Oku ‘ikai ke na vā mama‘o ‘ena ha‘u. Te‘eki ke ‘osi e fo‘i peau ia ko ē, ke ngata e fo‘i peau ko ē, kuo ‘osi muimui mai e fo‘i peau ko ē hono hoko ‘ona. He ‘oku te‘eki ai ke maumau e fo‘i peau hono ua, kuo fa‘aki ko ē peau hono tolu. Ko ‘ene fa‘aki mai, pea mahino leva ‘ene maumau, laiki e fale ta‘aki e ‘akau, me‘a pē ‘oku tau kiai e ‘akau ‘oku ‘alu mo ia ‘ikai toe tu‘u ha me‘a ia.

‘Anau: Koehā e fa‘ahinga ongo ‘oku ‘iate koe he taimi ni ‘i he felave‘i pē mo e vakai tonu ki he fa‘ahinga fakatamaki ko eni? Ko e fie‘ilo pē kuo tolona atu ‘a e ‘a e ongo‘i teteki koia ‘i he ‘aho koia, pē ‘oku ‘i ai pē ha taimi ‘oku ‘i ai ha ongo‘i tailiili?

Manu: Lahi ange pē taimi ‘oku ‘ikai mole ai e fa‘ahinga ongo koia. Ko e manavahē, ‘oku mau kei nofo pē mo e fa‘ahinga ongo koia, ‘i ai pē ki‘i taimi ‘oku lava hanganoa atu ai ‘i ha fa‘ahinga me‘a ‘oku fai, ka ko e taimi lahi pē mei he ‘osi ko ē ‘a e peau ‘o a‘u mai ki he ‘aho ni, ‘oku te‘eki pē ke mole fa‘ahinga ongo koia, pea he ‘ikai pē mahalo toe mole ia pe toe ngalo ia ‘ia mautolu ‘o a‘u ki ha‘amaui mate.

‘Anau: Taimi koia na‘a ke lele ai ko ē ‘o kumi ha feitu‘u ke mou hao kiai, na‘e ‘i fe ‘ia ho fāmili, na‘a ke lele mo ha taha?

Manu: ‘Osi fakaheka ‘e au kātoa nautolu he me‘alele fanongo pē kinautolu ki he ‘u‘ulu ‘a e peau, mo ‘emaui sio ki he ‘uluaki peau heka kātoa nautolu ki he ‘emaui me‘alele. Ko au pē na‘e lele fakamuimui taha. ‘A ia ko ‘eku ‘ilo ia ko ē ‘e ma‘u au ‘e he peau lele atu pē ko ē au ia kuo ‘osi mo‘ui e me‘alele ia heka pē ko ē, ‘o mau lele ai ki ‘uta mau hao kātoa ai ki ‘uta.

‘Anau: Koehā ha fa‘ahinga fale‘i teke lava ‘o fai ke tokoni ki he ni‘ihi ko ē ‘oku te‘eki ke nau mamata totonu ki he fa‘ahinga fakatamaki pehe ni? Ka faifai ange pea toe hoko ha me‘a pehē ni ‘i he kaha‘u, koehā ha me‘a tefito ‘uluaki ‘oku totonu ke nau fai?

Manu: Ko e vave taha, lele ki he feitu‘u mā‘olunga hola kiai ‘oua ‘e toe tatali. ‘Oku ‘ikai tataui eni ia mo ha toe fa‘ahinga fakatamaki, fu‘u kalasi kehe ‘aupito pē peau ia mei ha toe me‘a ‘i mamani. Pea ‘oku ‘āsili ai pea mo e vave faka‘ulia, he ‘ikai te te lava ‘e kita ‘o taufetuli mo e peau, lele, ko e fakatokanga ‘uluaki pē lele he vave taha, ‘oua ‘e toe tatali. Ko e fale‘i taupotu taha pē kiai ko e ongo mai pē ko e peau, lele he vave taha ‘oua ‘e toe tatali.

48. Tou'anga Tangima'usia (19), Vaipoa

"Kou sio leva ki he 'ulungaanga ko ē 'o e peau, Pea ma'u leva 'eku fua kiai, 'o ma'u 'e ongo'i ilifia."

Tou'anga: 'I he taimi koia, 'i he'eku vakai atu ki he peau, nau pehē au ko e VOEA 'oku ha'u 'i he anga 'ene 'u'ulu mo e me'a.

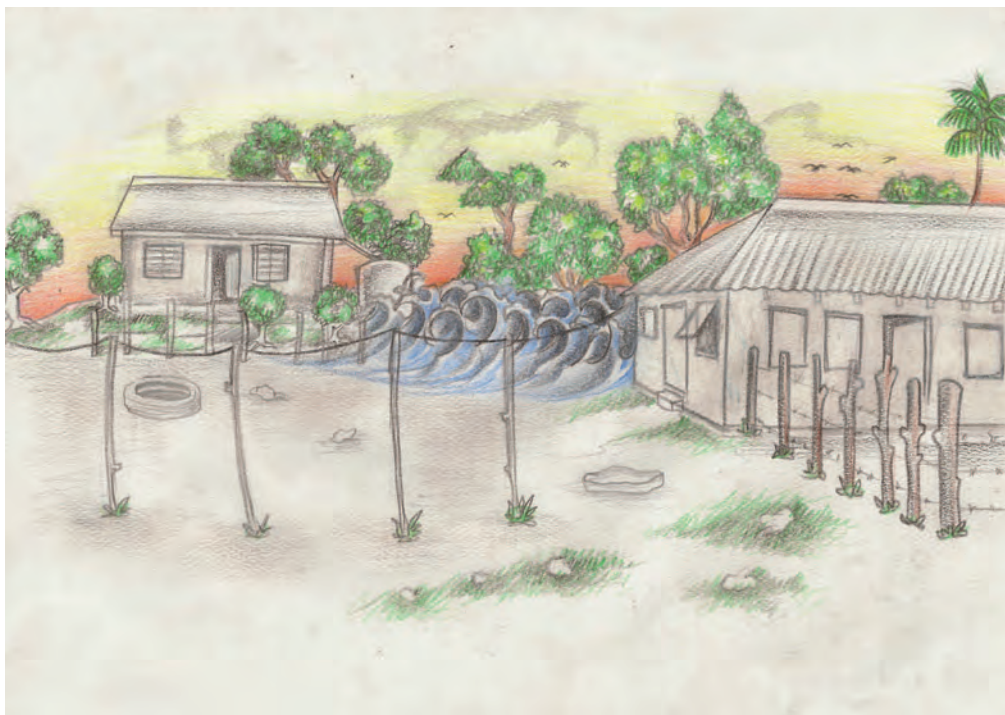
'Anau: Peau 'uluaki?

Tou'anga: 'Io. 'I he'eku vakai atu ko ē ko e peau, pea u lele mai ki he ki'i finemotu'a vaivai pē, na'e nofo pē 'o ofi ki tahi, 'o talaange kiai ko e peau kula. Pea talamai 'e ia, keu fua e ki'i leka 'e ua honau 'api 'o lele mo ia ki mo'unga. Pea u 'alu atu leva 'o fua 'o lele mo ia, ha'u 'o tu'u mai hē 'o kaila mai ki he kakai ko e peau kula.

'Anau: 'I he 'osi ho'o kaila koia 'o tala ki he kakai ko e peau kula, na'e toe ai ha faingamālie ke ke tu'u 'o sio ki he peau hono ua mo e tolu?

Tou'anga: 'Io, na'a ku 'alu au 'ave ongo leka 'o tuku'i ki he ve'e 'ā fonua, pea u toe foki au fai 'eku sio peau. Ha'u au ia, lolotonga ia e peau ua, vakai atu pē au kiai 'oku malohi 'aupito pea u toe taha mai pē au ki mu'a ki he ve'e 'ā e Māmonga 'o tu'u mei

Tou'anga Tangimausia

ai, mo e ha'u e peau hono tolu, pea u 'alu au 'o kaukau ai. 'Alu au ia 'o k'akau holo he peau hono tolu.

'Anau: Ko ho'o mo'oni?

Tou'anga: 'Io. 'I he 'api ko ē 'o Leapeni.

'Anau: Ko ho'o 'uhinga 'i he 'osi 'a e peau, pe na'a ke 'alu atu koe 'o fakafetaulaki'i e fo'i peau hono tolu?

Tou'anga: 'Alu atu au fakafetaulaki'i e fo'i peau hono tolu, 'osi 'ilo 'e au 'oku vaivai 'ene ha'u 'a'ana, pea u 'alu au fai 'eku kakau holo ai, fānifo holo ai.

'Anau: 'I he taimi ko ē na'a ke 'alu ai fakafetaulaki'i fo'i peau hono tolu, 'oku 'osi a'u mai ki fē 'ia?

Tou'anga: Fakafe'unga tonu ia mo e 'api 'o Leapeni. Na'a ku 'osi 'ilo 'e au 'oku vaivai 'ene ha'u 'a'ana pea u 'alu leva au 'o fakafetaulaki'i. **'Anau:** Ka na'e hanga 'e he peau koia 'o pae'i mai koe ki ha me'a pe 'ikai?

Tou'anga: A'u mai ia koia, 'oku mā'olunga foki ki'i 'api ia koia, 'osi vaivai 'aupito ia pea u kaukau holo ai pē au fai 'eku tufi ika mo e me'a, pea u ha'u ai leva au.

'Anau: Na'e ai ha fa'ahinga ongo'i teteki 'ia koe pe ilifia?

Tou'anga: 'Ikai.

'Anau: Fēfē 'osi ko ē 'a e peau kula, na'a ke toe foki ki he kakai ko ē na'a nau hola ko ē 'o toi?

Tou'anga: 'Io, na'a ku foki pē ki he feitu'u ko ē na'a ku 'alu 'ave kiai ongo ki'i kiti.

'Anau: Na'e anga fēfē ho'o vakai ko ē ki he kakai koia? Hā me'a na'a ke ongo'i ko ē 'e koe?

Tou'anga: Vakai atu au ki he kakai, hangē ko ē 'oku nau teteki pē 'oku nau ilifia. Ka kia au ia mo 'eku 'ongo, na'e 'ikai ha ongo'i teteki ia 'ia au pē ko ha ilifia.

'Anau: Faka'osi pē 'e Tou'anga, toe ai ha me'a kehe ke toe fie tānaki mai?

Tou'anga: Toe tānaki atu pē kiai, ko e fakatokanga ko ē hono ua, 'a ia ko e fakatokanga ko ē hono ua, kou sio leva ki he 'ulungaanga ko ē 'o e peau, Pea ma'u leva 'eku fua kiai, 'o ma'u 'e ongo'i ilifia pea u foki leva ki 'uta.

'Anau: Kapau 'e toe hoko mai ha me'a pehē he kaha'u vave mai, te ke kei kakau pē he peau?

Tou'anga: Kou tui pē 'osi ma'u e fua ia he anga 'eku vakai ki he ongo kolo ko ē, he na'a ku pehē 'e au ia 'oku tatau pē mo Vaipoa ni, 'o 'ikai ke loko lahi e uesia, pea u toki 'alu ko ē 'o vakai atu ki he ongo kolo ko ē, 'o mau ai pē fua ia ai, 'ikai ke toe fai ha me'a pehē.

Mele Tangimausia

49. Mele Tangima'usia (38), Vaipoa

'Anau: Ko e taimi ko ē na'e hake mai ai 'a e peau, na'a ke lava 'o sio ki ha taha 'i he fo'i tolu ko 'eni?

Mele: 'Io, ko 'eku sio he 'api ko ē na'a ku tu'u ai, ko 'eku sio ki tahi ki he 'u'ulu pea ko 'eku ofongi ko e fu'u peau, pea u lele leva ki 'api 'o feinga ki he'eku fine'eiki mo 'eku ki'i leka.

'Anau: 'A ia na'a ke lele atu koia na'a na kei 'i 'api?

Mele: 'Ikai, kou lele atu koia kuo na 'osi mavahe mai 'o lue mai he loto hala.

'Anau: 'A ia na'a ke lava 'o sio ki he fo'i peau fika 'uluaki?

Mele: 'Io.

'Anau: Fēfē peau fika ua?

Mele: 'Ikai, na'e 'ikai ke u toe sio au ia he peau fika ua.

'Anau: Koehā mama'o 'o ko e pea mo e peau fika 'uluaki? Taimi ko ē na'a ke si'i tu'u ko ē 'o sio atu kiai, 'oku ke 'osi a'u mai ki he ma'ut'o'uta pē 'oku ke kei ha'u pē tahi?

Mele: Kei ha'u pē he 'oku loloto.

'Anau: Na'a ke lava 'o sio ki he feitu'u na'e ha'u e fo'i peau koia 'o ngata mai kiai?

Mele: 'Io, a'u mai pē 'o ngata pē 'i matātahi.

'Anau: Koehā e fakakaukau 'ia koe he taimi koia?

Mele: Fakakaukau pē kia au ke u lele ki 'api ke u sio ki he'eku fine'eiki, ke fei mo feinga'i ki 'uta na'a ha'u e peau 'o ma'u 'i 'api.

'Anau: Pea na'a ke 'alu atu 'o fetaulaki mo ia he hala?

Mele: Pea u taki hake leva ke feinga'i ki 'uta, mo e ui leva e ki'i motu'a ke lele mai he me'alele 'o fakaheka kiai pea mau 'alu leva ki 'uta.

'Anau: Na'a mou faingamālie kotoa pē kimoutolu?

Mele: 'Io.

'Anau: Koehā 'a e 'ongo'i koia 'iate koe 'i he 'aho koia, taimi koia na'a ke 'alu ai ke ke sio ki 'api?

Mele: Ongō'i kou ilifia ko e 'uhinga ko 'eku sio ki he'eku fine'eiki, pe 'oku ma'u 'e he peau pe 'ikai.

'Anau: Pea na'a ke ha'u ko ē 'o sio mahino ko ē 'oku ta'e'aonga ko ē 'a e falenofo'anga ko ē na'a mou 'i ai, koehā e fa'ahinga ongo na'e 'iate koe?

Mele: 'Ikai ke u toe tokanga au ki ha me'a 'e taha ko e koloa pē 'eku fānau mo 'eku fine'eiki kemau hao.

'Anau: Koehā tu'unga ko ē 'oku 'i ai ho'o mo'ui 'i he taimi ni? 'Oku kei 'i ai ha ongo'i tailili pe ko ha ongo'i teteki 'iate koe mo ho'o ki'i fānau pē kuo 'osi tolona atu 'a e fa'ahinga ongo koia?

Mele: Kou kei ongo'i ilifia pē au ko e 'uhinga ko 'emau nofo ofi ki tahi, 'ikai ke u toe fie foki au kiai, ko 'emau fakaongoongo pē 'eni kapau 'e fai ha hiki temau hiki kimaoutolu.

50. Fatai Finau (70), Vaipoa

'Anau: Ko e 'osi eni 'a e mahina 'e tolu mei he fakatamaki ko ē na'e hoko, kuo mahino nai ha fakakaukau ke toe fai ha foki ki lalo 'o toe fai ha langa ho 'api nofo'anga totonu na'a ke 'i ai?

Fatai: Ko 'eku nofo ko ē he taimi ni 'oku kei tu'u ia he ta'epau, koe'uhi kou faingata'ia foki taumaiā kou lava 'alu lelei, ke hangē ko moutolu he taimi ni, kuo te tokotoko, pea ko e taimi ko ē na'e ha'u ai e peau ia 'oku fakailifia 'aupito.

Sai ange pē ke te 'alu kita, fai mo lele ka ko e lele he na'e lava ha lele, ko e toko pē ke vave kae ha'u ko ē ke fakato'oto'o ko ē ki 'uta.

'Anau: 'Oku fēfē 'a 'e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a ho'o mo'ui 'i he taimi ni'i ho'o hiki mai ko ē 'o nofo heni? 'Oku 'i ai ha faikehekehe ai pea mo e taimi na'a ke kei lalo ai?

Fatai: Ko 'ene faikehekehe pē he taimi ko ē 'o e peau ia, kai pē ke u toe me'a au, kou mate au he ilifia. Hangē ko 'emau nofo ko ē heni, hangē 'oku ki'i nonga 'ete nofo, ka

'oku 'ikai pē ngalo ia ha 'aho, ko 'ete nofo pē ko e ta'utu pē si'i siofi noa pē, manatu'i pē ia he 'aho kotoa.

'Anau: Ko e 'aho koia na'a ke 'i fe 'ia ai? **Fatai:** Mau 'api pē.

'Anau: 'Ai a koehā ho'o me'a na'e fai?

Fatai: Kou toki tuku lotu mai, pea u ha'u pē ko ē ta'utu mo e hoko ko ē fo'i me'a, mo e ongo leka pē 'a e finemotu'a na'a ku fekau ko ē ke ma tu'u 'o lele mo feinga mai ko ē ki hala 'uta. Feinga mai ke ma ha'u ki 'uta, he kapau na'e 'ikai ke ma 'ilo 'e maua e fo'i me'a, te u kau au he mate, he ko e leka pē na'e kole ke lele 'o sio ki tahi angē pē koehā me'a 'oku pakakihi pehē, 'o lele atu ki'i tama ia sio ki he me'a, talamai 'e ia hake mai kaila mai kiate au ke u feinga mai ke u ha'u na faifai kau mate, he ko e peau kula 'eni 'oku vave mai. Ko e me'a ia ne vave ai 'eku ha'u.

'Anau: Ai a na'a ke ha'u koe ia ko e fo'i peau 'uluaki?

Fatai: 'Io, te'eki ai ke a'u mai peau 'uluaki ia, ma ha'u ki maua ia mahalo toki ha'u peau ia kuo ma 'osi tō mai maua ia.

'Anau: 'Ai a na'a ke lava 'o sio ki ha taha 'i he ngaahi fo'i peau 'e tolu?

Fatai: 'Ikai, 'ikai teu toe sio au ia he kuo ilifia au, kou fakavavevave pē au ko e tokanga ki he 'eku 'alu, koe'uhi he 'oku ta'emahino peau ia.

'Anau: 'A ia ko hai mo koe na'e nofo ho fale?

Fatai: Ko au pē mo e finemotu'a, mo 'eku fānau, mo hoku fanga mokopuna pē 'o 'oku, ka na'e kai kenau 'i ai, ka ko au pē mo e ki'i tamasi'i 'e taha mo e ongo ki'i leka iiki ko ē ua, na'a mau 'i 'api.

'Anau: Na'a nau 'i fē nautolu?

Fatai: Na'a nau ō mai ki loto kolo fai 'enau fekau ki loto kolo pea ko 'enau toki fanongo ko ē he me'a, pea lele ange ko ē finemotu'a ko hono feinga'i mai au.

'Anau: 'A ia na'a ke faingamālie pē, na'e 'ikai ke ma'u koe he peau?

Fatai: 'Ikai, 'ikai ke ma'u au he peau.

'Anau: 'I he 'osi eni mahina 'e tolu mei he peau kula, koehā 'a e ongo'i 'ia koe mo e tu'unga 'oku 'i ai ho'o mo'ui?

Fatai: Ko 'eku nofo ko ē taimi ni kou ongo'i fiamālie he'eku nofo heni. Kou toki ha'uha'u lelei pē, kapau hangē ko ē ko 'eku toki 'alu pē ki he lotu ki homau fēitu'u, pea u toki hangē ko ē kou 'alu atu nofo homau 'api, hangē kou sio, mo'oni pē ka 'oku hangē pē 'oku ou sio atu au 'e ha'u 'a e peau ia. Ko e me'a ia 'oku 'ikai ai pē keu toe fie 'alu au ia kiai.

'Anau: 'A ia te ke nofo koe heni, pē 'oku ke kau he ni'ihī ko ē kei fakaongoongo ki he puleanga?

Fatai: Kou kei fakaongoongo pē, pe koehā me'a hoko pē ko 'emau toe foki pē ki 'api, ka ko e nofo ko'eni 'oku kei tu'u pē he ta'epau. Te'eki ai ke mahino pē koehā me'a 'oku hoko, pē ko 'emau ō ki 'uta ki hē. Koehā pē me'a 'oku ma'u temau fai 'aki ia.

51. Maleko ‘Ōnesi (54), Vaipoa

‘Anau: Koehā ho‘o vakai ki he taimi koia na‘e hake mai ai ‘a e peau, tautefito ‘i he a‘u mai e ‘uluaki peau ‘oku mou kei ‘i ‘api pē? Koehā ho‘o vakai ki he peau hono ua pea mo e peau hono tolu?

Maleko: Ko e vakai ko ē ‘a ‘aku ki he ‘uluaki peau, na‘e ha‘u foki peau koia ‘o ma‘u mautolu ‘i ‘api mo hoku ki‘i fāmili, pea mau feinga leva heka ki he veeni ‘o feinga kemau ‘alu. ‘A ia mau heka koia, na‘e fakaheka hake ‘e au hoku ki‘i tamasi‘i si‘isi‘i he palepale pea heka hake hoku hoa mo ‘eku ki‘i taahine hoko, ‘i mu‘a ia ‘o mau heka he veeni. Pea fakamo‘ui e veeni taimi koia na‘e fakamo‘ui ai e veeni ko ‘eni kuo fa‘aki mai ‘uluaki peau kia mautolu. Pea taimi tatau, ‘a ia ko ‘ene fa‘aki pē ko ē ‘a e peau he veeni pea hu ai pē ki fale. Pea ‘i he vakai ko ē ‘a ‘aku na‘e lea mai hoku ki‘i taahine si‘isi‘i ko ‘eku ki‘i tamasi‘i si‘isi‘i taha ena, ko ena ‘oku tō ki tahi.

‘Anau: ‘A ia na‘a na ‘i mui naua ‘i he veeni?

Maleko: ‘A ia ko e tamasi‘i si‘isi‘i taha na‘e fakaheka hake ko ē ‘i mui he veeni, pea

Kakala and Maleko ‘Ōnesi

ko hoku ki'i ta'ahine hoko hake ai, na'e heka ia mo 'ene fa'ēē 'o mau heka 'i mua. Pea 'i he taimi koia na'e fa'aki mai ai e peau kia mautolu, na'e kaila mai 'eku ki'i tamasi'i kia au, ko 'eku ki'i tamasi'i si'isi'i ē ko ē 'oku tō ki tahi. Pea 'i he taimi koia, na'a ku hanga leva 'o tamate'i e veeni kau hifo ki lalo ke fakasiosio 'eku ki'i tamasi'i. Pea 'i he 'eku fakasiosio holo koia 'i mui he palepale, 'oku 'ikai 'iloa ai e ki'i tamasi'i pea u fakasiosio hake ki he funga fale ko ē veeni kuo 'osi hekeheka ia ai. 'Ai a ko e tupunga 'ene hekeheka ai, ko e ha'u ko ē 'a e tahi 'o a'u mai kiai 'i he palepale 'o ilifia 'o kaka ai pe ko ē ki he funga fale 'o e veeni 'o tangutu ai.

'Anau: 'A ia ko e taimi koia na'a mo hifo ai, 'oku 'osi mā'olunga e vai ia he kongia ki mui 'o e veeni?

Maleko: Koia, 'osi mā'olunga e tahi ia he kongia ko ē ki mui e palepale 'e veeni. 'A ia na'e a'u hake tahi ka maua fakafuofua ki homa kongaloto he'ema tu'u koia ko ē 'i lalo a'u hake kiai e tahi.

'Anau: Fēfē taimi koia na'a mo lele ai 'o kumi mo'ui, na'e toe lava ha vakai ki mui ki he peau hono tolu?

Maleko: 'A ia na'a mau tuku'i hake ko ē, fo'i manga mai 'uluaki peau, pea u tuku'i hake veeni ki homau kongia ki 'uta, pea u hifo mei ai 'o luelue mei ai, te'eki kemau a'u mai ki homau fale, toe fasi mai fu'u peau 'e taha. Pea u kaila leva ki hoku hoa ke 'alu ki fale 'o to'o mai e hāmala ke hae homau faha'i 'ā ko ē ka mau lava ke mau hū ai he veeni.

'Anau: Faha'i 'ā ki 'uta?

Maleko: Faha'i 'ā ki 'uta. 'A ia pea ko e lava pē ko ē hono hae ko ē faha'i 'ā koia pea mau heka leva ko ē he veeni 'o lele, kuo a'u mai e tahi he taimi koia ki he hala pule'anga, ofi ki homau fale. Pea mau 'alu ai mautolu ki 'uta.

'Anau: Taimi koia na'e a'u mai ai 'a e tahi ofi mai koia ki fale, na'e 'osi mā'olunga ia he fale?

Maleko: 'Ikai ke a'u e tahi 'o mā'olunga ia he fale, mahalo na'e meimei 'i he vaeua pē mahalo 'o e fale.

'Anau: 'A ia ko e peau ia hono fiha?

Maleko: Fo'i peau ia hono ua. 'A ia ko e fo'i peau hono tolu na'e 'ikai ke 'i ai ha'amau 'ilo kiai, na'a mau 'osi 'alu mautolu ia pea u toki foki mai au mei uta, ha'u ke u ha'u 'o vakai'i mai homau 'api. Ha'u au kuo 'osi hae ange homau 'api 'o mautolu ia, ka na'e 'ikai toe fai ha sio ia ki he peau hono tolu. Ko e fo'i 'uluaki peau pē mo e peau hono ua na'e fai e sio kiai.

'Anau: Koehā 'a e ongo'i na'e 'iate koe he taimi koia?

Maleko: Ko 'eku ongo'i koia kiate au he taimi koia, na'a ku ongo'i kiate au hangē 'oku mole 'amanaki lelei meiate au ka e tautautefito ki hoku ki'i fāmili. Kapau ne ai ha mo'ui 'e mole, kou tui ne ai e fakakaukau ne ongo kehe 'aupito meiate au mo hoku fāmili.

'Anau: Fēfē leva a'u mai ko ē ki he taimi ni 'e Maleko, kuo ke ongo'i nai kuo matafi atu e fa'ahinga ongo koia?

Maleko: ‘A ia ko e tu‘unga ‘oku ‘i ai he taimi ni kiate au, ‘oku ai tu‘unga ‘oku ki‘i fakafiemālie ange he lolotonga ko ‘eni ‘oku mau ‘i ai. Neongo pē ‘oku kei ai e mo‘ui tailiili ‘i he fānau, hangē ko e hoa, ‘i ha fanongo ki ha fa‘ahinga ‘u‘ulu pē, kuo nau ‘osi pehē ‘e kinautolu ko e peau kula. Pea koia ai ‘oku ai ki‘i tu‘unga fakafiemālie kiate au he mau nofo atu ko ē he taimi ni.

‘Anau: ‘I he‘eku vakai ko ē ki he anga ho‘omou nofo, ‘oku kau pē mo e nofo ko‘eni he ofi ki tahi. ‘Oku ai nai ha fa‘ahinga fakakaukau koe‘uhi ‘oku tu‘u lavea ngofua pē nofo‘anga ko ‘eni ki ha fa‘ahinga fakatamaki tatau?

Maleko: Ko ‘ene tu‘u ko ē he taimi ni ‘emau ki‘i nofo ko‘eni, ‘oku ‘i ai pē ‘a e tu‘unga ia ki he ofi ki tahi, ‘oku kei fu‘u ofi ‘aupito pē ia ki tahi, ‘uhinga kapau ‘e toe ai ha fa‘ahinga fakatamaki pe peau kula ‘e hoko. Ka ko‘ene tu‘u ‘ana ia ‘oku ‘i ai pē fakakaukau ‘e ‘i ai e hiki atu ki ha feitu‘u fo‘ou na‘a toe fai ha malu ange anga e nofo ai.

‘Anau: Koehā leva ha fa‘ahinga fale‘i te ke ala fakahoko ki ha taha kapau ‘e toe hoko ha fa‘ahinga fakatamaki pehē ni, koehā ha me‘a ‘e fai?

Maleko: Kou tui kapau ‘e ai ha toe fa‘ahinga faktamaki pehē ni ‘e hoko, ko e fale‘i pē ‘oku tonu ke fai ke tala pē kiai ke feinga pē ke kumi ha feitu‘u ‘oku fakpotopoto ki he nofo, mo malu ai mo‘ui ‘a e tokotaha koia, kae‘uma‘ā kapau ‘oku ai hano ki‘i fāmili, ke lava ke nau hao mei ha ngaahi fakatamaki ‘e toe ala hoko mei mu‘a.

52. Kakala ‘Ōnesi (51), Vaipoa

‘Anau: Ko e kongā‘api pē ‘eni na‘e tu‘u ai ho mo fale?

Kakala: ‘Io, na‘e ma‘u maua ‘i he peau ‘i Vaipoa.

‘Anau: Ka na‘a mo nofo pē ‘i Hihifo ni?

Kakala: Pea ma toki hiki mai ko ē ki Hihifo ni.

‘Anau: ‘A ia ka ko homo ‘api na‘e maumau‘i ‘oku tu‘u ia ‘i Vaipoa? Ko e kongā‘api ko ‘eni ‘o moua pē?

Kakala: ‘Io ko e ‘api ia ‘a e motu‘a.

‘Anau: ‘A ia ‘oku mo fakakaukau ke mo langa heni ‘o nofo ai pē heni, pē ‘oku ‘i ai ha fakakaukau ke mo foki pē ki Vaipoa?

Kakala: Ko e fakakaukau ke ma langa pē ‘i Hihifo ni pea ma nofo ai pē ai.

‘Anau: Fēfē tu‘unga ko ē ‘oku ‘i ai e mo‘ui ko ē ‘a ho fāmili talu mei ‘aho ko ē na‘a mo hiki ai ko ē ‘o fokotu‘u palepale ‘o langa? Koehā e faikehekehe ‘i ai ‘i he anga ko ē ho‘omou ki‘i nofo pea mo e taimi ko ē na‘a mou ‘i Vaipoa ai?

Kakala: Ko e tu‘u ia he taimi ni ‘oku faikehekehe ‘aupito, ko e anga ko ē ‘emau mo‘ui ‘i he taimi ni mei he taimi ko ē na‘e te‘eki ke hoko ai e peau ‘oku mau ma‘u ngaahi fakakaukau ‘oku hoha‘a homau loto ‘i he hoko atu ko ‘eni ‘emau nofo ‘i he taimi ni.

‘Anau: ‘A ia na‘e fakafiemālie ange ‘a e taimi kimu‘a ho‘omou kei Vaipoa?

Kakala: 'Io, na'e fakafiemālie ange taimi kimu'a, ka 'i he taimi ni 'emau mau mo'ui, 'oku mau mo'ui tailiili, ilifia na toe hoko mai ha fa'ahinga me'a.

'Anau: Fēfē 'aho koia na'e hake mai ai koia e peau? Na'a ke 'i fe 'ia koe he taimi koia pea ko e ha ho'o me'a na'e fai?

Kakala: Na'e hake mai 'a e peau 'oku ou 'i Vaipoa pē, pea u lele 'o tānaki hoku ki'i fāmili pea hoko mo e a'u mai ko ē pea u 'o ma'u mautolu 'i 'api.

'Anau: 'A ia ko e peau fika fiha ia?

Kakala: 'Uluaki peau pē na'e ma'u ai mautolu 'i 'api, mo e hoa mo e ki'i fānau.

'Anau: 'A ia ko e fānau 'e fiha?

Kakala: Toko ua ko 'eni.

'Anau: Ma'u koia, na'e peau lahi?

Kakala: Ha'u e fo'i peau koia ma'u maua homa matafale, na'e ngata 'i hē 'ia maua e tahi, 'o hake 'i he funga veeni 'i 'api, he hake mai koia fo'i 'uluaki fo'i peau. Pea matafi atu pē koia, pea mau feinga leva ke mau hola. Toe sio atu toe ta'ota'o mai peau hono ua pea mau lele leva, feinga leva ke mau lele na'a toe ma'u mautolu ha toe peau lahi ia.

'Anau: 'A ia koe lele koia na'a mou hao ai pē?

Kakala: Lele koia na'a mau hao ai pē ki 'uta.

'Anau: Fēfē taimi ko ē na'e hoko ai mofuike? Na'e ai ha fakakaukau 'oku ngali kehe mofuike ngalingali nai tene fakatupu ha fa'ahinga fakatamaki?

Kakala: 'Ikai, na'e ikai ke ai ha fa'ahinga fakakaukau pehē 'e hoko ha fa'ahinga fakatamaki pehē ni.

'Anau: Ka ko e taimi ko ē na'a ke lele ai, na'a ke 'osi vakai koe ia ki he fakatupulaki hake ko ē fo'i peau hono ua?

Kakala: 'Io.

'Anau: 'A ia koe taimi koia mou kei tu'u pē homou 'api?

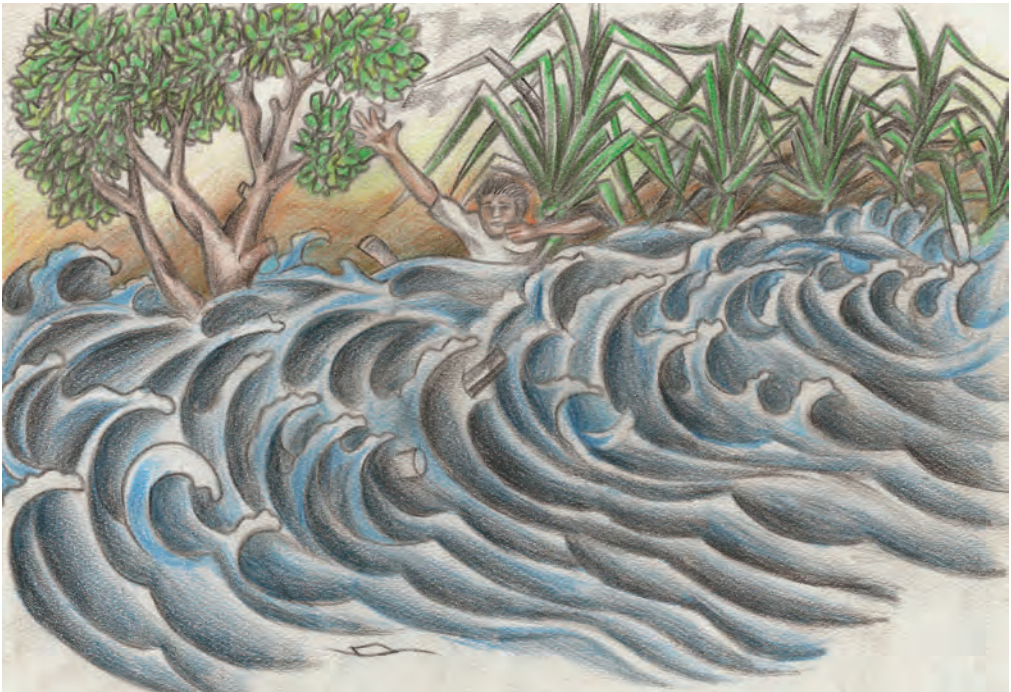
Kakala: Taimi koia, kuo ma tu'u mo e hoa 'oma toe sio atu koia ki he hake mai koia e peau hono ua, pea mau feinga leva ke mau lele na'a ma'u mautolu, heku mau sio atu toe lahi ange peau koia hono ua.

'Anau: Na'a ke toe lava sio ki he peau hono tolu?

Kakala: 'Ikai ke ma toe sio he peau hono tolu. Peau hono tolu, kuo ma 'osi'i tu'a mo'unga, peau hono tolu.

'Anau: Fēfē taimi ni, koehā e ongo'i 'oku 'ia koe 'i he 'osi ange ko 'eni e māhina 'e tolu mei he peau kula, mo e me'a fakalilifu na'a ke vakai kiai?

Kakala: Ko e taimi ni 'i he 'osi koia 'a e peau, 'oku ou kei m'o'ui, fanongo koia ki he tahi, 'oku ou kei loto pē ke 'ave au ki 'uta he 'oku ou kei mo'ui ilifia pē tailiili pē. 'Oku te'eki ke u ma'u au ha feimālie he taimi ni, 'i he hoko atu ko 'eni.

Maka Afei

53. Maka Afei (52), Vaipoa

Maka: Mālō ‘aupito ko ‘eku ma‘u ko ē ki he taimi, ko e ofiofi ki he haafe ‘a e valu. ‘A ia na‘e tō e mofuike ko e ‘osi hongofulu mei he fitu (7:10), pea ‘osi hongofulu mei he fitu (7:10) kou kei ‘i ‘api ni pē.

‘Anau: Katakī, koehā ho‘o manatu ki he ‘aho ko ē na‘e hoko mai ai e peau kula? Na‘a ke ‘i fe ‘ia ‘i he taimi koia?

Maka: Mālō, na‘a ku tu‘u ‘i tahi he taimi ko ē na‘e tō mai ai peau kula ‘a ia ‘oku fakafuofua ki he taimi, ngalingali ko e ofiofi ia ki he haafe ‘a e valu, na‘aku tu‘u ai ‘i tahi pea hoko ai.

‘Anau: Na‘a ke ‘alu ke fai ha‘o toutai?

Maka: ‘Ikai. Na‘a ku ‘i ai ko e fai ‘ema tata‘o fau mo e hoa ‘i matātahi. Pea ko e lolotonga ko ē ‘ema tata‘o ko ē fau, mo e hoko ko ē ‘a e fakatamaki ko eni.

‘Anau: ‘A e fo‘i peau ‘uluaki? Ka na‘a mo fakatokanga‘i ‘a e tahi, ‘a e mahaia atu koia ‘a e tahi?

Maka Afei: Ko e anga ko ē ‘ene tu‘u, na‘a ma ‘i ai na‘e lolotonga mamaha, pea ‘i he mamaha ko ē ‘a e tahi, pea ‘i he taimi ko ē na‘e hoko ai e ‘u‘ulu, kamata ko ē ke hoko mai ‘a e peau, na‘e fakatokanga‘i pē ‘a e ha‘u ko ē ‘a e tahi mei he loloto na‘e ha‘u pē taimi koia ‘o ‘alu pē taimi ia ‘o ‘alu‘alu pē taimi ia ‘o hangē ko ē ‘oku hu‘a ko ē ‘a e tahi.

‘A ia ko e ha’u ia mei he ‘uluulu ia. Pea ‘i he taimi ko ē ne a’u mai ai kiate au ia, ‘oku kei ‘i lalo pē ka ‘oku ha’u pe vave ‘ene ‘alu ko ē ki ‘olunga, pea ko e taimi nounou pē mo e hu’a ko ē ‘a e tahi ‘one vilohi ai pē au ‘o tō ‘i tahi he ‘aho koia.

‘Anau: Na’e ‘i fe ho hoa?

Maka: Na’e ‘i uta hoku hoa ‘oku ia.

‘Anau: ‘A ia ko e fo’i peau ‘uluaki pē ia?

Maka: ‘A ia ko e ha’u pē ia ‘a e tahi, te’eki ke ha’u ha peau ia. Na’e kehekehe foki ‘ene tō heni pea mo Falehau. ‘A ia ko e taimi ko ē na’e hu’a ai e tahi, ‘a ia ko e taimi pē ia na’e hangē pē ia ha fo’i peau ‘uluaki pē ia, ‘one vilohi au ‘i tahi pea ne hanga leva ‘o ave au ki ‘uta. Pea ha’u e tahi ia ‘o ‘alu ki ‘uta, ‘o fakafoki’i au ki ‘uta. Pea ha’u e tahi ia ‘o ‘alu ki ‘uta pea u tu’u hake ai pē au ia ‘a ia ‘oku ‘osi e fo’i peau ia koia.

‘Anau: Taimi ko ē na’e hake mai ai fo’i peau mo’oni, fo’i ‘uluaki peau, peau hono ua, peau hono tolu. Na’a ke ‘i fe ‘ia he taimi koia?

Maka: Hangē ko ‘eku lau, ko e fo’i ‘uluaki peau pē ‘eni kou talanoa ko ē kiai, ‘o ha’u ia ‘o ‘alu ko ē ‘o ‘alu ki ‘uta, pea u tu’u leva pē au ia ‘o ha’u ki he loto hala ‘o tu’u pē ai ‘o sio pē ki tahi, ka e ha’uha’u pē fānga ki’i peau.

‘Anau: Taimi koia, na’a ke ‘osi fakakaukau atu pe na’a ke ‘osi ‘amanaki ko e fa’ahinga tō’onga ia ‘a e peau kula?

Maka: ‘Io. Na’a ku ‘osi ‘ilo pē he na’e mālohi ‘aupito ‘ene ha’u ‘i he taimi ko ē na’a ku tu’u ai ‘i tahi, na’e hangē ko ē na’a ne vaku mai e ‘one’one, pea mahino pē ia ai ko e peau kula.

‘Anau: Ha’u ko ē peau hono ua mo e tolu, ke ‘osi ‘i fe ‘ia he taimi koia?

Maka: Ko e fo’i peau pē hono ua na’e ‘ikai ke tolu. Ko e fo’i peau ko ē peau hono ua na’a ku kei tu’u au ‘i hala. ‘A ia ko e ha’u fo’i peau koia ma mei mā’olunga tatau pē maua. ‘A ia kou tu’u ko ē ‘i hala, ko e taimi ia ne ha’u ai fo’i peau hono ua. Pea ha’u ia ‘o paasi mai ‘one fai ‘e ia e maumau ko ‘eni, ‘a ia ko e ua fo’i peau pē ‘e ua na’a ku sio ko ē kiai, na’e ‘ikai ke toe tolu ia.

‘Anau: ‘A ia na’e ha’u fo’i peau hono ua ‘o a’u mai ‘o fakalaka ‘ia koe, ka na’e ‘ikai ke fu’u mā’olunga?

Maka: Na’e ha’u pē ia ‘oku ma tatau pē.

‘Anau: Na’e ‘ikai ke mālohi ia?

Maka: Mālohi pē ia he ko hono mālohi ‘eni na ne hanga ai ‘o maumau’i ‘otu fale ko ē.

‘Anau: Ka na’e taa’i mai koe he peau?

Maka: Na’e taa’i mai au ia ‘o ha’u ‘o tu’u he fu’u lo’akau, kou hao mai ki he fu’u ‘ulu lo’akau ‘i he ‘api pē ‘i matātahi pea u ha’u pē au ‘o piki he fu’u lo’akau ka e ‘alu e fo’i peau ia ‘o ha’u ia ki ‘uta. Pea ko ‘ene ‘osi pē ‘ana koia, pea u hifo atu au ‘o tu’u ‘i tahi he ngata’anga ko ē, ‘o tu’u ai pē ‘o a’u ki he ‘osi ‘a e peau, ‘a ia ko e fo’i peau pē ‘e ua na’e tō mai heni, na ne fai ko ē maumau heni.

‘Anau: Pea toenga na’e tolu leva ia ‘i fē?

Maka: Ko Falehau pē na'e mahino pē 'ene tolu 'ana ia, pea mo Hihifo, ka na'e ki'i lalahi ange ia, 'ikai ke hangē ko'eni.

'Anau: Na'e fēfē anga ko ē ho'ō vakai ki he 'osi koia e maumau kātoa koia na'e hoko 'i Niua ni. Koehā 'a e fa'ahinga fakakaukau na'e ha'u kiate koe?

Maka: 'Ikai ke ai ha fa'ahinga fakakaukau ia, koe sio pē ki he anga e naunau ia mo e mafi ko ē 'a e 'Otua, 'ikai ke tau lava kitautolu ia ke tau hanga 'o fakamaau'i. Ka ko e me'a pē na'e ha'u kiate au 'eku vakai ki he mālohi ko ē 'a e ha'u 'a e peau. Ko 'eku vakai foki, ko 'ene toki a'u mai 'eni ia 'a e fa'ahinga me'a ko 'eni ki heni. Pea 'oku fakamo'oni pē ia he kakai tokolahi heni kapau te ke 'eke kia kinautolu 'a ia na'a nau fanongo pē he ngaahi talanoa, ka ko 'enau toki sio pau 'eni. Ka na'e fu'u fakailifia 'aupito e 'aho koia he anga ko ē 'eku vakai.

'Anau: Na'e kau mo ho hoa hono taa'i he fo'i peau hono ua?

Maka: 'Ikai, ko e taimi ia koia 'oku nau 'osi 'alu nautolu ia ki mo'unga. 'A ia ko e hoko e me'a ko 'eni, ko au tokotaha pē ia kou 'i tahi, kuo 'alu e kolo ia, ko au pē.

'Anau: 'Io, pea 'i he a'usia koia pea mo e vakai fakalukufua ki he tu'unga koia na'e 'i ai 'a Niuatoputapu ni ko ē 'i he ngaahi maumau ko ē 'a e peau kula, koehā ha fa'ahinga fale'i te ke ala tokoni ai kapau 'e toe hoko ha palopalema pe ko ha fakatamaki pehe ni he kaha'u?

Maka: Mahalo pē na'a 'oku 'osi 'ilo pē he kakai e fa'ahinga ngāue tenau fai, ka kou mahalo pē ko e me'a kou tokanga kiai, kapau 'e hoko mai ha fa'ahinga me'a pehē. Hangē pē ko e fa'a fakatōkanga, ke takitaha feinga pē ki ha feitu'u ko ē 'oku ala lava ko ē ke fai ha kalo kiai, 'ikai a'u kiai e tahi. Hangē ko 'eni, takitaha ō pē ki he mo'unga, mahalo na'a ko e me'a pē ia.

54. Ma'ulolo Manu (56), Vaipoa

"Hala ke toe ai ha me'a 'e to'o ko e lele koia 'osi lele pē mo e mate mo e ilifia."

'Anau: 'E lava mu'a ke fakafoki ho'omanatu ke ke fakamatala mai angē 'a e natula mo e fōtunga 'o e peau na'a ke sio kiai he 'aho ko ē na'e hake mai ai?

Ma'ulolo Manu: 'Io sai, mālō 'aupito. 'I he 'aho ko ē na'e hake mai ai ko ē ko ē peau, 'aho ia na'e fu'u fakalilifu 'aupito he'eku fanongo ki he 'u'ulu mai ko ē 'a e tahi pea u sio atu pē kiai, ko e me'a pē na'e hoko ko e lele ki he vao. Hala ke toe ai ha me'a 'e to'o ko e lele koia 'osi lele pē mo e mate mo e ilifia.

'Anau: 'A ia ko e taimi koia, na'a ke tu'u he feitu'u fē 'o sio? Koehā ho'ō fakafuofua ki ho vā mama'o 'a koe mo e peau?

Ma'ulolo: 'Oku ou tu'u pē 'i homau loto 'ā pē 'o mautolu 'o sio pē ki he tahi mo 'eku

Ma'ulolo Manu

fānau pē, mau sio pē ki he tahi mo 'ene 'u'ulu mai. Pea kaila mai leva 'a Vēnise kia au ke u lele, ke mau lele ki he vao ko e peau kula. Pea mau lele leva, 'o 'ikai ke mau 'ilo 'a e feitu'u ko ē na'e ha'u 'o ngata ai.

Anau: Ka na'a ke sio kātoa ki he ngahi fo'i peau 'e tolu?

Ma'ulolo: 'Ikai. 'Ikai ke u 'ilo 'e au pe ko fē vahevahe 'o e peau. Ko e fo'i peau pē ko ē na'a ku sio atu kiai 'o mau 'ilo ko ē ko e peau kula he'ene mahino mai 'o mā'olunga ko ē 'ene ha'u pea mau lele ai kimautilu. Toki 'ilo pē 'e au he'emaui fānongo he letiō na'e 'i ai e peau 'uluaki, peau ua mo e peau tolu, ka na'e 'ikai keu 'ilo 'e au e vahevahe.. Ko e fo'i peau pē ko ē ne mau sio kiai, koia pē pea mau lele ai.

Anau: Koehā ho'o ongo'i 'ia koe he taimi ni?

Ma'ulolo: Ko 'eku ongo'i ko ē kia au he taimi ni, 'oku ou mohe pē ka 'oku tailiili pē 'eku mo'ui 'aku he taimi ni. Nofo pē au 'o fakaongoongo peau kula pē he taimi ni. Ko 'ene ki'i mofuika si'isi'i pē, 'osi 'alu mautolu ki he vao 'o nofo ki 'uta, he 'oku 'osi 'i ai pē foki e fale ia he vao koe'uhi ke fai e hola kiai he kou 'osi ilifia pē au he nofo 'i kolo ni.

Anau: Fēfē anga ho'o vakai ko ē ki ho'o nofo mo ho'o fānau, tautefito kia kinautolu ko ē ne sio tonu he hake mai ko ē 'a e peau kula? 'Oku ke fakatokanga'i ha fa'ahinga tō'onga pē ko ha fa'ahinga liliu 'i he'enau tō'onga, mo e anga ho'omou mo'ui?

Ma'ulolo: 'Io, talu mei he 'aho ko ē ne hoko ai e peau kula, ko 'eku fanga ki'i mokopuna 'oku ou nofo mo ia, ko 'ene kaila pē ha taha ia ko e peau kula, pe ko fē ha feitu'u 'oku nau 'i ai kuo nau 'osi lele nautolu ia mo e kaila mai kia au, "Ma'u, tau hola he ko e peau

kula.” ‘Oku ‘osi ‘i ai pē ‘enau ongo ‘anautolu ia, ‘osi ilifia pē nautolu ia. Pea ko e talu ko ē mei he ‘osi ‘a e peau kula, ko e ‘alu ko ē hoku fanga ki‘i mo ‘eku ki he ako, ‘oku nau ilifia nautolu ke nau ‘alu he hala anga maheni, hala tahi, nau loto nautolu ke nau ‘alu pē he hala ‘uta, koe‘uhi ke nau ‘alu pē pea nau toe foki mai, koe‘uhi ko ‘enau ilifia ko ē na‘a toe hoko ha peau kula.

‘Anau: Faka‘osi pē, ‘oku toe ai ha me‘a kehe ke toe fie tănaki mai?

Ma‘ulolo: Ko e fakamālō lahi pē, ko e ‘uhinga he ko e nofo ia ko ē he ngaahi ‘aho ni ko e nofo pē ia mo tailiili pē ki he peau kula, ‘ikai pē ke toe ‘i ai ha ‘atamai kehe ia, ‘osi ‘atamai ‘aki pē ia e peau kula. Pea kou fakamālō lahi ai pē kia kimoutolu ho‘omou ōmai ke fakahoko atu ki‘i polokalama he houa ko ‘eni, mālō.

Tafahi

Tokolahi ‘o e kakai 69 (39 tangata, 30 fefine)⁷.

Volcanic cone islet⁹: area 3.4 km²; maximum altitude 560 m.

Peau kula ‘o e ‘aho 30 Sepitema 2009:

Hake ki ‘uta⁸ (Loloto ‘o e tahi ‘i he‘ene a‘u ki loto Fonua) 10-15 m; southwestern coast 22.4 m.

54. Visesio Faka‘osi (21), Tafahi

*“Na‘e ‘ikai ke hangē ko e peau nomolo he na‘e vilo
‘ene ha‘u ta‘aki mai ‘a e ‘akau, ‘akau lalahi ko e ‘o
‘e matātahi ‘o ha‘u ia mo ia.”*

‘Anau: Visesio kataki ka ke fakamatala mu‘a ki he ‘aho ko e na‘e hake ai ‘a e peau kula ‘i Niuatoputapu ni, na‘a ke ‘i fē ‘ia koe ia pea na‘e anga fefe homou lava ‘o vakai mai ki he hake ‘a e peau?

Visesio: Na‘aku ‘i matātahi na‘e fai ‘emau fakahekeheka vaka, ko ‘ene mofuike pe pea ‘osi ‘a e mofuike ia pea loloto mai ‘a e tahi ia ‘ohovale pē pea toe mamaha ia ‘o pakupaku fuofuolaoasi ‘i pea kuo ‘asi ‘a e fu‘u peau, peau ‘uluaki pē.

‘Anau: ‘A ia ‘oku mou sio mai kimoutolu mei he matātahi ko e ‘i Tafahi ki he‘ene ha‘aki ko e ‘a e fo‘i peau, ‘a ia ko e ‘uluaki fo‘i peau ia ‘i loto ai?

Visesio: ‘O aake pe ia ‘i Tafahi pea te‘eki ke a‘u mai ia mahalo ki Niua ni, ko e peau ‘uluaki pe ia nau sio kiai pea u lele au ia he na‘a ku ilifia au ia he sio atu ‘oku mata tatau mai pē mo e ‘akau.

‘Anau: Ka ko e taimi ko e na‘e aake ai ‘a e fo‘i peau koia ‘o ha‘u ki heni, koehā leva ‘a e me‘a na‘e hoko ki he tahi, na‘e ai ha fa‘ahinga me‘a na‘e liliu pe na‘e nomolo pe ia?

Visesio: Na‘e ‘uli‘uli ‘a e tahi pea mo lililili pe ‘a e tahi ia.

‘Anau: Toe fakamatala ange taimi ko e na‘e aake ai fo‘i peau, tau pehē pe na‘e aake pe ia ‘i Tafahi ‘o hangē ko ho‘o fakamatala pea ko e taimi ko e na‘e ha‘u ai ki heni, na‘e ‘i ai ha fa‘ahinga me‘a na‘a ke fakatokanga ‘i ai ‘i he fa‘ahinga malohi ‘a e ha‘u ‘a e peau, koehā ‘ene lanu pea mo ‘ene ma‘olunga?

Visesio: Ko e ma‘olunga ‘a e peau na‘a ku sio au kiai ‘oku ma‘olunga tatau mo e tumutumu ‘a e ‘ulu‘akau ‘i matātahi pea mo Niua ni, pehē ‘e au ia na‘e lanu hinehina pe ia ka ko ‘ene ha‘u ‘ana ia na‘e ‘ikai ke hangē ko e peau nomolo he na‘e vilo ‘ene ha‘u ta‘aki mai ‘a e ‘akau, ‘akau lalahi ko e ‘o ‘e matātahi ‘o ha‘u ia mo ia.

‘Anau: ‘I he taimi ko e na‘a ke lele ai, koehā ‘a e me‘a na‘e hoko ki he kakai ko e na‘a mou omi?

Visesio: Fekaikailangasi ‘i pe mo takitaha lele pe ‘o kumi ‘ene mo‘ui ki ‘olunga.

Fika 31. Ko e ngaahi maumau 'i he vai faka-loto fonua 'i he tafa'aki Tokelau-Hihiho 'o Niuatoputapu.

'Anau: Mahino mai na'a ke ongo'i ilifia, fēfē a'u mai ki he 'aho ni koehā 'a e ongo'i 'ia koe he taimi ni?

Visesio: Te'eki pe ke 'i ai ha ongo'i fie 'alu ia ki tahi kei lahi ange pe ilifia ia he 'alu tokotaha ki tahi.

'Anau: Faka'osi pe koehā ha'o fa'ahinga fale'i kapau 'e toe hoko ha peau kula 'i he kaha'u, koehā 'a e me'a ke fai?

Visesio: Mahalo pe kuo 'osi 'omai pe he letiō mahalo 'a e ngaahi fakatokanga pea mau 'osi takitaha 'ilo'i pe ko e 'uluaki pe 'i he 'osi 'a e mofuika, loloto mai 'a e tahi, fakafokifā pe 'ene loloto mai, fakafokifā pe 'ene mamaha 'a'ana 'o pakupaku, taimi nounou mei ai ko e ha'u ia 'a e peau kula ka 'oku 'osi mahino leva kia kita 'e peau kula ia pea te fakato'oto'o'aki leva 'a e vave taha ki he feitu'u ma'olunga 'o nofo ai.

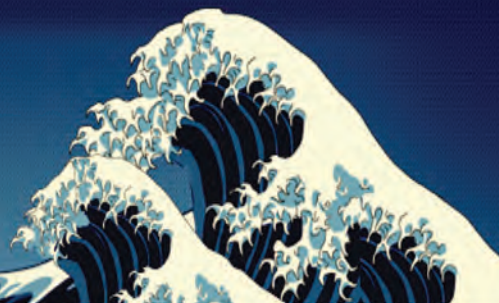
Endnotes

- 1, 3, 5, 7. Population Census (tohi kakai) 2006, Pule'anga Tonga, Nuku'alofa.
- 2, 4, 6. Post-tsunami survey of Niuatoputapu Island, Tonga, following the 30th September 2009 South Pacific tsunami. *GNS Science Report 2009/71*, New Zealand.
- 8, 9. Okal, E.A. *et al.* Field Survey of the Samoa Tsunami of 29 September 2009. *Seismological Research Letters* Volume 81, Number 4, p. 577-591. U.S.A.

References:

- Pule'anga Tonga. Tohi kakai 2006, Pule'anga Tonga, Nuku'alofa.
- GNS Science. Post-tsunami survey of Niuatoputapu Island, Tonga, following the 30th September 2009 South Pacific tsunami. *GNS Science Report* 2009/71, New Zealand.
- Okal, Emile A., Hermann M. Fritz, Costas E. Synolakis, Jose C. Borrero, Robert Weiss, Patrick J. Lynett, Vasily V. Titov, Spyros Foteinis, Bruce E. Jaffe, Philip L.-F. Liu, and I-chi Chan 2010 Field Survey of the Samoa Tsunami of 29 September 2009. *Seismological Research Letters*, vol. 81, no. 4, p. 577-591. DOI:10.1785/gssrl.81.4.577 <<http://dx.doi.org/10.1785/gssrl.81.4.577>>
- What is a Tsunami?**
- Intergovernmental Oceanographic Commission. Revised Edition 2013. *Tsunami Glossary*, 2013. Paris, UNESCO. IOC Technical Series, 85. (English.) (IOC/2008/TS/85rev).
- Intergovernmental Oceanographic Commission. 2012. *Tsunami, The Great Waves*, Second Revised Edition. Paris, UNESCO, 16 pp., illus. IOC Brochure 2012-4. (English.)
- NOAA National Geophysical Data Center (NGDC) and UNESCO/IOC-NOAA International Tsunami Information Center (ITIC), revised 2011. *Tsunami Sources 1410 B.C. to A.D. 2011 from Earthquakes, Volcanoes, Landslides, and Other Causes*, Boulder, NGDC, poster.
- South Pacific Tsunami, following the Samoa-Tonga great earthquake (Samoa 29 September, Tonga 30 September 2009)**
- Beavan, J., X. Wang, C. Holden, K. Wilson, W. Power, G. Prasetya, M. Bevis and R. Kautoke 2010 Near-simultaneous great earthquakes at Tongan megathrust and outer rise in September 2009. *Nature*, vol. 466, no. 19, p. 959-963, DOI:10.1038/nature09292 <<http://dx.doi.org/10.1038/nature09292>>
- Lay, Thorne, Charles J. Ammon, Hiroo Kanamori, Luis Rivera, Keith D. Koper and Alexander R. Hutko 2010 The 2009 Samoa-Tonga great earthquake triggered doublet. *Nature*, vol. 466, no. 19, p. 964-968. DOI:10.1038/nature09214 <<http://dx.doi.org/10.1038/nature09214>>
- National Earthquake Information Center (NEIC), 1971 to present Preliminary Determination of Epicenters (PDE), a weekly and monthly publication, National Earthquake Information Center, U.S. Geological Survey, Golden, Colorado, 1971 to present.
- Okal, Emile A., Hermann M. Fritz, Costas E. Synolakis, Jose C. Borrero, Robert Weiss, Patrick J. Lynett, Vasily V. Titov, Spyros Foteinis, Bruce E. Jaffe, Philip L.-F. Liu, and I-chi Chan 2010 Field Survey of the Samoa Tsunami of 29 September 2009. *Seismological Research Letters*, vol. 81, no. 4, p. 577-591. DOI:10.1785/gssrl.81.4.577 <<http://dx.doi.org/10.1785/gssrl.81.4.577>>
- Satake, K.L., 2010. Double trouble at Tonga, *Nature*, 466, 931-932.

PEAU KULA! NGAAHI ME`A KE FAI

Ngaue'aki hoto ngaahi ongo fakaenatula ke te 'ilo 'oku ha'u ha Peau Kula. Ke te 'ilo e ngaahi faka'ilonga 'i natula 'o ha Peau Kula.

ONGO

- Ha mofuika faka-loto fonua 'o langaki ha Peau Kula.
- Ha ngalulululu 'a e funga e fonua.

SIO

- Ha mamaha fakafokifa 'a e tahi 'o 'asi ki 'olunga e hakau, maka mo e ika.
- Ha ake mai 'a e Peau Kula 'o hange ha holisi vai, pea ne toki fasi atu ai ki he funga e fonua 'i ha taimi vave 'aupito.
- Ha mamaha pakuka 'a e tahi, pe ko ha toutou hake mai ha ngaahi peau.

FANONGO

- Ha 'u'ulu le'olahi 'o mei hange nai ko ha longoa'a 'o ha lelue pe vakapuna, 'i ha hake ha ngaahi peau lalahi mo ha takaofi mai 'a ha Peau Kula.
- Fanongo ki ha 'u'ulu?

LELE

- 'Oua 'e tatali ki ha toki tu'utu'uni mei ha ma'u mafai pea ke toki hola.
- Mavahe mei he ngaahi feitu'u ma'ulalo.
- Hola ki lotofonua ki ha ngaahi feitu'u ma'olunga.
- Lele kapau 'oku ke sio ki ha Peau Kula.

TSUNAMI

Na'e faka'eke'eke 'e 'Anau Fonokalafi mei he Televisone Tonga ha ni'ihi na'e laka hake 'i he toko 50 'a ia na'a nau hao mo'ui mei he peau kula 'i Niuatoputapu 'a ia na'e fakatupunga ia 'e ha mofuike lahi'i Ha'amo'a-Tonga 'i he 'aho 30 'o Sepitema 2009 fakataha mo ha ngaahi tavalivali ne fakahoko 'e Soakimi Maka Finau.

Ko e ngaahi fakamatala na'e fakahoko koia 'e he kau hao mo'ui ni ne 'ikai fekau'aki pe mo e ngaahi maumau ka na'e toe kau ki he ngaahi talanoa 'o e ngaahi to'onga to'a, feilaulau mo e monu ne nau tofanga ai 'i he mata 'o e fakatamaki lolotonga 'a e ngaahi maumau lahi ne fakahoko 'e he peaukula ki honau kolo.

Ko e tohi ni 'oku makatu'unga ia 'i ha polokalama televisone, "Ko Niuatoputapu hili 'a e peau kula 'i he 'aho 30 'o Sepitema 2009", 'oku kau kiai mo ha ngaahi ta mo ha ngaahi kalafi 'e lava tokoni ki he kakai 'o e 'Otu Motu Pasifiki kenau mahino'i 'a e ngaahi mateuteu 'oku fiema'u ki ha peau kula mo e anga hono fakatupu 'e he ngaahi mofuike ha peau kula.